

Списание за библиотечни и информационни науки,
книгознание и литературна история

БИБЛИОТЕКА

ТЕМАТИЧЕН БРОЙ

„ОБРАЗЪТ НА ЦАР САМУИЛ.
ХУДОЖЕСТВЕНА ЛИТЕРАТУРА, ИСТОРИЯ,
ФОЛКЛОР, ИЗКУСТВО“

Съставител
доц. д-р Елена Узунова

ГОДИНА XXIII (LXII)

4'2016

ГЛАВЕН РЕДАКТОР **АСЕН** ГЕОРГИЕВ

РЕДАКТОР **ПЕТЪР** ВЕЛИЧКОВ

КОРЕКТОР **НАДЯ** КАЛЪЧЕВА

ПРЕДПЕЧАТ **ГЕОРГИ** ИВАНОВ

СНИМКИ **ИВАН** ДОБРОМИРОВ

КОРИЦА **ХРИСТО** КЪРДЖИЛОВ

ПЕЧАТНИ КОЛИ 14,5. ФОРМАТ 70×100/16. ТИРАЖ 250

НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“. 1037 СОФИЯ,
БУЛ. „ВАСИЛ ЛЕВСКИ“ 88

ТЕЛЕФОНИ НА РЕДАКЦИЯТА: 9183 220, абонамент и продажби 9183 152

E-mail: a.georgiev@nationallibrary.bg; peturveli4kov@abv.bg

ПЕЧАТНИЦА НА НБКМ. СОФИЯ 2016

РЪКОПИСИ НЕ СЕ ВРЪЩАТ. ISSN 0861-847X

*На корицата: илюстрация на Симеон Велков към „Цар Самуил“ от Христо
Златинчев, 1926 г.*

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. д.ист.н. Иван Илчев
проф. д.ф.н. Боряна Христова
проф. д.ф.н. Анка Гергова
проф. д-р Кирил Топалов
проф. д.изк. Симеон Недков
проф. д.ф.н. Красимира Даскалова
проф. д-р Ирена Петева
проф. д-р Стоянка Кендерова
доц. д-р Александра Дипчикова

РЕДКОЛЕГИЯ

гл. редактор Асен Георгиев
редактор Петър Величков
членове:
проф. д-р Алберт Бенбасат
проф. д.ф.н. Оля Харизанова
проф. д.с.н. Цветан Давидков
проф. д.ик.н. Желю Владимиров
проф. д.ф.н. Николай Аретов
доц. д-р Людмила Андреева
доц. д-р Владя Борисова
доц. д-р Антоанета Тотоманова
доц. д-р Цветанка Панчева
доц. д-р Елисавета Мусакова
доц. д-р Калина Иванова
д-р Анета Дончева
Росица Чернокожева

**От март 2016 г. списание „Библиотека“ е включено в
електронната библиотека СЕЕОЛ.
На адрес www.cceol.com може да бъдат намерени и други
издания на Националната библиотека.**

Съдържание

„ОБРАЗЪТ НА ЦАР САМУИЛ. ХУДОЖЕСТВЕНА ЛИТЕРАТУРА, ИСТОРИЯ, ФОЛКЛОР, ИЗКУСТВО“

Димитър В. Атанасов

Цар Самуил в Разметаница: Средният Запад срещу Югозапада
в културното инженерство на българската държава..... 7

Виолета Периклиева, Ивайло Марков

Цар Самуил и Беласишката битка в пограничния регион Петрич (България) –
Струмица (Македония). Културна памет и културни политики..... 27

Богдан Дичев

Домашното огнище на царя (или битът на паметта за Самуил)..... 40

Григор Хар. Григоров

Местната памет за историческия сюжет
„Цар Самуил убива брат си Аарон в Разметаница“ 50

Божидар Алексиев

Националният парк-музей „Самуилова крепост“ и ролята му
в културата на селата от Подгорията (Подгорието)..... 72

Стоянка Кендерова

Българската държава при цар Самуил според арабски извори..... 83

Людмила Малинова-Димитрова, Людмил Димитров

Смъртта на цар Самуил в една словенска интерпретация
(Йосип Палиаруци – Крилѝн) 89

Юлия Карадачка

Образът на цар Самуил в чуждите извори
и в чуждата художествена литература 97

Елена Янакиева

Цар Самуил и Самуиловата държава в българската
художествена и историческа литература 106

Албена Хинкова

Образи на цар Самуил в художествената литература
и техни паралели в публицистиката на Българското възраждане 121

Списък на авторите 135

АКТУАЛНО

Светлозар Жеков

Как Европеана да стане виртуален дом
на културното наследство на Европа 136

СЪБИТИЯ

Симеон Димитров

Не по-малко достойно е да опазиш придобитото, от това да го спечелиш 153

Симона Петрова

Виното – история и вдъхновение 156

МИНАЛО

Деница Петрова

Софийският летопис и мястото му в старобългарската книжнина 161

ОТКЛИК

Цветанка Панчева

Нова биобиблиография за Никола Вапцаров. Преоценки и полемики,
литературни паралели, популярност на творчеството му по света 167

Библиографски справки 173

In memoriam 177

Петър Динев

Дневници 1933–1992 178

Всеки автор получава по 1 брой от списание „Библиотека“, в който е поместен негов текст. Хонорари се изплащат само на поръчани материали.

Приемен ден за автори – сряда от 14 до 15 часа.

Списание „Библиотека“ се издава от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Действителен собственик – Министерство на културата на Република България.

Националната кръгла маса „Образът на цар Самуил. Художествена литература, история, фолклор, изкуство“ се състоя в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ на 3 октомври 2014 г. Тя беше организирана от Националната библиотека и Института за литература при БАН по повод на 1000-годишнината от смъртта на цар Самуил. Въвеждащият доклад беше изнесен от акад. Васил Гюзелев, председател на инициативния комитет за отбелязване на годишнината. Той подчерта, че образите на историческите личности, намерили място в литературата, имат по-трайно място от тези, които историците интерпретират от документалните извори. Авторите на общо 14-те доклада бяха предимно от Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей, от Института за литература и от Националната библиотека. Те интерпретираха разностранната проблематика, свързана с образа на българския владетел Самуил – в историята, художествената литература, етнологията и фолклористиката и в изкуството.

Цар Самуил в Разметаница: Средният Запад срещу Югозапада в културното инженерство на българската държава

Димитър В. Атанасов

Tzar Samuel in Razmetanitza District: Middle East vs. South East in Cultural Engineering of the Bulgarian nation
Dimitar V. Atanassov

Summary

The paper aims at studying a local version of the narrative about tzar Samuel, who killed his Brother Aaron – an event, dating from the last quarter of X c. More than a century later Gregorius Antiochus evidenced, that Bulgarian people were still singing about „that reputable Samuel, who is still in their mouths“.

The text is a result of a field research, conducted in 2014, being tied to jubilee, dedicated to 1000 years since the death of that Bulgarian ruler.

From source data collected it became evident, that it is impossible to claim there are long-lasting tradition of remembering and reproducing the legend on the level of folklore memory. It is obvious that local traditional narratives are not as ancient as XIX c. Most of them were initially codified at the end of XIX or at the beginning of XX c. Earlier records, as far as they exist, proved them as typical folklore texts with no personal data included. And no options to tie them to a particular episode of the past was implied.

The option for local narratives to be „modernized“ and re-fashioned with personal names included, emerged not earlier than the end of XIX c., being ideologically related to initial efforts for state restoration and nation building after the Treaty of Berlin (1/13.07.1878) as a part of the project to (re-)found the Principality of Bulgaria. Therefore, legends of the localities were given a chance to be recycled and aligned to the narrative of history, later on considered as „history of Bulgarian statehood“, and „history of the nation“. Evidently folklore memory, narrating about tzar Samuel and fratricide war, took place in Razmetanitza area and matches such analytical perspective. „Naming“ the legend and coordinating it with the history of the nation was a result of systematic efforts, made by cultural engineers just after Bulgarian state was (re-)established. Thus localities were publicized on meta-narrative level, converting folklore tradition into emblem of the nation set. That’s the framework, fitting the idea of Yordan Ivanov to (re-)negotiate physical geography zones, subsuming the place he was born – the contact zone between Bulgarian Middle West and South West – Into the scope of Macedonia. During that period this was

regarded as highly prestigious, claiming that it is originally Bulgarian territory, but still remained „in slavery“.

The analysis follows theoretical basics of Benedict Anderson (see „Imagined Communities“), insisting on the idea, that biography of the legend about a Bulgarian ruler and his disobedient brother, spread locally in Dupnitsa and Kyustendil districts, could be interpreted not as millennium-long presence, imminent for that rural communities, but as an intellectual project for (re-)mapping of Bulgarian nature.

Key words: Bulgarian folklore memory, Bulgarian history and folklore, national idea, canon of history, history and social ideology, social functions of historical narrative, symbolic geography of the nation, „imagined communities“.

Въведение

Местните разкази, свързани с личности от първия ред на историята, са един от утвърдените механизми за изграждане на локална идентичност – селището или района, свързани със значим епизод от биографията на позната историческа фигура, се оразличава ясно от своята околност. Мястото, носещо печата на престиж, обрасло с патината на историята, ценностно белязано, изпъква над еднородния пейзаж на физическата география. Връзката между топонимичната карта и дълбините на миналото произвежда места, които не са от местата, отчленявайки ги от хоризонталния ред на чистото описание на местностите. По този начин онтологията на конкретното бива сгъстена, трансформирайки неутралното естество в символически „свое“ пространство.

От това явление следва поне една значима методологическа уговорка: сравненията между исторически достигнатото относно въвлечените в разказа за Самуил в Разметаница лица нямат за цел да съпоставят истини и неистини, давайки ценностен приоритет на метаразказния¹ текст или на местната паметова традиция, ако има такава, и тя може да бъде назована тъкмо по този начин. Всеки исторически разказ – отнесен или не към базата на престижното на различни равнища – е целеположен. Писана история без предназначение няма. Не съществуват и устни версии на миналото, изковани от „народния гений“, от „колективния творец“ без функционален ангажимент. Ето защо за историята – устна или писмена, официална или алтернативна – обект на дешифриране ще бъде не повече или по-малко плътно възстановимата „истина“ „за това как нещата са се случили някога“, а намеренията, довели до появата на даден сюжет, както и служебните обязанности, които той изпълнява в рамките на общността, която го произвежда.

Легендарна наситеност на Централна Западна България

Да започнем от легендарен контекст на региона. Освен легендите за Самуил, които до днес звучат в Кюстендилско и Дупнишко с известни вариации, регионът произвежда цяла поредица още местни разкази. Начевам хронологически и без

¹ Терминът принадлежи на Лиотар, вж. **Лиотар**, Жан-Франсоа. Постмодерната ситуация. София, 1996.

претенция за изчерпателност: първият от тях е посветен на император Юстиниан (527–565). Неговото битие навярно може да се тълкува като реплика в многовековния диалог относно родното място на византийския император, която чудесно пасва на класическия биографичен мит, изкован още през Средновековието, като идеологическо средство за легитимация на служебно израснали люде без знатна подплата. Местната му версия се улавя в с. Таваличево. Достоверността на разказа се подсилва от фонетичната близост между името на кюстендилското село и споменатия у Прокопий Кесарийски ранносредновековен топоним Таврезиион (или Таваризиион – в зависимост от четенето), смятан от автора тъкмо за месторождение на василевса.²

Не би било излишно да се припомни, че присвояването на владетеля, смятан от мнозина за родоначалник на Византийската империя³, има своя дълга история, а последната ѝ серия би могла да бъде наблюдавана днес в бившата югославска република Македония. На нейна територия беше „открито“ родното му място – митичната Justiniana Prima⁴ – факт, който легитимира връзката между съвременните македонци и господаря на Константинопол. Логическа поредица, в която съседите откъм югозапад се полагат до мощния господар на римляни, които под скиптъра му постепенно преминават в ромеи, а държавата – от римска във византийска. По този начин въобразената историческа връзка, стъпила на „находката“ на императорското месторождение, възлиза към отговорността на македонците към прехода от Античност към Средни векове, произвеждайки ги като класически „господари на времето“.

Важно е да се има предвид обстоятелството, че митът, според който в развалините край днешното село Таор в близост до Скопие трябва да бъдат разпознати следи от Юстиниана Прима, далеч не е съвременно изобретение – тази идентификация е впрегната в полза на каузата на един от плановите за местна национална църква през XIX в.⁵, доколкото градът още през шестото столетие е епископско седалище, чийто църковен оглавител – още повече – владее над голяма част от Западните Балкани.⁶

За фактологическа пълнота: участие в символичната битка за тази важна фигура записва и сръбската страна, утвърждавайки, че василевсът е роден не край Скопие, а в ранносредновековната крепост, недалеч от съвременния град Лебане.⁷

² **Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae**. Vol. 3, part 2, Procopius. Bonn: Weber, 1838, с. 266.

³ На това мнение е например Георги Каприв – вж. **Каприв**, Георги. Византийската философия. четири центъра на синтеза. София, 200.

⁴ По въпроса вж. **Шукарова**, Ана. Юстинијана Прима. Скопје, 1994.

⁵ **Љубинковић**, Радивоје. Традиције Прима Јустинијане у титулатури охридских архиепископа. – В: *Старинар*, Београд, 1966, т. 17, с. 61–75.

⁶ „Per tempus autem beatissimum archiepiscopum Primae Iustinianae nostrae patriae habere semper sub sua iurisdictione episcopos provinciarum Daciae mediterraneae et Daciae ripensis, Privalis et Dardaniae et Mysiae superioris atque Pannoniae...“ Вж. **Corpus juris civilis**: Novellae, recognovit Rudolfus Schoell; opus Schoellii morte interceptum absolvit Guilelmus Kroll. Berlin, 1954.

⁷ Повече по въпроса вж. **Petković**, Vladimir. Les fouilles de Tsaritchin Grad. – В: *Cahiers archéologiques*, 1948, т. 3, с. 40–48, pl. 1–10; **Grabar**, André. Les monuments de Tsaritchin Grad et Justiniana Prima. – В: *Cahiers archéologiques*, 1948, т. 3, с. 49–63; **Иванишевић**,

До днес калето се назовава популярно със знаковото Царичин град – топоним, който представлява директен намек за идентификация с високи владетелски амбиции във века на нациите.

Местната памет – да се върнем в Кюстендилския регион – настоява, че в близост до с. Раждавица, по-точно – край извора на около 3 км северно от селото, смятан за свято място, е живял самият св. Иван Рилски – отново връзка на локално историческото с универсално разпознаваемото в рамката на българската нация като механизъм за снабдяване на „своето“ с авторитет, различим отдалеч и отвъд емпиричните граници на селищната и регионалната идентичност. Тази практика датира още от зората на християнството, а достатъчен аргумент в тази посока навярно би било обстоятелството, че явленията, просияли с ореола на престижното, често пъти се превръщат в сюжетни генератори за легенди от местен мащаб, обвързващи локалитета с универсално познатото. Например във византийската столица пребивавали в ролята на светчески мощи едновременно по няколко телесни комплекта, далеч надминаващи биологичния строеж на нормалния човек – повече от две ръце, повече от десет пръста, няколко глави и т.н. На терена на Западна Европа кръстоносните походи дали началото на безброй легенди за знатни рицари: те отсядали в селца, връзвали конете си за почивка за дървета, пили вода от изворчета, спирали се при местни хора и споделяли тайни като тази на Светия Граал, заравяли имането си на връщане от кампаниите и много други⁸, все способи за идеологическо уравниване на местата със свръхместата и на историите с Историята.

Кюстендилската котловина е оградена от север от сравнително високата Коянска планина, дом на ред предания за цар Иван Шишман. Разказва се, че името си тя дължи на това как именно там е паднал конят на мисления за последен български цар – трагично събитие, свързано с народната представа за гибелта на българското царство. Село Копиловци на свой ред извежда името си от вярването, че е свързано с копието на Шишман – преминавайки оттам, оръжието паднало, а случката се превърнала в епоним. Шишковци пък се тълкува като метаморфирала форма на династичното име Шишман. За лобно място на царя претендира и местността Шишманица край с. Голем Върбовник, познато още с легендата за момата, скочила от скалата „Куклата“ пред опасността да бъде потурчена.

Исторически прецизно, владенията на търновския господар никога не са опирали чак до тези територии, а самият той навярно никога приживе не ги е посещавал – данни за това няма. Достатъчно е да припомним, че въпреки обърканата хронология на ранните османски завоевания на Балканите, ходът на усвояване на българските земи прави пребиваването на Иван Шишман в Кюстендилско много мъчно постижимо и политически безсмислено: на юг от Стара планина потенциални съюзници в борбата срещу Мурад на практика няма, а и нуждата от отбрана на неговите собствени земи е постоянно надвиснала, подобно на Дамоклев меч.

Вујадин. У сусрет стогодишњици истраживања Царичиног града. – В: *Лесковачки зборник*, LI, 2011, с. 353–365.

⁸ Осмелявам се в този случай да препратя не към научно четиво, а към художествен текст, произведен от учен: вж. Еко, Умберто. Баудолино. София, 2003.

Във визуално достъпна близост до с. Голем Върбовник се намира местността Градището, за която има легендарни локализации, насочващи към сюжета за бра-тоубийството на Самуил: там се намирили дворците на единия от двамата братя. Гробът на убития брат местните различават в местността Манастиро над селото. Твърдят още, че там наистина е имало манастир, а на терена до днес личат останки от градеж. Поради липса на систематични проучвания е трудно те да бъдат датирани. Настоява се също, че дълго време след разрушаването на светата обител на мястото е имало кръст, около който са извършвани богослужения.

„На нивото на тревата“ – преданието за Самуил и Аарон в Разметаница

Шатрите на Аарон и палатите на владетеля – според друга местна версия – дали имената на селата Шатрово и Палатово, а току-до с. Големо село традицията разпознава мястото, на което двамата братя са сблъскали войските си: каменните руини на югозапад край селището се посочват като царски дворец, принадлежал на самия Самуил (местността наричат Царчина⁹, царско място), а от тях в северна посока, изредени от юг към север, следват микротопонимите Кръвовето, Санките, Мрътвако, Гробо, отговарящи на етапите от битката – Аарон е застигнат от Самуил и е прободен смъртоносно, та кръви са потекли; приближените му са сторили опит да го спасят, качвайки го на шейна, за да го изведат от бойното поле; тежко пострадалият царев брат обаче починал от раните си; накрай бил погребан.¹⁰

От връх Поглед свидетел на смъртоносната борба станала майката на Самуил и Аарон: нейният субстанциален взор довел до това конкретно именуване. Самата Разметаница – широкият топоним – дължи името си на „размятането“ на двете армии. Народното обяснение се колебае между построяването им в боен ред преди сражението и безпорядъка на боя, намерен в своя вихър.

Градежите, открити в местността, наречена на господаря на българи Царчина – за пълнота на сведението, – са останки от късноантична римска вила. Такива, с каквито регионът също е доволно богат. Толкова, че едно от местните решения на високата безработица е иманярството¹¹ – поминък, осигуряващ нерегулярен доход, предоставящ все пак по-поносима алтернатива на трайната липса на трудова заетост. Един от двигателите на това явление – разбира се – е медиализираната тракомания, в резултат от която на места народната история е вече силно замърсена от изобретени тракийски дълбочини, в чиято парадигма биват преработени както наративният слой, така и символичната („народна“) топография на цели региони.

Сакралността на местностите се отразява и в опитите за тяхната ежедневна преупотреба в по-късно, нелегандарно време: не един и двама работници загинали, докато изграждали ТЕЦ „Бобов дол“, на чиято територия приблизително

⁹ Разкази на местни жители (Рангел Иванов от с. Големо село; Агна Васева от с. Мърводол), а вж. и **Иванов**, Йордан. Северна Македония. София, 1906, с. 40.

¹⁰ Устен разказ на Рангел Иванов, с. Големо село.

¹¹ По време на проучването екипът ни се натъкна многократно на наративи за заровени съкровища, характерни за средите на разкопвачите без професионална подготовка. Бяха ни показани дори монети с молба като специалисти да ги датираме.

трябва да се е разиграло убийството на брат от брата. Смъртните случаи секнали, след като ръководството на предприятието взело решение да дава ежегоден курбан на селския събор.¹² Провиденциалната намеса в опазването на свещеното от посегателства е масов фолклорен материал, а в региона подобни сюжети, свързани с иманярски намерения, се откриват в не едно и две села.¹³

Дотук – нищо, с което регионът би могъл да изстъпи на картата на българската история: легендарна наситеност, сравнима с тази на останалите зони от държавната територия, а и от имагинерната картография на националното. Хронологическият обхват на устните разкази също не представлява белег за изключителност – повествува се все за личности от каноничната подредба на историческото минало, вписвайки се в логиките на най-престижния му регистър. Думата ми не е за лицата с местно значение – такива наративи също така се преплитат от Калотина до Капитан Андреево и от Кулата до русенския мост над Дунава.

Културният инженеринг: монтиране на историческото познание за масова употреба

На това място бих поставил въпроса за историческия канон. За официалната версия на историческия разказ, предназначена за обществена консумация, която по същество е служебен текст на идентичностния проект (мислен в исторически план и в множествено число), и за технологичните отпадъци, останали под прага на официалността и осъдени по този начин на донационално битие, удържайки един или друг маркер за регионална идентичност, остатък от предмодерни времена в епохата на националната държава. За онези сюжети, които стават жертва на монтажа.

Ала първо – за източниците на самия исторически канон в контекста на средновековната история и разказа за управлението на цар Самуил. Навярно не би било твърде обобщаващо да се заяви, че фундаментният камък на българската история, мислена като ресурс за национално строителство, е „История на българите“ на Константин Иречек¹⁴. Този текст представлява и най-ранният пълен разказ за миналото, концептуализиран във вида на „история на народа“. Факт, който би могъл да се обясни с идеологическия контекст, който ражда тази първа „История“, а именно: пленен от романтиката на националноосвободителните движения и от усилията на малките народи в периферията на Европа, вдъхновен и от парадигмата на славянската заедност, младият чешки историк залага на историческия разказ като средство за показване на културните дълбини и ценността на местно българското пред онези, които биха могли да съдействат за еманципацията на българите от Османската империя.

Именно този идеологически избор обяснява положеното от него начало на българската история – не идването на ордите на Аспаруха, нито основаването на Велика Стара България, а тракийското минало: една авторитетна референция към

¹² Разказ на Р. Иванов от с. Големо село.

¹³ Разказ на Николай Диреков, родом от с. Калище.

¹⁴ **Иречек**, Константин. История на българите с поправки и добавки от самия автор. София, 1978.

Античността, която би могла да бъде разгърната до съпоставка с класическата гръко-римска древност.

Ненапразно този начален принос, останал до днес монументален труд, към който, независимо от силното му износване – идейно, фактографско, практически всякакво – българската медиевистика с охота черпи данни от различен порядък. Обстоятелство, зад което прозира не толкова евристичният потенциал на книгата, на която предстои да навърши век и половина, а жилавостта на историческия канон – уравнение, чийто равнотежък коефициент е и липсата на каквито и да е ревизионистични енергии в средите на изследователите на Българското средновековие: сфера, в която култът към „бащите основатели“ блокира почти всяка новаторска инициатива.

Тъкмо на това се дължи и обстоятелството, че популярните исторически изложения, насочени към информационно насищане на пространствата на широката обществена рецепция и оформянето на исторически ангажираната публичност като национална, са основани на този начален синтез на младия чех, бъдещ министър на народното просвещение на Княжество България. В не един и два учебника позоваването на академичния труд е ясно отбелязано непосредствено след неговото заглавие¹⁵, съполагайки – фактологически и ценностно – даденото четиво за масова употреба до своя престижен образец.

„Историята“ на Константин Иречек се осланя на националното: ненапразно разказът се води от името на „българите“, както посочва авторът още в заглавието на работата си. Ето защо неговата версия на миналото се разгръща на една широка, имагинерна карта на българската есенциалност, в която Македония е интегрално вписана. Книгата се появява на бял свят преди Берлинския конгрес – факт, който не бива да заблуждава. Проблематичността на българския картографски максимализъм, характерен като цяло за новосъздаващите се нации с претенции за историческа дълбочина, е добре позната за западната публичност, ето защо малцина са тези сред държавните елити, съпричастни по един или друг начин към решаването на Източния въпрос, които признават легитимните права на българската нация към цялата територия, претендирана на базата на историческото право.

Струва си да се отбележи, че първият научен вариант на разказа за българското минало поставя несъмнен акцент върху историята на народа: доколкото последният е неделима цялост, то и неговите исторически обитания не следва да бъдат разкъсвани в различни политически рамки. Мощна привлекателност в този

¹⁵ **Кратък** учебник върху българската история от най-старо време и до днес. състав. Ст. С. Бобчев. Пловдив, 1882, страница без номер: „Най-после трябва да се помене, че за основание на тоя учебник е послужила и известната История на българите (заглавието е дадено от автора с разредка – бел. моя, Д. А.) от Д-ра К. Иречека...“. В изданието „Исперихъ“ (София, [1936]) от Педагогическа историческа библиотека (т. 1, кн. 3) на с. 30, е поместен списък с академична литература, в чието кратко изреждане на челно място е записан трудът на Иречек. Книжката е разрешена за учебно пособие от Министерството на народното просвещение с писмо № 781 от 2.10.1934 г.; **Манчов**, Драган. Учебник българска история: за средните у-ща, извади Драган Василев Манчов от съчиненията на Гилфердинга, Иречека, Иловайский и др. 6 прераб. изд. Пловдив, Свищов, Солун, 1884.

контекст придобива Македония, осмислена като български югозапад: царството на Самуил – един политически проект, възникнал върху руините на ранносредновековна България, с ясни отнасяния към държавната традиция на владетелите от Онгъла, Плиска и Преслав, който се оказва особено подходящ пример за отстояване на единството, макар и с неуспешен резултат и трагичен край.

По този начин разказът за българската история инкорпорира и сюжета за синовете на комит Никола и Рипсимия – различен по териториален обхват в сравнение с основаното от Аспарух ханство, загинало под ударите на ромеи и руси, за да бъде идеологически наследено от държавата в земите на днешна Македония, която според скопската версия миналото се явява разказът, който отваря вратите на средните векове за македонския народ.

Без да напускам терена на каномоделирането: вторият почти сакрализиран текст, върху който до ден-днешен се гради разказът за времената на българските ханове, князе и царе до падането под османска власт, е „История на българската държава през средните векове“¹⁶. За разлика от работата на чешкия историк, изкована в процеса на постигане на национална държава и остойностена на самия си автор като част от инструменталния набор на тази кауза, стореното от Златарски е плод на усилия в периода след Берлинския конгрес, когато картата на България, част от предварителния мирен договор от Сан-Стефано, се е превърнала във фундамент на картографията на българската есенциалност.¹⁷

Средният Запад срещу Югозапада в българската история

Ето защо логично изглежда полагането на Македония, осмислена като българска, но все още въвн от пределите на държавата на българи като символичен свръхакцент. Поколения българи живеят с представата за областта като изконно български югозапад, свързвайки чрез разказа от учебниците по история земите на Княжество/Царство България и териториите отгатък Осогово в единен национален наратив за общ триумф и заедно страдание. Твърде симптоматичен е фактът, че предвиденото според Берлинския договор Учредително събрание се съсредоточава не върху функциите му, определени от международния мирен конгрес, а открива дебат на терена на въобразената география на националното, настоявайки за възвръщане на изгубената Сан-Стефанска общност на българи в една държава. Сред тематичните оси на дискусиите е – както може да се предположи – съдбата на „братята българи“ в Македония. Прочее, това е една от точките, по които начално разделилите се либерали и консерватори сякаш стоят взаимно най-близо.

Няма съмнение, че по това време на югозапад съществува видима маса население, самоопределящо се като българско. Съждение, чиято сила постепенно ще избледнява, за да бъде обезсилено съвсем в междувоенния период от стотиците хиляди бежанци. Именно тогава българският елемент практически се изселва от

¹⁶ **Златарски**, Васил. История на българската държава през средните векове. т. 1–3. София, 1919–1935.

¹⁷ По въпроса вж. **Илчев**, Иван. Митът за Санстефанска България като „свещена крава“ на българския патриотизъм. – В: *Знаме*, март 1995, както и в: *История*, 1996, № 1.

областта, оставяйки все пак издържалите българи в малцинство, което не определя локалния демографски пейзаж.

Може да се твърди, че тъкмо четирите тома на незавършения разказ от Васил Златарски за Българското средновековие се превръща в негова най-широко приета версия – факт, проличал и в избора на авторите на учебници по история, които често се позовават на този грандиозен по обем текст¹⁸, както преди това са сторили с този на Иречек. Академичната история е престижен ресурс за изграждането на изложения за масова публика, а йерархията на производство на разкази за миналото е стриктна: изследователите създават научни версии, а школските учители свеждат посланията им до широка рецепция – едно. И две – по този начин историческият наратив за масова консумация се полага като съкратен, опростен, но концептуален вариант на специализираните проучвания.

Няма съмнение, че именно поради тази причина Македония е част от посланието за неразривна заедност на българския народ както в трудовете на учените, така и в регистъра на историята, предназначена за учебното дело – разказ, прицелен в производството на национално осъзнати граждани. У Иречек – в рамката на изворно народното, на несломимия „народен дух“, а у Златарски – като част от мита за Санстефанска България и в най-логичната за това рамка – тази на политическото обединение като общ знаменател, удържащ заедността на нацията.

Едва ли има повод да поставяме под въпрос наблюдението, че символическото свръхпроизводство, съсредоточено в определени зони на картата на националното, оставя цели области в тъмните полета на историята. Докато Македония е топографски достъпна и в научните дирения, и в историята за непрофесионална употреба, то Централна Западна България практически отсъства от релефа на българското. Обстоятелствено познати на специалистите, а чрез школската книжка – фактически на всеки гражданин, са не само основните природни и културни обекти в Македония¹⁹, а и такива от „втория ред“ на историята. Съждение, валидно до ден-днешен – българинът по силата на познавателната инерция, идеща както от родовите биографии, така и от информационната наситеност на публичността, е в състояние да изреди ключови топови на мита за Македония като „българска земя“ и „рана на снагата на отечеството“. Македонските предели раждат и редица български исторически дейци, известни в по-голямо или по-малко приближение. Започвайки от средните векове и царството на Самуила, та чак до дълбинните драми с българите, преживели или не години по затворите на бивша Югославия, пострадали заради българщината си, днес историята на Македония е един от сравнително добре осветлените дялове на миналото. Определена роля за

¹⁸ **Исперих**. София [1936], с. 30. (Педагогическа историческа библиотека; г. 1, кн. 3).

¹⁹ **Манчов**, Драган. Учебник българска история..., с. 58, 60, 61, 63, 64; **Попгеоргиев**, Йордан. Учебник по българска история: за III клас. Търново, 1914, с. 74–79; **Пастухов**, Иван, Стоянов, Иван. История на българския народ. учебник за VIII клас на гимназиите и за педагогическите училища. Пловдив, 1929, с. 73–76; **Бурмов**, Александър, Косев, Димитър, Христов, Христо. История на България за IX клас, София, 1963, с. 51–52; **Делев**, Петър и др. История на България за 11. клас. София, 1996, с. 60–61.

това следва да бъде приписана и на националистическата партия ВМРО с нейната активна работа сред младите хора.

Повече – дори бегъл поглед е достатъчен да се установи, че македонският сюжет е устойчива част от разказа за българската история, навярно една от най-травматичните. Едва ли има научно обоснована необходимост от мотивиране на възгледа за Македония като свръхзнак в българската културна памет и в актуалното мислене на националното – популярно и научно по произход.²⁰

Средният Запад обаче, калкулиран като безпроблемно български по национална принадлежност, остава бяло петно на картата на българската есенциалност. Казано направо – картографията на нацията сякаш не познава региона на Централна Западна България. Културно значимите обекти не биват разгърнати като такива и остават в емпирична даденост без отражение на равнището на символиката на националното построение. Биографиите на моделните исторически личности се пресичат многократно из други региони от територията, замисляна като „землище на българската нация“, подминавайки средния географски сегмент на Запада.

Няколко примера в тази насока: църквата „Свети Георги“ в Кюстендил, датираща далеч от средните векове, остава непокрита от престижната патина на историята. Храмът е слабо познат в днешното популярно съзнание, а и не само. Самият град Кюстендил, въпреки статута си на областен център, не е предмет на интерес от културно-исторически порядък, такъв той на практика не е бил в цялата модерна и съвременна история на България. Късносредновековната църква в с. Бобошево не е включена в нито един комерсиален туристически маршрут, а за този край с. Пастух са чували малцина специалисти, някои от които никога не са я виждали с очите си, макар да се намира на по-малко от два часа път от столицата.

За сметка на това несравнимо по-голямо множество са информирани за Битолския надпис на Иван Владислав. Срещат се и хора във от полето на професионалната историопис, които, водени от разказа в учебниците²¹, пресъздават важните за националния проект смисли на паметника – в него ясно е записано, че племенникът на цар Самуил се изяснява като българин, наричайки такива и родителите си, следователно за българска трябва да бъде считана и държавата на рода на комитопулите.

Непознати остават и местни книжовни паметници, чиято любопитна история на свой ред подлежи на разказване, а с това – и на одомашняване, подравняване, обезвреждане и включване в историята за обществена консумация. Ръждавичкият сборник, емблематичен пример в това отношение, е не само повече от слабо известен, но и още: реставрацията му – особено напрегнат от материална гледна точка процес – все още очаква своя финансов благодетел. Обстоятелство, което едва ли би било тъкмо такова, ако във фокуса на въпроса се намираше паметник от някоя „по-българска“ територия. Същото важи и за параклиса край селото: по-

²⁰ По този въпрос вж. **Кайчев**, Наум. Македонийо възжелана. армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и България (1878–1912). 2. изд. София, 2007.

²¹ **Андреев**, Йордан, Стателова, Елена, Мутафова, Красимира и др. История и цивилизация за 11. клас. задължителна и профилирана подготовка. София, 2002, с. 44.

луразрушен вече от действието на закона за всеобщото тление, той все още очаква своя първи подробен проучвател и фундаменталната си публикация в позитивен исторически метод.

Черквата на Земенския манастир „Св. Йоан Богослов“ – един представителен паметник на архитектурата и иконописното изкуство от Късното средновековие, не се споменава дори само по име в учебниците по история, макар на периода да е обърнато достатъчно внимание, ориентирано обаче по посока на османската инвазия на Балканите – събитие, което националната идеология снабдява с мащаб на мегасъбитие, потискателни паралелни наративни нишки, които не пасват на матрицата на големите герои и грамадните мерзавци, ако си позволя тук да преразкажа Лиотар. За разлика от дотук маркираните старини, тези следи от средновековното минало са въввлечени поне в регионален туристически оборот. Проследявайки предложенията за кратки развлекателни пътувания, имащи за крайна точка манастира над Земен, няколко неща правят впечатление. Първо, става дума за екскурзии, предназначени най-вече за клиенти от най-ниския платежен сегмент. Факт, който иде да рече, че туристическите посещения едва ли ще променят общата картина на стопанска застиналоост на региона. Това няма да допринесе за възбуждане на интерес към местните паметници на културата от страна на субекти, чието присъствие би могло да допринесе за икономическото оживяване на българския Среден Запад. И второ, обстоятелството, че тази зона е систематично заобикаляна от оборота на финансови потоци, препотвърждава в историческа перспектива статуса ѝ на „бяло петно“ в картографията на българската култура.

Централна Западна България се оказва подмината дори от всеобщата треска по дирене на останки от тракийско минало. Всепоглъщащият акцент върху наследството на траките, гледан от горе надолу, от позицията на културното инженерство към зоните на рецепция на неговите послания, превърна Източните Родопи – една териториална, а допреди десетилетие-две – и културна, периферия на българското, в пример за област, добре интегрирана в културната и символическата картография на нацията. Перперикон – една средновековна монетарница, за която могъщите историописни традиции на Елада и Рим не знаят дори един препинателен знак, снабдена с мита за своето антично величие, се превърна в част от разказа за уникалността на траките, прокарващ ясна дистинкция между класическата древност и тази на нейните маргиналии, които според него трябва да бъдат самостоятелно осъществени. Няма да бъде прекомерно, ако заявя, че крепостта в близост до Кърджали, позната само две десетилетия назад на не повече от малцина специалисти, днес е различим елемент от българската марка – както в нейния локален вариант, част от „културната интимност“²², така и емблема на националното като продукт за износ, белязано от комерсиални подбуди.

Нищо подобно не е валидно за Средния Запад. Усилията за изграждане на нов културен имидж на България около универсалните ценности на Античността оставят Кюстендилско, Душнишко, Трънско, Брезнишко и т.н. под прага на общественото съзнание. Тук гледната точка е от долу нагоре: дискурси „отгоре“ в

²² Хърцфелд, Майкъл. Културната интимност. София, 2007.

смисъла на властови отношения, свързани с пренареждането на символния пейзаж на региона, напълно отсъстват. За сметка на това, подпомогнати от отчайващо високото ниво на безработицата, част от трудоспособните местни жители се отдават на самостоятелно дирене на старини. Явление, което поражда нова тракийска митология, но без намесата на властово положените професионалисти, чиито открития бързо се превръщат в закони, нормиращи начина на мислене на даденото поле – научно и популярно.

По този начин в каменните останки на планинската височина Връм над с. Коркина някои съзират някогашната слава на тракийска крепост, от която господарят ѝ властвал над цялата околност. Истина, гледката от върха на хълма сякаш отеква в тази от двореца в Микена – място, от което при положително стечение на държавотворните предпоставки би могла да се контролира ефективно цялата прилежаща територия. В разказите на нивото на локалитета се чуват и други отгласи от тракийското като свещена крава на българското и на международния туризъм – тракийски се назовават реминисценциите от римска вила в землището на с. Големо село, намиращи се съвсем до топлоелектрическата централа, които в други разкази се идентифицират като монументалните основи на двореца на Самуил. Допълнителна убедителност на тази връзка придава обстоятелството, че на визуално разстояние се намира местността Бинеко – топоним, чието фонетично сходство с името на тракийския град Бине, е безспорно.

История и идеологическо моделиране на местната памет

Според записките на дупнишкия учител Д. Бисеров, използвани от Йордан Иванов²³, в остатъците от монументални постройки на Връм следва да бъдат различени летните дворци на знатните братя. Идентификация, в която също така ясно се оглежда тенденцията към разказване на археологията на локалитета първо в ключовете на средновековната история – до междувоенния период тя е единственото легитимно минало, доколкото историята на националноосвободителното движение все още не е епически утаена поради липсата на достатъчна времева дистанция; а след това – в контекстите на тракийското минало, източник на авторитет в порядъка на популярното историческо знание днес. Важно е да се знае, че местната традиция не познава имената на своите герои – в разказа те са „братя царе“:

*...единият брат спогнал другия от Връм и, като го застигнал на Царичина, убил го.*²⁴

Извън основната аналитична линия нека бъде маркирано, че днес от топонима – вън от законите на езиковия развой – е изпаднало първото „и“. Явление, което трябва да се обвърже с езотеричната треска около пещерата Царичина в Софийско, която в началото на 90-те въобразиха за вход или контактна точка, отвеждаща към високоразвита извънземна цивилизация. След разколебането на

²³ Вж. Иванов, Йордан. Северна Македония. исторически издирвания. София, 1906, с. 40.

²⁴ Пак там.

този доста евтин мит, част от тревогата по общението с отвъдното, потискана, но въпреки това достатъчно широко разгърната по времето на социализма²⁵ – и поради репресиите спрямо официалната църковна институция, довели до силно стесняване на паството ѝ, понятието „Царичина“, част от микропонимията далеч не само на Софийско, обрасна с непрестижни конотации, а в някои рецептивни редове се превърна и в обект на присмех ведно с явлението на спонтанния домакински стремеж към духовност, осмислен от нивото на колажа на съвременното ежедневие.

Обратно на терена в опит да бъдат разгадани принципите на разказване на Дупнишко-Кюстендилското минало: несъмнено биха се появили предположения, че липсата на консенсус на местно равнище относно разпознаването на наличните археологически паметници препречва пътя на българския Централен Запад към публикацията му в гранд наратива на нацията. Трудно е да се възрази на довода, че липсата на съгласие по въпросите за приписването на местните разкази към всеобщо четимото послание на ширпотребната история се явява препятствие, възпиращо всмукването на местния сюжет в този, репрезентиращ интереса на националния колектив. Бих дръзнал да преобърна точката на гледане на този процес: историята на осмислянето на локално наличните остатъци от миналото е проследима в няколко коренно различни проекта за снабдяването им с авторитет, за съпричастяването им към високата традиция на „наследството“. Македонският център като експонента на несбъднатата мечта на българския национализъм, превърната в колективна невроза, ако вградя в този анализ и ключово за Фройд и традицията на психоанализата понятие, заглушава всеки импулс, който би могъл географски и/или символично да отнеме от енергията му.

Каноничната версия на българската култура и история е конструкция репресивна – факт, чието отражение прозира през безплодните опити на Дупнишко-Кюстендилското географско предмостие на Македония да обвърже материалните свидетелства за миналото, достъпни на територията му, със стойностите на метараказа, следвайки модите в изковаването на българската национална идентичност: от всеобщо разпознаваемия наратив за Самуил, в който се оглежда имплицитното противопоставяне на тягата към Югозапада; през мегасъбитието, турило край на българската средновековна държавност и легендите за последния цар; до тракийската античност. И в двата случая – прикрепяйки местното към ценности на колективно значимото.

Изглежда, че тук е мястото да бъде обърнато специално внимание на въпроса защо тъкмо Самуил се явява разказан в Разметаница? С други думи, какъв е идеологическият подтекст на този избор?

Привличането на Самуиловото братоубийство до самата северна граница на Македония би могло да се интерпретира в контекста на разказа за югозападното царство на комитопулите и изграждането на югозапада като символичен акцент върху имагинерната картография на българското, възприет за една от неговите културно-исторически марки. Интуиция, която отваря възможност за полагане на

²⁵ По въпроса вж. **Вълчинова**, Галина. Балкански ясновидки и пророчици от XX век. София, 2006.

относителни хронологически маркери и възстановка на историята на процеса на въобразяване.

Две са предварителните условия, без които идеологическото конструиране на сюжета за битката между двамата знатни братя не би могло да начене. Първото от тях е наличие на достатъчно разпространена обща концептуална рамка относно мястото на Македония в българската история като зона, наситена с могъща колективна травма. Уговорка, която би могла да бъде смятана за изпълнена едва след Берлинския договор. Второто: построен в своята обществена значимост разказ за трагедията на българското царство в края на X и началото на XI в., ценностно успоредим със случилото се в Берлин „разпокъсване“ на идеалната картография на българската есенциалност, изкована във фермана за независима българска екзархия и в голяма степен потвърдена няколко години след това в Сан-Стефано.

Казано още по-прецизно, първият цялостен наратив за края на ранносредновековна България, в чийто стратегически план е положена и идеята за идеологическа съвместимост между някогашното и актуалното, е „Историята“ на К. Иречек – изследване, което скоро след първата си поява е преведено на руски²⁶. Език, от който съобщенията му стават пряко достъпни и за българската публика. За отбелязване е фактът, че в превода участва и Спиридон Палаузов – фигура, която, макар и с руско поданство и кариера в Русия, може да бъде разглеждана като конкретно трансмисионно звено, отвеждащо към българската рецептивна среда. Първата българска версия на книгата е публикувана десетилетие след появата на немския ѝ оригинал²⁷ – обстоятелство, в което може да бъде ясно съгледано отношението на българите към стореното от чешкия професор. Не без основание неговият текст – първи научен опит за разказване на българската история – се превръща в шампион по бързо придобиване на каноничен статус.

Навярно този импулс трансформира местното повествование, съществувало традиционно във вид на легенда за двама безименни царе, срещнали се в кърваво сражение, чиято майка наблюдавала в безпомощно съкрушение ставащото, инсталирайки го върху вече стабилизираната сюжетика на западнобългарското царство на Самуила. Доколкото географията на царевия род е известна, инициативата за попълване на празнината върху картата на Средния Запад стъпва върху изворното известие на Йоан Скилица²⁸ и Михаил Деволски за погубването на брат от брата, съчетавайки го с фолклорното битие на разказа за „мало някога двама братя владетели“.

Съществено е да се отбележи, че Йордан Иванов, който за първи път се натъква на това предание, го записва в следния вид:

На Царичина живеел някога някой цар. Царският син побягнал веднаж (неизвестно по какви причини) от родния си край, въпреки жалбите на майка си.

²⁶ Иречек, Константин. История болгаръ. Одесса, 1878.

²⁷ Иречек, Константин. История на българите. Велико Търново, 1886.

²⁸ Georgii Cedreni – Joannis Scylitzae. Historiarum compendium. – В: *Гръцки извори за българската история*, София, 1965, т. 6, с. 275–276. Достъпно и на адрес: http://www.promacedonia.org/gibi/6/gal/6_275.html

Царицата се гледала как се отдалечава чедото ѝ, докато най-сетне последната височина не го затулила от майчиния поглед. Затова, казва преданието, сега най-високият хълм югозападно от Царичина за Върбовник се нарича „Поглед“.²⁹

Исторически конкретните предания в български контекст възникват сравнително късно. Легендите за цар Иван Шишман, записани в Самоковско, са пример в това отношение³⁰ – навярно техните първообрази са битували без именна конкретика, а внедряването им в исторически повествования е плод на века на нациите, когато аргументите на историята постепенно превръщат регионалното, традиционното и селското, в национално, модерно и научно, обяснено като непрекъснатото извиращо „из дълбините на народния дух“.

Символичните битки между регионите на новосъздадената (или възобновена) българска държава вплитат довода на локалитета, превърнат в исторически разказ, значим за нацията. Такъв навярно е и случаят със Самуил и брат му в Разметаница, които от „двама братя царе“ биват произведени до ранга на „високата“ колективна травма, част от гранд наратива.

Експериментът се оказва неуспешен – посланието на това усилие за публикация в официалния разказ за историята остава видимо само на нивото на терена. Метаразказът остава индиферентен към него, тъй като символичната тежест на македонското, прието за национална драма и функциониращо като масова психоза, се оказва непреодолима за Средния Запад, чиято българска есенциалност се оказва безспорна – обстоятелство, което, съчетано с подялбата на региона между България и Сърбия, повлиява решително за потискането на неговите имаготворни енергии. Парадоксално, но тази част от географията на нацията се оказва и несъмнено българска, доколкото Дупнишко и Кюстендилско са част от Княжеството още от Санстефанско време, и едновременно с това не съвсем принадлежна към релефа на българщината, тъй като очевидните сходства между Западна България и Източна Сърбия не могат да бъдат прескочени: регионалната общност прави нишлията и перничанина разбираеми езиково и културно един за друг – твърдение, което никак не важи за софиянеца и варненеца.

Навярно началото на културно-инженерното усилие, прицелено в явяване на Средна Западна България като национално призната ценност, следва да бъде дигрено в годините след Освобождението – преди в Ньой да се родят Западните покрайнини – нова „рана на снагата на отечеството“, чиято близост допълнително отнема от символичната мощ на Кюстендилско и Дупнишко и занемаява гласът на местната история. Сюжетът на преданието се развива от безименност към именувани и исторически конкретни герои – преход, който може да се очаква, че в известна степен съпада с преминаването на устния наратив към писмен, исторически разказ. Една от целите кодификацията на традиционното народно слово е проектната му употреба за каузата на националното строителство. Логично изглежда това да е съдбата и на повествованието за царя, убил кръвния си брат в Разметаница.

²⁹ **Иванов, Йордан.** Северна Македония..., с. 40.

³⁰ Вж. **Димитрова, Цветелина.** Народната история между устност и писменост. София, 2013.

Йордан Иванов изрично отбелязва, че по-старият вариант е този, разказващ за „някай си цар“, а Самуил и Арон се появяват в по-ново време. Годината, в която бележитият кюстендилец издава своето проучване върху Северна Македония, е 1906. Не изглежда лишено от основания да се предположи, че преходът от анонимна към исторически конкретна и номинално позната форма се е осъществил десетилетие-две по-рано. Не би било проява на прекомерна дързост да се заяви, че импулси за преработка на регионалното в национално биха могли да се наченат от усилията на правителството в просветната област по времето на Стамболов, по-конкретно – около и след приемането на Закона за народното просвещение от 1891 г., чийто инициатор е д-р Георги Живков. Сред откритите импулси в областта на книжовното дело, предпоставили преобращението на регионално присъщото в разпознаваемо за метаколектива, е и наченатият две години по-рано флагман на българската академична периодика – Сборник народни умотворения, наука и книжнина.

Не би следвало да изключваме и възможността приносът за този преход да е лично дело, в това число и принос на самия Й. Иванов. Родом от региона, той отдава живота си на издирвателска работа на територията на Югоизтока. Област, към която той – както стана ясно – деликатно прилепва и преходната Кюстендилско-Душнишка зона. Влиянието на личността обаче не успява да снабди разказа с нужната му енергия. Вероятно липсата на институционална възможност за подкрепа в периода на най-голяма виталност на местната история препречва пътя ѝ към национална значимост и универсализация в рамката на колектива. Нека бъде ясно, че за същинските усилия, канализирани именно от институции, профилирани в работата с националната култура, българският контекст се оказва подготвен едва след Първата световна война. До края на второто десетилетие на XX в. положителните резултати в това поле са плод не на нормативно проправени пътища със своя логика, а на лични замисли и усилия от страна на техните автори. Може да се каже, че разминаването – времево, а оттам и идеологическо – между краткия период на върхова активност на този наратив и късното изковаване на институционализирани шансове за полагането му в склада на националната идентичност е ключово за (не)развитието му.

Катастрофата в Първата световна война и окончателната загуба на Македония съгъстват още повече мъченическият ѝ ореол – факт, с който не може да се „похвали“ Средният Запад. Тези години пораждаят още един регионален конкурент: западните покрайнини. Този нов символичен акцент на картата на нацията съвсем блокира пътя на местните традиции в близост към пробив в гранд наративната версия на миналото. Независимо от активните културни политики на правителствата между двете войни (сред които това на Стамболийски се откроява особено: най-вече с мерките за стимулиране на издателската дейност, довели до появата на множество исторически четива за масова публика, положили началото на емблематични популярни издания и поредици³¹), трябва да се отбележи, че през тези двадесетина години разказът за разигралото се братоубийство, поставен между

³¹ Вж. **Димитров**, Емил. Памет, юбилей, канон. София, 2014.

два центъра на национално съществена травма, бива емоционално и имагологически занулен.

През 30-те години гимназията в с. Големи село носи името на емблемата на рода на комитопулите – това личи от дипломите, които училището издава.³² Мъчно е да се разкрие кога се е случила тази престижна номинация.

Знаците се обръщат едва във връзка с българо-югославския спор за националния характер на Македония, а интензификацията му от 60-те и 70-те години на XX в. дава нов гласък на литературното творчество, свързано с фигурата на Самуил и Югозападното българско царство. Съвременната версия на преданието, разгърнато в микротопонимични подробности, по всяка вероятност е разработена тъкмо тогава – активизирането на проектите за национална заедност в рамката на социалистическото общество подбужда и подобни регионални сюжети, извеждайки ги от десетилетното им криогенно битие.

С просто око се забелязва обстоятелството, че липсата на културнотворна активност за две десетилетия междувоенно време и още почти толкова през ранния социализъм почти успяват да отмият спомена за Самуиловото братоубийство. След постепенната реставрация на националния код като градиво на общността, легендата се възстановява от нейния литературен стандарт. Този път разказът очертава няколко проблема. Първият от тях води към констатацията за видимо плитките корени на сюжета в неговата форма с герои, именувани на българския цар и брат му – паметта за тези драматични времена, неприсъща на региона и слабо разказвана, въведена в обращение някъде на границата между последните две десетилетия на XIX в., лесно потъва под предела на групово съзнаваното и смятано за идентификатор.

Роля за това – би било логично да се отбележи – изиграват и инициативите за стандартизация на фолклорното наследство: не български патент, а балкански и европейски проект за изграждане на националното около унифицирана традиция, представена за „наследство“, разбирано йерархично като част от „високата“ култура. На родна почва тези процеси започват преди избухването на Втората световна война, достигайки пикови стойности по времето на социализма. Към релефните образи на Македония и Западните покрайнини в този период се добавят и строителните постижения на фолклорния канон, добавяйки към силно конкурентната спрямо Средния Запад среда и „шопската народна традиция“ – конструктор, който съвсем препречва пътя на Разметанишката легенда към гранд наративните висини.

Тъкмо литературните въздействия инжектират отново тонус на позабравения разказ за трагичната развръзка на отношенията между владетеля и неговия брат. Малцината местни, способни да възпроизведат наратив за Самуиловото битие по Разметаница, посочват за свои източници „старите хора“, след което с голяма охота споделят книжната си начетеност, отпращайки за всеки детайл от повествованието към конкретен литературен текст. Съчетано с цялостната непопулярност

³² Рангел Иванов любезно предостави на изследователската ни група свидетелство за завършено образование от гимназия „Цар Самуил“, принадлежало на неговия баща. Годината, отпечатана на документа, е 1934.

на преданието, това води към извода, че днес носители на Самуиловия сюжет са не последно останалите люде, свързани с традиционното битие и устното разказване, а напротив – активните читатели, плод на социалистическата политика на масово ограмотяване и олитературяване чрез четивата за всеобща консумация.

В Дупнишко-Кюстендилския случай книжният вкус се моделира и от регионалната принадлежност: наред с ширпотребната партизанска литература, живелите основно през епохата на социализма притежават в библиотеките си и книги, свързани с родното им място. Интересът към локалните сюжети на малцината систематично общуващи с писмено слово е забележително устойчив – те продължават да разпитват за нови издания, посветени на Самуил, а желанието им да се сдобият с тях е мотивирано и от любопитството относно отразяването на смъртта на Аарон и мястото на Разметанишките събития в разказа за националната история – единственият авторитетен формат на миналото.

Би могло да се заключи, че последният епизод от живота на наратива „Самуил убива брат си“, фиксиран в Централния Запад, е внесен през фикционални източници, а рецептивната недиференцираност на литература и историческа литература в регистрите на популярното оживява интересът и към изворните публикации по въпроса, въвеждайки отново в оборот и намереното от Йордан Иванов повече от век по-рано.

Гледан през оптиката на политиката и обществото от позицията на четвърт век след 10 ноември 1989 г., тоталитарният режим изглежда срутен. Съвсем не така стоят нещата в домена на историческото познание, където някогашните монополи са съхранени и все още функционират. Как – това е друга тема. Запазва се и статичността на произвежданата история: доминира разказването в метанаративна модалност. Навярно там трябва да дирим част от основанията за безпроблемното присъствие на цар Самуил в „големия разказ“ за историята по начина, дефиниран още от Иречек и Златарски. И за отсъстващия шанс за попадане в обсега на обществено значимото от страна на обекти от мащаба на локалното. Усилие, което така или иначе изглежда мъртвородено, белязано с изначален провал от липсващите местни културни политики. На този терен големият конкурент – както вече бе отбелязано – са икономическата изостаналост на региона и медийната тракомания.

Разметанишката трагедия остава без излаз към широка публичност дори и след публикацията си в учебната книжнина:

*Когато Самуил научил за тайните кроежи на брат си (има се предвид положителното му отношение към ромеите – бел. моя, Д. А.), не се поколебал да предприеме най-сурови мерки. В местността **Разметаница** (близо до гр. Дупница) на 14 юни 976 г. Аарон бил екзекутиран заедно с цялото му семейство.³³*

Епическият мащаб на битката е смален до акция по фамилно правораздаване с летален изход. Не войски се построяват една срещу друга. Царевият брат изглеж-

³³ Делев, Петър, Ангелов, Петър, Бакалов, Георги и др. История на България за 11. клас. София, 1996, с. 60.

да не като храбър войн, носител на политическа алтернатива, а като престъпник, безпомощен срещу могъщото възмездие на властника, на чиято страна е целият ресурс на държавата. Учебникът е издаден малко след средата на 90-те години на ХХ в. – период на правосъден вакуум и неочаквана пролиферация на криминално-то подземие. Публичните разстрели се случваха по няколко годишно, а лексиката на насилието бързо завладя езика на медиите. Поради тази поредица причини бих търсил контекста на употребения глагол, маркиращ смъртта на Аарон, не в речника на правото, а по-скоро в този на репрезентациите на гангстерските подмоли в средствата за масово осведомяване. Дори тази възможна сюжетна референция на разказа за миналото към живота в настоящето не довежда до преаранжиране на метанаративния корпус.

Заключителни думи

Ето защо очите на царя Самуила блестят не в Дупница или Кюстендил, а в София. Твърдението, че неговият баща е бил управител на Средецка област и бъдещият господар на българи е роден именно в града на север от Витоша, не звучи убедително. Поне не като монументален довод. И ще продължават да светят в тъмнината, осветявайки пътя на гранд наративния паметников кич, но не за възпоменание на починалия от сърдечен удар при вида на поразените си войници достоен владетел, а в ролята на националистически опиум, абстракция на величието и психотерапевтично средство, като трансцендиране на неприемливото настояще по посока на едно величаво минало, идеологически конструирано сякаш като сглобяема детска играчка, лъскава и примамлива, инструмент за политически мобилизации и гръмки електорални победи. Все неща, дълбоко чужди и на научния етос, и на възпоменаваното средновековно минало.

Един от стълбовете на тази политика е отново реториката на травмата: тъкмо този български цар е най-голямата жертва на съвремието, тъй като днешните българи, негови недостойни наследници, нехаят за скопските попълзновения към делото му. Една репрезентация, която внедрява братоубийството като метафора на съседските отношения днес – брат от брата граби, брат брата си предава в поредната символична битка с участието на Югозапада, разбиран не като комшийски, а като част от отсъстващото свое. Бихме могли да очакваме, че тази интерпретативна насока отваря вратата на метаразка за микронаративи като този, записан в Разметаница. Идеологическото схождение обаче не се оказва достатъчно. Както вече бе маркирано, историческият разказ за масова употреба у нас е дълбоко базиран на твърдолинейни националистически принципи. Това е причината ценностите му да не подлежат на предоговаряне – идеите за нацията от този порядък, бидейки част от тоталитарния спектър, са изначално белязани от нетърпимост към алтернативни проекти. Ето защо и фактичката, най-видимата му страна, остава статична, очаквана, все по-изтъркана, в известен смисъл скучна в рамките на едно общество, навикнало на канонични версии, което приема наличието им за част от пейзажа на ежедневието и реагира само на липсата им, на празните места, идентифицирайки се травматично с тях.

Навярно Самуил – произведеният от първите български научни историци – все повече ще се износва. Белег на тази болезнена, монументална досада, отиваща чак към екзистенциалната погнуса на Сартр, е протестът срещу паметника на царя в центъра на София, открит на 8 юни 2015 г. Навярно локалният двойник на царя, фрагменти от чиято словесна покривка се намират и днес в Дупнишко и Кюстендилско, макар и също плод на политически намерения, въпреки всичко ще остане по-интересният от двамата. Неуспешният замисъл и неотнимаемият коефициент на маргиналност се оказват привлекателни – Самуил и братоубийственият разказ са непознати за широка публика, академичният им анализ не се е състоял, образите от преданието са все още свежи, недокоснати от не всякога добросъвестната ръка на учени и културни дейци, тяхното наличие не е враснало дори в пейзажа на местата, където са намерени първично.

Цар Самуил и Беласишката битка в пограничния регион Петрич (България) – Струмица (Македония)

Културна памет и културни политики

Виолета Периклиева, Ивайло Марков

**King Samuel and the Battle of Belasitsa
in the Border Region of Petrich (Bulgaria) – Strumica (Macedonia)**
Cultural Memory and Cultural Policies
Violeta Periklieva, Ivaylo Markov

Summary

This article presents the results of an ethnological fieldwork conducted by the authors in the summer of 2014 in the border region of Petrich, Bulgaria, and Strumica, Macedonia, within the framework of events on the occasion of 1000 years of the death of King Samuel. Based on the theoretical treatment of cultural memory as constant and continuous process of social construction, the study aims to show the two-way relation between cultural memory and cultural policies or in this particular case how the cultural memory of King Samuel and the Battle of Belasitsa is influenced by the cultural policies pursued during the years and vice versa. According to the main hypothesis of the authors, today, among the population of the studied border region, the cultural memory of Samuel and the Battle of Belasitsa exists undoubtedly but not as a knowledge handed down from generation to generation for 1000 years. It is (re)constructed as a result of the influence of various factors and institutions and the pursuing of policies on different levels – national and local. Although opposed to one another, these processes run in a similar manner on both sides of the Bulgarian-Macedonian border.

Key words: 1000 years of the death of King Samuel, cultural memory, Petrich, Bulgaria, and Strumica, Macedonia.

Настоящата статия представя резултатите от десетдневна етнологичка експедиция, осъществена между 4 и 14 юли 2014 г., в районите на Петрич, България, и Струмица, Македония, и проведена в рамките на отбелязването на 1000 години от смъртта на цар Самуил. Проучванията бяха проведени от гл. ас. д-р Ивайло Марков и д-р Виолета Периклиева от секция „Историческа етнология“ при Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН. Експе-

дицията имаше за цел да проучи културната памет на местното население и културните политики на държавно и местно ниво, провеждани през годините, както и отношенията и взаимовръзките между тях. Посетени бяха селищата Петрич, Ключ, Скрът, Габрене и Самуилово в България и Мокриево, Банско и Самоилово в Македония. Тук е важно да отбележим, че двамата изследователи имат различна позиция спрямо местната общност. Виолета Периклиева е с родови корени в този регион и в една или друга степен има натрупани впечатления и знание за селища, местности и етнографски особености в резултат от контактите с близки и познати в течение на досегашния си жизнен път. Още по-важни са познанията ѝ, резултат от работата по нейната дисертация¹, при която една част от теренните ѝ етнографски проучвания са осъществени именно в пограничния район на Петричко и Струмишко. Някои от данните, които ни насочиха в конкретното изследване, са всъщност фиксирани от нея още в рамките на тази нейна по-ранна изследователска работа. В изключително кратките срокове за осъществяване на изследването тези предходни натрупвания имаха изключително голямо значение за провеждането на проучването и неговата дълбочина. Ивайло Марков, от друга страна, с позицията си на външен за конкретните местни общности, спомогна да бъдат спазени нужната изследователска дистанция и коректност при проучването и по този начин да се запази един добър баланс между емическия (emic) и етическият (etic) подход² към терена и материала.

Историята според Антъни Коен е изключително ковка и нейното спомняне се основава на интерпретативна реконструкция³, т.е. на създаване на „културна памет“ в терминологията на Ян Асман⁴. Културната памет се отнася до колективните спомени за споделено минало, предавани през поколенията в рамките на по-малка или по-голяма социална група, но и до колективното възпоминание и процеса на

¹ *Народната религиозност на Балканите – традиционни образци и съвременни практики*. Дисертационен труд за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ (с научен ръководител доц. д-р Петко Христов), защитен на 22 юли 2014 г. в ИЕФЕМ–БАН.

² В хуманитарните и социалните науки (етнология, антропология, фолклористика и др.) съществуват два подхода при изследване на дадена култура и/или социална група. Емическият подход поставя ударението и описва културните и социални явления от гледна точка на местните хора – начините, по които те мислят, усещат и възприемат света около себе си. Етическият подход премества фокуса от местните възприятия и категории към интерпретациите, обясненията и терминологията на описание на изследователя (етнограф). Етическият подход отчита това, че често носителите на дадена култура са твърде въвлечени в нея, за да могат да я интерпретират безпристрастно. От друга страна, често теоретизациите и терминологията на изследователите са твърде чужди и далечни от опита на местните хора. Затова ние приемаме, че комбинацията на двата подхода позволява изграждане на възможно по-многослойна картина за изследваните явления и по-задълбочено тяхно разбиране.

³ **Cohen, Anthony.** *The Symbolic Construction of Community*. London, New York: Routledge, 1995, с. 99–101.

⁴ **Асман, Ян.** *Културната памет. писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури*. София: Планета 3, 2001.

припомняне на събитие или личност от миналото.⁵ На процеса на припомняне неминуемо повлиява съответният контекст. В този ред на мисли, спомнянето е подвластно на „пространството“, в което се осъществява, следователно и на моментните стремежи на припомнящия си субект.⁶ Така културната памет отправя към човешките спомени, конструирани чрез културни образци и към културните образци, които са на разположение на хората при конструиране на техните отношения към миналото. Тези културни образци се предават чрез социални институции и културни артефакти, като например мемориалните комплекси, паметници, сувенирите, филмите, музиката и т.н.⁷ Културната памет също така е свързана с определени културни практики, чествания, церемонии, фестивали. Освен това трябва да се отчете важното значение, което имат като носители и дистрибутори на културната памет такива социални актьори като учителите, писателите, художниците, дори изследователите.

Именно на тази теоретична постановка, разглеждаща културната памет като постоянен и продължителен процес на социално конструиране, се основава и нашето изследване. В конкретния случай ще се опитаме да покажем двупосочната връзка между културна памет и културни политики, т.е. как културната памет за цар Самуил и Беласишката битка на населението от разглежданите региони се повлиява от провежданите през годините културни политики и обратното.⁸

Културна памет за цар Самуил и Беласишката битка

Тази първа част на статията разглежда под какви форми съществуват днес образът на цар Самуил и Беласишката битка в паметта на местното население от регионите на Петрич и Струмица. Това са предимно топоними и свързани с тях легенди, разказвани от местните хора.

I. В региона на Петрич на първо място това са имената на четири селища, разположени в северното подножие на планината Беласица, известно с името Подгорие:

1. *с. Ключ* – името на селото произлиза от гръцкия вариант на името на Ключката клисура – Клидион, споменавано през XI в. от редица византийски летописци (Йоан Скилица, Йоан Зонара и пр.). Днес местното население извежда името от събитията по време на Беласишката битка от 1014 г. Регистрирахме три варианта на легендата. Според първия вариант пленените Самуилови войници са били *заклучени* (курсивът наш) някъде в района на селото. Вторият вариант разказва, че част от византийските войски успяват да намерят обходен маршрут през Беласица, по който преминават от другата страна на укрепленията, и нападат Самуило-

⁵ Misztal, Barbara. Theories of Social Remembering. Maidenhead: Open University Press, 2003, с. 13.

⁶ Бурдийо, Пиер. Биографичната илюзия. – В: *Бурдийо*, Пиер. Практическият разум. София: Критика и хуманизъм, 1997, с. 70–77.

⁷ Misztal, Barbara. Theories..., с. 12.

⁸ За подобно изследване върху локалната памет за гибелта на цар Иван Шишман, базирано на сходна теоретична концепция, вж. **Димитрова**, Цветелина. Народната история между устност и писменост. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2013.

вата войска и в гръб, т.е. *заклучват* я, обкръжават я; според разновидност на този вариант византийците успяват да обкръжат българите, като симулират сватба с тъпани и свирки и така успяват да подлъжат Самуиловите воители да се покажат от укритията си. Според третия вариант на легендата на това място българските войски са победени от византийските и се *склучва* мир. Тази етимология е регистрирана чрез местни разкази, записани още през 1916 г. от Васил Златарски в доклад до началник-щаба на българската армия⁹ (в рамките на научно-разузнавателна мисия по време на Първата световна война).

2. с. *Скрът* – в „Етнография на вилаетите Адрианопол, Монастир и Салоника“, издадена в Цариград през 1878 г., селото се споменава под името Искрит или Скрит¹⁰. Днес за произхода на името на селото се разказват две легенди. Според най-разпространената Скрът произлиза от думата „скръб“, т.е. свързва се със скръбта по ослепените и убити Самуилови войници. Втората легенда, която се регистрира по-рядко на терен, препраща към по-старата форма на наименованието и думата „скрит“, т.е. скритите византийски войски, които нападат българите в гръб. В съответствие с първата легенда е мнението на Богдан Филов, който след посещение в региона през 1915 г. извежда етимологията на името Скрът от „скръб“, свързвайки го с трагичните последици от Беласишката битка¹¹. Васил Златарски оспорва това тълкуване и смята, че името произлиза именно от „скрит“, но позовавайки се на разкази на местни хора, той го свързва с времето на османското владичество, когато под заплаха от помюсюлманчване местните жители се крили дълго време в гората над селото.

3. с. *Самуилово* – носи това наименование от 1935 г. Преди това то се казва Димидово.

4. с. *Коларово* – според една от легендите в района на селото цар Самуил е държал колите (каруците) си.

Освен имената на тези четири села, с Беласишката битка днес се свързват и няколко топонима на местности в региона на Подгорието:

1. *Самуилова крепост* – самата местност, в която днес се намира Национален парк-музей „Самуилова крепост“, докъм 30-те години на ХХ в. носи наименованието „Куфалница“, което според някои местни краеведи произлиза от кухините в земята, оформени от землянките на Самуиловата войска. След като през 1915–1916 г. В. Златарски и Б. Филов заговарят за мястото като за арена на Беласишката битка, постепенно местността започва да се свързва с името „Самуилова крепост“, което се утвърждава напълно през 70-те и 80-те години, когато се провеждат археологически проучвания и се изгражда Националният парк-музей. С местността няма свързана конкретна легенда, препращаща към цар Самуил и битката. Разказите на хората се отнасят предимно до проведените археологически разкопки

⁹ Петров, Петър. Пътуване на проф. В. Н. Златарски из Македония. – В: *Военноисторически сборник*, 1991, кн. 1, с. 69–96.

¹⁰ *Македония* и Одринско. статистика на населението от 1873 г. София: Македонски научен институт, 1995, с. 148–149.

¹¹ *Филов*, Богдан. Пътувания из Тракия, Родопите и Македония 1912–1916. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1993, с. 80.

и до официалното откриване на музея, а тези от тях, които се отнасят до историческите събития, са повлияни от днешния облик на „Самуиловата крепост“ и от наученото от беседите на музейните уредници и часовете по история в училище.

2. *Вадиочи/Вадиочника* – местността се намира на стотина метра над с. Скрът, в планината Беласица. Там се извисява голям скален къс. Според разказваната днес легенда на това място са ослепени Самуиловите войници. На 28 юли 2012 г. (ден преди годишнината от битката) по инициатива на проф. Младен Григоров¹² на скалата е поставена мраморна плоча с лика на цар Самуил и надпис:

Според народното предание (подч. наше) тук в местността Вадиочника, през лятото на 1014 г. са ослепени част от войниците на цар Самуил, по заповед на византийския император Василий II – Българоубиец.

Плочата е открита с официална церемония, на която присъстват кметът на с. Скрът, представители на Община Петрич и множество местни жители.

3. *Очивадец* – местност между селата Ключ и Яворница. Според местните хора в с. Ключ там са ослепени Самуиловите войници.

4. *Кокалища* – разположена е в землището на с. Ключ и според разказите на местните хора носи това име, защото там са убити голяма част от Самуиловите войници и земята е осеяна с костите им.

5. *Смърдешница/Смърдешец* – разположена е в землището на с. Ключ и името ѝ се свързва с миризмата, която се е носела от разлагащите се тела на загиналите Самуилови войници.

6. *Чукалъко* – разположена е североизточно от с. Ключ; според местните предания там се състои основният сблъсък между византийската и българската войска.

7. *Скопец* – местност в землището на с. Ключ; според тълкованията на местни иманяри и любители краеведи името на местността се свързва със скопяването на част от Самуиловите войници.

8. *Тунел* – В разговорите с местни хора в с. Скрът за Беласишката битка и цар Самуил се споменава тунел, започващ в планината над сегашните гробища на селото и спускащ се до Самуилова крепост; според разказите тунелът е открит в последните години при изкопни работи. Вероятно под влияние на местни иманяри сред населението се разпространява мълвата, че в тунела има закопано имане.

II. В региона на Струмица в Р. Македония основната част от топонимията, свързана с цар Самуил и Беласишката битка, се отнася също до имена на селища:

1. *с. Самоилово* – селото е разположено в подножието на планина Огражден. Основано е през 1971 г. от преселници от високопланинските оградженски села Бадилен и Байково. При основаването на новото село били обсъждани два варианта за неговото наименование – Александрия и Самоилово. Според местните жители в крайна сметка е избран вторият вариант, тъй като разположението на селото

¹² Проф. Младен Григоров е началник на кардиологичната клиника във Втора градска болница в София и председател на Фондация „Паметници на българската слава“.

е в близост до мястото, където се е разиграла Беласишката битка между войските на цар Самуил и на византийския император Василий.

2. *с. Свидовица* – селото се намира на 9 км югоизточно от град Струмица; Богдан Филов извежда етимологията на неговото име от словосъчетанието „вси вдовици“ и го свързва с овдовелите жени след Беласишката битка¹³. Към тази теза по-късно се присъединява Димитър Гюзелев в книгата си „Жертвите на Скопския студентски процес“¹⁴, както и македонски историци, етнографи и географи.

3. *с. Робово* – селото се намира на 8 км източно от град Струмица; според македонската научна литература етимологията на селото препраща към падането на региона под византийска власт през 1018 г.; местните жители обаче свързват името на селото с турското робство.

4. *с. Колешино* – разположено в македонската част на Подгорието, в близост до българо-македонската граница; според македонската научна литература и разказите на местните жители селото носи името си от масовото клане, което се състои в района по време на Беласишката битка; днес в селото е поставена дървена табела, която разказва тази история.

5. *с. Костурино* – разположено е на около 12 км югозападно от гр. Струмица. Македонската научна литература извежда името на селото от думата „костур“ (скелет) и го свързва с трагичните събития по време на Беласишката битка.

6. *с. Водоча* – селото е разположено в Струмишкото поле, на около 4 км от гр. Струмица. Според местните разкази името на селото произлиза от словосъчетанието „вади очи“ и се свързва с ослепяването на Самуиловите воители. Такава етимология предлагат Богдан Филов¹⁵ и Димитър Гюзелев¹⁶. Във връзка с отбелязването на 1000-годишнината от Беласишката битка и смъртта на цар Самуил на 29 юли 2014 г. в манастира „Св. Леонтий“ в селото Охридският и Македонски архиепископ Стефан отслужва литургия.

С цар Самуил и Беласишката битка се свързват и имената на някои местности в региона на град Струмица:

1. *Пирго* – местност в Беласица, над македонското подгорско село Мокриево. Името си носи от гръцката дума за „кула“. При археологически разкопки през последните няколко години е разкрита средновековна кула, която се свързва от археолозите и от местното население с Беласишката битка. Всяка година на 10 август жителите на Мокриево и околните селища се качват в местността, за да отбележат втория ден на църковната слава („патерица“), която се празнува на 9 август (св. Пантелеймон според Юлианския календар). През последните 5–6 години в местността се изгражда своеобразен мемориален парк, посветен на цар Самуил и Беласишката битка. Финансирането е по проект на Община Ново село и с даренията на местни жители. Изградени са инфраструктура, беседки, чешми,

¹³ Филов, Богдан. Пътувания..., с. 80.

¹⁴ Гюзелев, Димитър. Жертвите на Скопския студентски процес. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2005, с. 61.

¹⁵ Филов, Богдан. Пътувания..., с. 80.

¹⁶ Гюзелев, Димитър. Жертвите на Скопския..., с. 61.

сцена. Преди около 5 години е поставена мемориална плоча в памет на Самуил и Беласишката битка, която гласи:

Беласичката битка помеѓу војските на цар Самуил и византијскиот император Василиј II, нај-голема во македонската историја се случила на 29 јули 1014 год. Немо сведоштво за тоа време е Самуиловата кула (Пирго). Во спомен на загиналите, големата крвава битка и нај-големиот македонски средновековен цар Самуил.

Една от забележителностите в местноста – три големи вековни дървета – също се свързват с историческите събития. На едно от тях е поставена дървена табела, която съобщава, че вековните дървета са били на това място още по времето, когато Самуиловите войски се сблъскват с тези на византийците. Голяма част от благоустройствените работи са извършени през последната една година, във връзка с отбелязването на 1000 години от Беласишката битка и от смъртта на цар Самуил. Събитието е отбелязано тържествено на 29 юли 2014 г. Честването е организирано от Община Ново село, но в него участие взимат и множество представители на държавната власт.

2. *Цареви кули* – още наричана Струмичка твърдина. Местноста се намира в планина Еленица, над гр. Струмица. Смята се, че е част от отбранителната система на цар Самуил. През 2007 г. започват археологически и реставрационни работи, финансирани по проект за трансгранично сътрудничество между Община Петрич, България, и Община Струмица, Македония.

* * *

Ако погледнем представената дотук топонимия, ще забележим, че с изключение на селата Самуилово и Самоилово, които носят тези имена сравнително отскоро, няма друг топоним, който да препраща директно към цар Самуил и Беласишката битка. Всъщност всеки от тези топоними би могъл да бъде свързан с някое друго трагично и кърваво събитие, например от времето на османското владичество. В подкрепа на това са примерите за етимологията на селата Скрът в Петричко и Робово в Струмишко, която в някои свои варианти, за които вече споменахме, препраща към времето на властта на Османската империя. В по-голямата част от случаите етимологията на топонимите се извежда за първи път през 1915–1916 г. от Богдан Филев, Йордан Иванов и Васил Златарски, участници в научната експедиция в Македония и Поморавието към Главния щаб на Българската армия.

Тук е мястото да бъде отбелязан още един важен историко-демографски факт. В края на XIX и началото на XX в. значителна част от населението на подгорските села е мюсюлманско. Например за с. Ключ в „Етнография на вилаетите Адрианопол, Монастир и Салоника“, издадена в Константинопол през 1878 г. и отразяваща статистиката на мъжкото население от 1873 г., е посочено, че селото има 104 домакинства със 120 жители мюсюлмани и 118 жители бъл-

гари.¹⁷ Към 1900 г. съгласно статистиката на Васил Кънчов в селото живеят 1000 жители, от които 800 турци и 200 българи.¹⁸ Според статистиката на секретаря на Българската екзархия Димитър Мишев в 1905 г. християнското население на Ключ се състои едва от 56 българи екзархисти.¹⁹ Подобна е картината и в другите подгорски села. Според сведения, записани от местен ходжа от В. Златарски, тези мюсюлмани са помюсюлманчени по време на османското владичество българи, други източници свидетелстват и за турска колонизация в района. В хода на Балканските и Първата световна война обаче по-голямата част от това мюсюлманско население се изселва. Днешното население на подгорските села и от двете страни на границата всъщност не е местно, а съставено от потомци на преселници от Огражденските села или от Егейска Македония. Имайки предвид всичко това, а и отчитайки факта, че са изминали цели 1000 години от събитията покрай Беласишката битка, трудно бихме могли да приемем идеята за съществуването на запазена „автентична“, предавана от поколение на поколение културна памет.

Към това трябва да добавим, че в по-голямата си част респондентите ни от проучените селища казваха, че знаят легендите и преданията, свързани със съответните топоними, от часовете по история, от учебниците и книгите, както и от беседите, изнасяни им при посещенията на Националния парк-музей „Самуилова крепост“ – на практика всичките ни по-възрастни респонденти твърдяха, че като ученици са посещавали мястото и там са им били изнасяни открити уроци по история. За някои от тях това е било единственото посещение, защото по техните думи те са земеделски народ и от работа на полето не е имало време за разходки. В малкото случаи, когато ни беше разказвано, че са чували историите от своите родители или баби и дядовци, това отново препраща към един период не по-рано от първата четвърт на XX в. В този контекст предпочитаме да разглеждаме културната памет за Беласишката битка и цар Самуил и съществуващата днес топонимия като конструктор, който според нашата хипотеза, от една страна, е резултат от поредица от културни политики, а от друга, оказва влияние върху създаването на последващи такива политики.

Цар Самуил в културните политики от двете страни на границата: държавно и местно ниво

I. На първо място ще открия държавните културни политики, които протичат на няколко етапа и имат различни характеристики:

1. *Държавни културни политики в периода 1912–1944 г.* С появата през XIX в. на балканската карта на национални държави в хода на разпада на Османската империя районът на Петричко и Струмишко като част от историко-географската област Македония става арена на различни политически претенции и ябълка на раздора между балканските държави. Етническият произход на населението от

¹⁷ Македония и Одринско..., с. 148–149.

¹⁸ Кънчов, Васил. Македония. етнография и статистика. София. 1900, с. 187.

¹⁹ Brancoff, Dimităr M. La Macédoine et sa Population Chrétienne: Avec deux cartes ethnographiques. Paris, 1905, с. 186–187.

този край е обект на постоянни спорове, а политическата граница след 1912 г. (когато Македония е освободена от османска власт) е подложена на постоянни промени: регионът на гр. Петрич тогава става част от българската държава, но Струмичкият край до 1944 г. последователно попада в рамките на Третото българско царство (до 1919 г.), Кралството на сърби, хървати и словенци/Кралство Югославия (между 1919–1941 г.), и отново в границите на Царство България (1941–1944). В този контекст Българската държава се стреми да противопостави на опита за оспорване на българския етнически произход на населението от тези региони и да затвърди неговата българска национална идентичност. Част от тази стратегия е и проектът на Главния щаб на Българската армия за провеждане на научна експедиция в Македония и Поморавието в хода на Първата световна война. Можем да предположим, че именно след посещението на Б. Филов, В. Златарски и Й. Иванов в рамките на тази експедиция започва първият етап на по-масово и целенасочено последващо запознаване на населението с историческите събития, свързани с Беласишката битка и цар Самуил, както и на конструиране на културна памет сред настанилите се в Петричко през 20-те години на ХХ в. български бежанци от Беломорието и слязлото от високопланинските огражденски села население. Вероятно това е моментът, когато новите исторически знания започват постепенно да се наслагват върху вече съществуващи топоними, легенди и предания. Така би могло да се обясни и едновременното съществуване днес на сходни легенди за един и същ топоним, препращащи обаче към две различни епохи – времето на Беласишката битка и периода на османското владичество. Към това можем да добавим и съществуващото днес сред някои от местните хора объркване, че войските на цар Самуил са се сражавали срещу турците. Част от тази политика е и преименуването на село Димидово на Самуилово през 1935 г.

2. *Държавни културни политики в периода 1944–1950 г.* В годините преди Втората световна война на територията на бивша Югославия започва формирането на югомакедонизъм, който ясно прокарва разграничение между македонската и българската етничност, от една страна, и македонската и сръбската, от друга.²⁰ През 40-те и 50-те години на ХХ в. югомакедонизмът се разпространява и на територията на Пиринска Македония. В периода 1944–1948 г. новата отечественофронтowska власт форсира т.нар. македонизация на Пиринския край като част от подготовката за създаването на югославско-българска федерация. Това продължава до 1948 г., когато след разрива между Тито и Сталин Югославската комунистическа партия е изключена от Коминформбюро и с това се слага край на проекта за обща федерация. В този кратък четиригодишен период българската държава изоставя културните политики, целящи утвърждаване на българска идентичност сред населението в Пиринска Македония, в това число и конструирането на културна памет за цар Самуил и Беласишката битка. За сметка на това обаче в Македония се

²⁰ Груев, Михаил. Насилие и идентичност. Пиринска Македония в етнонационалните политики на комунистическия режим в България. – В: *Насилие*, политика, памет. комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя. състав. Михаил Груев и др. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2011, с. 51–53.

подготвя почвата за появата на т.нар. граждански македонизъм през 60-те години на XX в.²¹, в рамките на който ще се роди идеята за „македонския цар Самуил“.

3. *Държавни културни политики в периода 1960–1989 г.* След разрива между Тито и Сталин българската държава се отказва от проекта за македонизация на Пиринска Македония и започва политика на постепенна „ребългаризация“ на региона. Именно в този период фигурата на цар Самуил и събитията, свързани с Беласишката битка, се появяват отново в държавната културна политика. През 60-те години Археологическият институт с музей – БАН и Исторически музей – Благоевград, стартират съвместни археологически разкопки на Самуиловата укрепителна система в Ключката клисура. По същото време започва и целенасочено запознаване на населението с историческите събития. Учители провеждат открити уроци в местността Куфалница, днешната Самуилова крепост, а за възрастните се организират исторически беседи. Покрай дейността на археолозите и историците започва да излиза научна и краеведска литература, която допълнително съдейства за разпространението и утвърждаването сред местното население на етимологични тълкувания и легенди за редица местни топоними. Днес болшинството от местните жители сочат като източник на информация за съществуващите легенди и предания книгите и историческите беседи. Със започването на археологическите проучвания постепенно местността Куфалница става позната като „Самуилова крепост“. В този период започва и композирането на „фолклорни“ песни, възпяващи цар Самуил и събитията покрай Беласишката битка, които допринасят още повече за конструирането на културна памет у населението. Според голяма част от респондентите днес това са автентични народни песни, които са се пели винаги.

Кулминацията на държавната културна политика от този период е създаването на парк-музей „Самуилова крепост“ и неговото официално откриване през 1982 г. Събитието е свързано с отбелязването на 1300 години от създаването на българската държава и е едно от най-нагледните доказателства за стремежа на държавната власт да заличи следите от налаганата в предишния период македонизация и да създаде чувство на патриотизъм и национална гордост. Неслучайно на откриването присъстват всички първи хора в държавата, а местното население масово се стича на церемонията. Днес споменът за откриването на „Самуилова крепост“ и присъствието според хората на Тодор Живков и дъщеря му Людмила (въпреки че такова присъствие няма в действителност) е основната поанта в разказите на местното население за цар Самуил и Беласишката битка. До промените през 1989 г. новооткритият парк-музей е арена на няколко чествания на годишнини от Беласишката битка, при което са организирани и нейни исторически възстановки. Като се има предвид, че до началото на 90-те години в региона се пътува само с открити листове, едва ли са много посетителите на Самуилова крепост от другите части на България. По всичко личи, че създаването на парк-музея е по-скоро за местните жители и е част от културната политика на държавата за „ребългаризация“ на региона.

В същия период отвъд границата протича огледална на българската културна политика, конструираща културната памет за „македонския“ цар Самуил на

²¹ Пак там, с. 54–55.

населението от Струмишкия край. Като резултат от тази политика се утвърждават етимологичните тълкувания на голям брой топоними, създават се фолклорни песни, а Самуил става кръстник на едно село и на различни хотели и ресторанти. Пример за това е хотел „Цар Самуил“ в село Банско, построен през 80-те години на ХХ в. В книгата си „Балкански ясновидки и пророчици от ХХ в.“²² Галина Вълчинова разказва свое преживяване на терен в Банско от лятото на 2001 г. Докато седи в ресторанта на хотел „Цар Самуил“, тя става свидетел на разговор между тридесетина македонски военни, завърнали се от служба по време на албанската криза в Република Македония, чието внимание е привлечено от дървена скулптура, която маркира мястото на старо теке, преместено от района на хотела. Скулптурата представлява глава с подчертана чалма. Въпреки чалмата, първоначално военните определят главата като принадлежаща на „царот“, т.е. цар Самуил, а по-късно, след разгорещен спор, стигат до заключението, че би могла да бъде и на Александър Македонски. Независимо от двете различни тълкувания, спорещите са единодушни, че не става въпрос за главата на светеца на текето. Този пример на Г. Вълчинова нагледно представя конструирането на културната памет в съответствие с контекста. Аналогични примери за даване на наименования, свързани с цар Самуил, има и в Петричко, където местният стадион носи името „Цар Самуил“, а хотелският комплекс в неговите рамки е кръстен „Агата“ (по името на съпругата на Самуил)²³. Някои от песните за „македонския“ цар Самуил успяват да си пробият път през границата и да станат популярни и в Петричко. Въпреки че българските власти ги забраняват, те се пеят и днес, но в повечето случаи с променен текст.

4. *Държавни културни политики в периода от 1989 г. до днес.* След промените от началото на 90-те години на ХХ в. българската държава преустановява своята специална културна политика от предходния период по отношение на културната памет за цар Самуил и Беласишката битка в региона на Петрич. В Република Македония тази тема също минава на по-заден план, отстъпвайки място на новата политика на „антиквизация“. Това положение се запазва в двете държави до тази година (2014), когато и двете страни организират успоредни мероприятия за отбелязването на 1000 години от Беласишката битка и смъртта на цар Самуил. И двата региона – Петрич и Струмица – отново стават обект на интерес както от страна на държавните институции, ангажирани с организацията на честванията, така и на медии и обикновени хора.

II. На второ място ще разгледаме **културните политики на местно ниво**. Тук можем да откروим три групи социални актьори:

1. *Общинските администрации.* След 1989 г. Община Петрич до голяма степен абдикира от ролята си на стопанин на „Самуилова крепост“. Парк-музеят остава занемарен и с годините започва да се руши и да става обект на вандалски набези. Постепенно се преустановяват и честванията на годишнини. Въпреки че пътуванията в региона след промените са вече свободни, комплексът не се радва на

²² Вълчинова, Галина. Балкански ясновидки и пророчици от ХХ в. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2006, с. 119–120.

²³ През последните две години комплексът е преименуван на „Ванга“.

засилен туристически интерес. Общината не успява да се възползва от (ре)конструиранияте през предходните десетилетия „места на паметта“ [по Пиер Нора²⁴] и да ги използва за създаването на цялостна визия за развитието на културния туризъм в региона. Частични опити започват през 2007 г., когато по трансграничен проект за сътрудничество между Община Петрич и Община Струмица са стартирани ремонтни дейности на „Самуилова крепост“. В рамките на същия проект Община Струмица започва археологически и реставрационни дейности в местността Цареви кули. Това е и първият случай, в който културните политики на България и Македония по отношение на цар Самуил и Беласишката битка намират допирна точка, макар че до голяма степен водеща остава единствено целта от получаване на съответното финансиране. Все пак чрез този проект двете страни официално признават споделянето на културно наследство и памет и взаимното си право върху тяхната експлоатация.

Македонската Община Ново село също предприема стъпки за интегриране на културната памет за Самуил и Беласишката битка в проектите за развитие на туризма. През последните години общината финансира изграждането на своеобразен мемориален парк в местността Пирго над с. Мокриево, както вече отбелязахме по-горе. Бившият кмет на Новоселската община прави още една крачка напред в съвместните трансгранични културни политики по отношение на Самуил, замисляйки проект за изграждането на туристически маршрут „По пътя на ослепените Самуилови воини“, който да тръгва от подгорските села в Петричко, да пресича границата и да продължава в македонската част на Подгорието. Проектът остава само на ниво идея, тъй като кметът губи местните избори през 2013 г.

Интензификация на политиките по отношение на културната памет за цар Самуил и Беласишката битка от двете страни на границата се наблюдава през 2013–2014 г., когато започва подготовката по отбелязването на 1000-годишнината. В рамките на проект по Оперативна програма „Регионално развитие“ Община Петрич възстановява и облагородява парк-музея „Самуилова крепост“. От македонска страна Община Струмица продължава проучвателните и реставрационни дейности на Цареви кули, а Община Ново село довършва изграждането на мемориалния парк в местността Пирго. На 29 юли и в началото на октомври 2014 г. и в двата региона се проведе официални чествания на 1000-годишнината от Беласишката битка.

2. *Местни „културни специалисти“*. Сред общностите от двете страни на границата образът на Самуил и познанието за съдбоносната битка, разиграла се в региона, вече са се превърнали във фигури на паметта и дори в маркери на местна идентичност. Днес предприемчиви жители на подгорските села използват ресурса, който представлява културната памет, опитвайки се да развият и туристически бизнес – отварят се къщи за гости и ресторанти, а местните хора с охота отвеждат туристите до местностите, свързани с Беласишката битка, и разказват легенди за тях. Местните учители по история, краеведи, читалищни дейци и иманяри спомагат процеса на конструиране на културната памет, като пускат в обращение

²⁴ **Места** на памет. състав И. Знеполски. под ръководството на Пиер Нора. т. 1–2. София, 2004.

понякога дори нови „исторически факти“, предлагат стари и нови тълкувания на топоними и разказват истории за тайни тунели и иманета от времето на Самуил и битката. Неслучайно хората в посетените села упорито (и въпреки уверенията ни, че за нас е важно и ценно тяхното знание) ни насочваха именно към учители по история, краеведи, председатели на читалища и иманяри, като хората, от които те са слушали разкази за цар Самуил и които по-подробно биха могли да ни опишат свързаните с него събития и легенди.

3. *ОМО Илинден–Пирин*. През 90-те години организацията започва трайно да експлоатира културната памет за цар Самуил и Беласишката битка в услуга на своите възгледи и интереси. Според събраните от нас на терен данни се оказва, че днес това е основният и най-активен организатор на чествания на годишнини от битката. Въпреки че в културния календар на сайта на Община Петрич е обявено ежегодно отбелязване на 29 юли на „Самуилова крепост“, всъщност такова честване организира единствено ОМО Илинден. Всяка година активисти на организацията обикалят петричките села и агитират по-възрастните представители на местното население да се включат в честванията, предлагат възможността за безплатен транспорт до парк-музея „Самуилова крепост“. Повечето от местните хора, участващи в тези мероприятия на ОМО Илинден, не споделят възгледите на организацията, а просто се възползват от безплатния празник с храна и музика. В крайна сметка обаче медиите от Македония (а и от България), отразяващи тези чествания, представят пред зрителската и читателската аудитория провеждане на едно многолюдно събитие.

Вместо заключение

Представеният тук текст няма претенции за изчерпателност и завършеност. Той отразява регистрираното на терена в конкретен исторически момент (навечерието на отбелязването на 1000 г. от Беласишката битка и смъртта на цар Самуил), поставяйки го в контекста на други исторически и етнографски извори и изследвания. На тази основа е изградена и проверена основната наша хипотеза – културна памет за времето на цар Самуил днес сред населението на подгорските села съществува безспорно (и от двете страни на границата). Неприемливо е обаче да я разглеждаме като знание, предавано от поколение на поколение в течение на 1000 г.; тя е (ре)конструирана в резултат от влиянието на различни фактори и институции, от провеждането на културни политики на различни равнища – национално и местно.

Процесите на културно спомняне и помнене от двете страни на границата протичат по сходен начин, макар и противопоставяйки се едни на други. Не е изненадващо откриването и на взаимни влияния – каквото например е проникването на музикални образци от Македония в България. Въпрос на по-задълбочени интердисциплинарни изследователски търсения е проучването на други подобни примери, както и детайлното изследване на влиянието, което имат върху културната памет за цар Самуил в пограничния регион художествената литература, произведенията на изкуството и т.н.

Домашното огнище на царя (или битът на паметта за Самуил)

Богдан Дичев

The home hearth of the king
(or the way of life of memory for Samuel)
Bogdan Dichev

Summary

The text is about the findings of fieldwork in Razmetanitsa on how the traditions, customs and way of life of locals keep the cultural memory of King Samuel (Samuil) and his time. It is looked at in several aspects. The first focuses on toponyms. The second aspect (the most typical) presents the material, making of the legend part of everyday life, expressed in the transformations of objects. The memory of Samuel is grounded in the specifics of the familiar mundane, the material. The third aspect relates to the secularization and customization of the neomythological settlements of cultural memory and focuses on festive rituals and imaginary stories.

Key words: Bulgarian kings, Samuel, cultural memory.

Макар и нетипично за жанра на научната статия, този текст съзнателно ще бъде оформен като ретроградно свидетелство от първо лице, защото е плод на преживени и споделени усилия за домогване до съхраненото народно устно наследство, усилия извън храма на кабинета и библиотеката, свързани със срещите с хора и с техните ежедневия и съдби, усмивки и съкровения.

И така – с цел да се опознае по-отблизо културната памет на хората, живеещи в областта Разметаница, и с надеждата, че ще може в нея да се открият елементи от старинни фолклорни сюжети, примесени с историческата фактология на времето Самуилово, в края на април 2014 г. трима колеги от Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей към БАН осъществихме теренно проучване в рамките на този регион.¹

В съгласие с очакванията за природата на народните предания, записаните от осъществените ни контакти там сведения не представят единен, компактен и цялостно изграден повествователен масив, макар че осцилират около тематичното

¹ Подробна „картография“ на посетените места, както и богата етимологическа справка за техните названия в този сборник представя статията на Григор Григоров, поради което тук е излишна необходимостта от тяхното повтаряне.

ядро за гибелния сблъсък между Аарон и Самуил – единствената по-стабилна фолклорно трансформирана микротема от мащабната историческа панорама.

Непоследователността и фрагментарността на събитийната картина не са свързани само със съдържателната ѝ цялост, а и с локалните находки на този мотив – някъде солидно присъстващ, а на други места съвсем оскъден, почти липсващ. Разбира се – трябва да се отчете и факторът на случайността, който среща терениста с конкретни информатори и презумптира възможността други жители на дадено населено място да са знаели повече от тези, които са били интервюирани. Но все пак като цяло остана впечатлението за повтарящи се при всеки срещнат любезен събеседник информационни единици, твърде слабо различаващи се по някои незначителни детайли, което затвърждава убеждението за поне донякъде целокупното обхващане на битоващите в областта мотиви.

Пресилено ще бъде да се твърди, че в периметъра на изследваните селища съществува цялостна и монолитна, дълбоко вкоренена културна памет за цар Самуил и неговите дела. Хората често възпроизвеждаха пресети през паметта си исторически факти, примесени не само с автентични предания, а преди всичко със спомени-те за тези предания. Модернизацията и „осъвременяването“ на българското село, обезлюдяването му, технократизирането му, поколенческите преходи и демографските му трусове категорично бяха изличили много от съществуващата автентична фолклорна култура, свързана със Самуил. Забравата ни спохождаше често и почти навсякъде при опитите да проникнем по-дълбоко в културната памет.

Парадоксално бе, но почти всички интервюирани, въпреки че някои от тях бяха на почтена възраст, ни препращаха „към по-старите хора“ с обяснението, че те знаят отговорите на въпросите, които търсехме, по-добре. Това бягство от времето и оплукване на устойчивия авторитет на по-вещите, опитните и мъдрите още повече подчертаваше усещането за изгубената връзка на общността с устната разказна традиция. Вече сами беловласи, нашите информатори се уповаваха още на познатата парола за сигурното, неотменното, сакралното познание на „старите“ хора, като сами додаваха, че мнозина от тях отдавна вече не са нито в това село, нито на тази земя. Загубата на връзката между „старейшините“ и следовниците им бе очевидна и не можеше да се обясни единствено с познатата извинителна формула за отпращане на настойчивите градски хора със звукозаписна техника в ръцете си. Неясната връзка с колективната памет, загубата на ритмична приемственост на устната повествователна традиция носеше своя отпечатък почти при всеки разказ. Селото вече не съществуваше като познатия патриархален конгломерат, пазещ свидетелствата и вербалните послания за своята същност. Силата на урбанизацията, модерното катадневие, новите технологии безспорно бяха повлияли на компактността на селския колектив, вече разпръснат, размит, нехомогенен. Мнозина от тукашните хора бяха работили в града или по други места и едва след края на трудовия си дълг през годините се бяха върнали обратно. Връзката им с „по-старите хора“ беше безвъзвратно изгубена.

А и самите села нямаха традиционния вид от онези идилични картини, познати от платната на класиците живописци, нито дори от изгледа на текезесарските панорами, така добре известни от масовата интериорна естетизация на

додемократичната епоха. Понякога се срещаха стари изоставени къщи с порутени стени, разкриващи плетена основа от пръти, кирпичи от градежа и кал, примесена с клечки и камъчета за мазилка, или обрасли в бурени стари стопански сгради. Редки бяха къщите, съхранили уюта на отминалите години в старата си, но освежена постройка и в чистия, широк двор с китна градинка. В повечето случаи къщите бяха отрупани със сателитни антени и алуминиеви дограми, а по дворовете се въргаляха бидони или разрязани големи бутилки за минерална вода, служещи за защитен похлупак на крехките насаждения по лехите. Пластмасата поглъщаше последните остатъци от престорената патриархална романтика, където до старите подпорни покривни диреци на стрехите над преддверията нерядко бодро се мъдреше поочукана пералня или електрическа готварска печка.

Селото вече приличаше на крайградска вилна зона, приютила в себе си модерния гражданин редом с уседналия стар земляк. „Модерни“ кафенета с музика и външни маси се мяркаха редом до смесените магазини и традиционния хоремаг. Разбира се, че в подобна атмосфера на еклектично осъвременяване на декора, бита и душевността не може да се предполага и съществуването на целокупен и единен колектив, който да пази и препредава наученото, самоопределящото го устно фолклорно наследство. В този ред на мисли препращането към по-старите хора бе видимо свидетелство не за поколенческата йерархия, а за загубената връзка между генерациите и за разсеяния се във времето фокус на общото, осъзнато и оценностено самопознание.

Така че свидетелствата за културната памет, свързана с времето на цар Самуил, бяха доста мозаични, непоследователни и избледнели. Но не това е най-значимото обобщение на скромното ни изследване, а тъкмо фактът, че местните жители се стремят да възстановят тази памет, да свържат своя бит и съвремие с отгласа на фолклорното предание или историческия факт, да закрепят в предметния заобикалящ ги свят представите за славно минало на царствено величие и героични сражения. Макар и лъкатушно и несигурно, те слепяваха отломъци от своите спомени, без да лицемерят и заблуждават, които често препращаха към сегашен факт, обичай, находка, които – вкоренени вече в съвремението им – безспорно, макар и мъгляво, кореспондират с бляскавия символ на короната или меча.

Царят не съществуваше за местните жители като строен и последователен фолклорно-исторически сюжет, той се бе слиал с домашното им огнище и късове-те културна памет за неговата епоха бяха вградени в техния бит и делнична рефлексия. Сигурни опори на тази памет успяхме да намерим в онези образи, вещи и понятия, които са трайно проникнали в делника на тамошните хора, които са свързани с ежедневието им и по някакъв начин с оскъдните оцелели отломъци на изгубените или модифицирани от съвременността традиции.

Самуиловото време в битовия свят на местните жители може да бъде разгледа-но в няколко основни аспекта.

Първият от тях е топонимията (и много по-рядко антропонимията), която почти винаги е обвързана с предание за битка или братоубийствен акт – Разметаница, Шатрово, Палатово, Мърводол, Санките, Грѳбо, Мъртвако, Кръвавето, Поглед,

Издайглава. Тъй като тя ще бъде пространно и задълбочено представена в друга статия (виж бел. 1), ще си позволим само няколко думи за две от тях.

В село Шатрово нашият информатор Васил Димитров Стоименов, бивш военен, роден 1952 г., сподели, че прозвището на Самуил е било Самуил Водния или Самуил Мокрия и че това прозвище е получил от името на своята резиденция в гр. Воден (известна е версията за смесването на имената Видин и Воден).² Градът заслужено носел името си, защото около него имало мочурища и блата.

От това непосредствено изложение са видими няколко неща. На първо място скритото позоваване на художествената литература и по-конкретно на Талевата трилогия *Самуил, цар български*, където с прозвището Мокри се именуват и четиримата комитопули, синове на комит Никола Мокри. Народната етимология все пак не свързва византийското прозвище на комит Никола, известен от сведението на Анна Комнина като „Мокрос“, с анаграмната грешка на по-късния византийски преписвач (в оригинала би следвало да е Кромос от името Крум, сочен от Анна Комнина за предтеча на Самуиловия род), а в своята въображаема интерпретативност отива по-далече: изгражда семантично близък аналог на „мокър“ – „воден“ и го обвързва с името на историческия град Воден в днешна Северна Гърция. Водното богатство на града, дало името му и свързано с именните варианти (*Βοδενά, Vodina*), е разтълкувано отново в семантично близък, но снижен план – мочурляци, блатиста местност. Трудно е да се установи и е опасно да се предполага дали печалната съдба на Самуил има някаква връзка с внушението за труднопроходима, тресавищна, самотна и опасна местност, в която бистрата вода е утаена, помътена, смесена със земя; дали този скрит хтоничен маркер не е плод на колективното съзнание за трагизма на онази епоха (доловено в рамките на интервю с отделно лице); или е само случаен епизод, изкривен и неточен спомен, индивидуално тълкувание, надграждащо смътните спомени за чутото с опити за логично обяснение или дори грешка, но за всеки случай представлява една любопитна регистрация на варианта на името Самуил Мокри.

Интересна е и народната етимология на село Мърводол, споделена ни от тамошната информаторка Агна Йорданова Васева, родена 1938 година, бивш главен счетоводител. Според преданието след голяма битка, чийто вариативен сюжет битува в цялата околност, много трупове паднали от отбраняваната крепост в урвата и долу било пълно с месо, с „мръвки“. За честта на будната хорска интуиция следва да се отбележи, че едно от значенията на думата „мръва“ в някои български

² И тъй Яхъя разказва, че Роман, след като открил на българите кой бил той, те го отвели и после го направили свой цар. Според попълването на епископ Михаил Роман се спасявал във Видин (*εις Βιδίνην*). Ние се съмняваме в тая транскрипция на бълг. име **БѢДИНЪ**. В най-близкия по време паметник, именно втората грамота на Василий II, дадена на охридския архиепископ в 1020, г. това старобългарско име е предадено във форма *Βοδίνη*, която лесно може да се смеси с *Βοδηνά* – Воден. Наистина в някои по-късни паметници от края на XII и през XIII в. за Видин се срещат и формите *Βιδύνη* и *Βιδίνη*, но тия форми, които сравнително са нови, са се вмъкнали по-късно при преписването на тия паметници. Вж. **Златарски**, Васил. История на българската държава през средните векове. Том 1, История на Първото българско царство, Част 2, От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852–1018). София: Наука и изкуство, 1971, с. 622.

говори е именно „къс месо, мръвка“³. Но втората версия, дочута от леля Агна още от ученическите ѝ години от класния ѝ ръководител, който е бил географ, е далеч по-вероятна, макар и видимо по-слабо позната на местните. В местните находища имало малко руда – „мърва руда“. Именно значението „малко“ (непряко кореспондиращо с „къс“) е познато за Кюстендилския регион и е твърде възможно един неплодотворен залеж наблизно да е дал името на селото.

И все пак любопитни са тези героични трансформации на топонимията, стремящи се към легендаризирането и възвеличаването на нещо, изначално белязано със знака на битовостта, делника и дори професионалния език на рудокопача. Заслужава внимание и още една етимологична версия – *мървак* е дума за „човек, направен с *мърва*“ (друго значение на думата, макар и нехарактерно за региона, е „въглищен прах“, или останки на гориво – пепел, жар и др. под.) и също е много вероятно тази семантика да има пряка връзка с топонима на този рудодобивен регион, но тя също е свързана с битово пространство на местните жители и на свой ред се вписва в тук изведеното предположение за съществуващата тенденция към митологизирането повседневността.

Но ако в търсенето на историческото опоеизиране на ежедневно то често бива пренасяно в полето на славното, баталното, трагично възвисеното, то може да се установи и реципрочното явление – вграждането на героичната летопис в основите на битово заземеното. Вторият аспект на битовизирането на легендата са предметните трансформации.

В района има много древни капища или оброчища, до които редом по-късно е била издигната някаква религиозна постройка – параклис, манастирче или църквица, свързана със стар култ към някой езически закрилник, светец или с предание за погибел; така естествено християнските светини и празници се наслагват в чисто топографски план върху мъглявите фолклорни или исторически легенди. Нещо повече – в частния случай, който тук ще бъде разгледан, светостта на божиите атрибути бива споявана с величието на историческото минало и така връзката между храма на небесния властелин и последния приют на земния цар се извежда като безпрекословна, „достоверна“ и естествено подразбирана. Прикрепяването на легендарните безплътни условности към веществените свидетелства е водещ мисловно оперативен механизъм в изграждането на проекциите на паметта. Паметта за Самуил се стреми да се заземи в конкретиките на битовото, познатото, ежедневно и предметното не само за да се въплъти в образ и подобие, изтръгната от недрата на фолклорно неустановимото, но и за да се доближи до съвременния носител на бледото и безтегловно, неясно и размито предание.

В село Голям Върбовник съществува предание, че в близо до местността Поглед се е намирала местността Манастиро, където някога съществувал незнаен манастир. Там някъде бил гробът на Аарон, но за това, разбира се, не съществуват никакви солидни доказателства освен изтъпящата легенда. Мълвата, достигнала до съвремието, свързва представата за смъртта на комитопула със свято място и със символна реликва. Каменка Велинова, кметски наместник на селото (роде-

³ Георгиев, Владимир и др. Етимологичен речник на българския език. т. 4. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2012, с. 405.

на 1955 г., средно образование), разказа, че от това манастирче бил запазен само един дървен кръст, който бил пренесен в черквата на селото. В читалищната самоделна книга на местен интелектуалец, събрал историята и фолклора на селото и на околните региони, е записано, че този кръст е железен и с него е направен първият водосвет в църквата. Но сега черквата е почти недействаща, почти няма богослужение, освен на големи празници или погребения, когато идва свещеник от Дупница. Дървеният кръст заедно със своята желязна вариация е безвъзвратно изгубен – не може да се види в черквата, не може да се разпита попът за него.

Но макар на пръв поглед информацията да изглежда безплодна, тя е едно живо свидетелство за механизмите на предметните трансформации на паметта за Самуил, враждащи абстрактния спомен в битово делничния топос на местния жител. Манастирският кръст като сакрален, божествен маркер е косвено обвързан с гробния кръст като белег на прехода между земния и небесния свят (както бе казано по-горе – двузачно бележи и храма на бога, и последния приют на царя). Мълвата за гроба на комитопул Аарон, намиращ се наблизо, непряко обвързва спомена за този невидим и безплътен кръст със светостта на стария манастир и на новата селска черква. Кръстът съживява легендата, възкресява историческото предание, вражда неясните сенки на миналото в устойчивите зидове на настоящето, делнично приземното и близко познатото. Предметната трансформация на сказанието за мистичен гроб и загадъчен манастир в дървен, че дори и в железен кръст, пренесен под купола на съвременния храм, обвързва интуитивното стремление на културната памет към битовизация и фактологичност на спомена. Царственото величие, грозната гибел, братоубийствената мъст, светостта на миналото са материализирани и в своята нагледна овещественост са слети с катадневието на бодрата еklekтивна технократско-рустикална епоха на местния жител. Мигът за Самуиловото време е тук, сетивен, плътен, осезаем. Кръстът на исторически легендарното се е приютил в храма на повседневно стереотипизираното, безусловно прието битие. Но няма нищо по-естествено от това кръстът хем да е „тук“, хем да го няма като археологически артефакт. Защото не той е важен, а мисловните процедури в моделирането на опредметяващата културна памет, повярвала в проследимата нишка на Ариадна между метафизичната сянка на фолклорната стародавност и баналната ръбата телесност на реалното днес.

Но далеч по-показателна за типологията на предметните трансформации като феномен на културната памет е историята за оброчния кръст от местността Гробо, който традиционното предание свързва с гроба на Самуиловия брат. В плана на топонимията това название бележи края на една чисто линейна проекция на смъртта – местата, където Аарон е бил посечен в своите царски шатри, през които бяга (отнесен на шейна), където му изтича кръвта, имат други имена, значещо обвързани с тази почти баладична сюжетност. Дали сюжетът обвързва топонимите в единно реконструирано фикционално цяло, или действително разигралите се исторически сцени слагат своя топонимен отпечатък в околния свят, не може никой да каже, а и не е необходимо. Любопитното е тук трансформирането на бита в историческа легенда и враждането ѝ впоследствие отново в основите на битовото.

По всяка вероятност каменният кръст, открит в местността Грѳо в средата на 50-те години на миналия век, когато тракторите заравнявали съществуващите синори, за да оформят масивните текезесарски блокове, е бил оброчен кръст. Също така е твърде възможно местността Грѳо да има пряка връзка със съществувало тук преди годините на възторжената колективизация оброчище. Както е известно, оброк може да бъде създаден на свято място около селището – в района на църква, параклис, манастир или старо гробище, а най-първоначално край старо дърво и кладенче.⁴ Това е едно доста логично обяснение за връзката между каменния кръст – белег на свящото езическо място за жертвоприношения – и името на местността. Духовите пазители на мъртвите предци са в основата на механизма на сакрализирането на подобен ареал, а кръстът се появява впоследствие отново не само като символ на подземния заупокоен свят или като жертвен олтар на obroka, а също и като белег на святост, привнесена от християнския културен канон в суровото фолклорно езичество.

Съзнанието за съществуващата квазиисторическа мрежа в региона и за произволните ѝ моделирания обвързва името на местността (Грѳо) и символа на кръста с представата за последния дом на Аарон. Но овеществяването на неомитологичната процедура не спира дотук. Преданието лъкатуши във вариативните свидетелства на информатора и първото сведение, че кръстът е бил изрит от тракторите, но после е бил избутан настрана – отново затрупан и оставен скрит под пластовете орна прѳст, – съвсем хармонира с условността и неопределеността на всяка фолклорна фикция, съградена върху нетрайните за нейните операционални механизми основи на реалността. И „дървено-железният“ кръст от Голям Върбовник хем го имаше, хем не съществуваше – от логическа гледна точка фолклорната култура има полярно несъвместими представи за екзистенцията, които в нейното лоно съжителстват съвсем естествено и непротиворечиво, защото се основават на безпрекословната вяра в истинността на споделеното знание. Затова и в разглежданото осъвременено предание Аарон „излиза“ за малко от дебрите на миналото и от дълбините на земята (оживен от блясъка на орните социалистически лемежи) и пак се връща в своя гробовен мрак. „Историята“ за миг се слива с реалността, за да се препотвърди, и отново потъва в мрачините на непроницаемото минало – позната сюжетна схема на фолклорно-историческия повествователен модел. Но неповторимото в тази бегло разказана история е друго.

Според втория вариант на преданието кръстът е бил отнесен от някой жител на Голямо село и е бил вграден в основата на къщата му. Причината на прѳв поглед е проста – от тази местност жителите на цяла Разметаница са взимали камъни за градежите си. Но зад привидно простото обяснение се крие далеч по-сложен трансформационен конструкт. Паметта за Самуил буквално е положена като вградена невеста в зидовете на тукашните къщи и постройките им са заздравени със сянката на историческото наследство. Миналото осветява съвремието, слива се с него в едно цяло – влиза в дома му, става част от неговия свят, от неговото огнище. Кръстът на покойния Аарон е вече имагинерно вграден във всеки зид, защото

⁴ Маринов, Димитър. Избрани произведения. т. 1. София: Наука и изкуство, 1981, с. 348–352.

„някоя къща“ в плана на фолклорното бягство от фактологичността означава в плана на рецепцията „възможно всякоя къща“.

И така – не точно Самуил, а споменът за него – за времето, славата, рода и близките му се преплавява във вещно-предметния свят на съвременността и културната памет, започва да намира уверено опора в здравите темели на битово делничния декор.

Сродна като сюжетна схема, но същевременно съвсем противоположна като структура, е историята за камъка от Бинеград, намерен от жителите на Шатрово, който – по тяхно заключение и убеждение (да не забравяме, че фантазийните импулси в една по-дълбока времева проекция също могат да пораждат фолклорни сюжети), е камък от главната порта на града. Сега обаче той се намира на входа на текезесето – историята този път е разголено колажирана върху фона на съвременното. Тя сама свидетелства за себе си, вплитайки се в катадневния ритъм на трудовия бит, в низовата разнородна сценография на селското „позорище“. Къс от главната порта на древния град сега се валя в преддверието на текезесето, но не за да развенчае историческия мит, ами за да го препотвърди и да трансформира в сетивните форми на битовото търсещата заземяване автомодифицираща се памет.

За разлика от невидимите артефакти, останали в плана на условността и на фолклорното предание, зримите представят повседневността на селищата, живата материална тъкан на тукашния естествено възприет бит. Редом със спомените за огромните подземни пещери, предназначени за укрития, в които конниците са можели да влязат възседнали конете си и да яздят изправени, почти във всяко населено място се говори за някакви акведуктни конструкции от калени водопроводни тръби, на много места останките от тези тръби са видими и са част от познатия и привичен пейзаж на отделни махали. Представата на местните хора, че селото им е наследник на стародавно историческо величие, е свързано с убеждението, че някога тук е имало голям водосборен резервоар с разгърната водоснабдителна инфраструктура. Крепостта, върху чиито останки сега се издигат къщите им, е била могъща, горда и непристъпна и само едно подло предателство довежда до нейния крах. Тези тръби „от царско време“ са част от ежедневната битова панорама на местните жители, те просмукват, напояват, оживяват и вкореняват спомена за древната слава в прашните напукани асфалти на модерния и обикновен селски живот.

Местните жители нямат просто културна памет за миналото, те я притежават амалгаматично обвързана с техния ежедневен битово-веществен спектър. Самуил и неговото царство, неговите близки, неговите съдбини и неволи, победи и поражения вече имат свое уютно домашно огнище, на което историята и легендата сгряват измръзналите си в мрака на времевите пропасти ръце.

Редно е преди края на този прочит на спомена за времето Самуилово да кажем няколко думи и за някои други измерения на културната ритуалистика, свързана с паметта за миналото. Третият аспект на битовизацията в неомитологичните поселения на културната памет са празничната ритуалност и въображаемите сюжети, но и двете му измерения – поради своето оскъдно присъствие – ще бъдат представени бегло и паралелно.

В селата наоколо няма нито училище, нито улица или читалище, кръстени на името на Самуил. Единственото школо, което някога е носело името на царя, се намира в Голямо село, но сега се казва „Христо Ботев“, прекръстено е още по времето на социализма. Но това донякъде е понятно – названията на урбанистичните обекти често зависят не от умонастроенията на жителите, ами от решенията на съответната администрация. Далеч по-любопитна е инициативата, засега съществуваща само като мисловно намерение, на най-гостолюбивия ни и сладкодумен информатор Рангел Стойнев Иванов (роден 1947 г., средно техническо образование, работил като миньор и работник в теца, бивш кмет на селото), който иска да създаде организация за набиране на средства и изграждане на паметник на комит Никола на хребета на планинския склон край Голямо село, за да се вижда отдалече, чак от Македония, и да всява смут при всеки от опитите за прекрояване на българската история.

Всъщност с оглед на празничната обредност в региона отново Голямо село почита паметта на цар Самуил с годишния си събор. Определено е той да се извършва ежегодно на 14 юли, в деня на гибелта на Аарон. Видимо братоубийствената вражда, чиято печална развръзка се е разиграла в тази област, е най-устойчивата историческа платформа за ретроградно моделиране на културната памет. Но избраният ден за събора отхвърля по-популярната датировка за гибелта на Самуиловия брат, по всяка вероятност заради смесването на имената на месеците юни и юли още при старите исторически първоизвори. Дори до днес българската наука не е единна в мненията си по точното определяне на годината и месеца на смъртта на Аарон, като сходствата между класическите и съвременни историографи на епохата са единствено в датата.⁵

Но макар и на последно място, не бива да се забравят спонтанните образни описания на информатора, вариативно моделиращи с индивидуалността си фолклорното предание и неусетно вплитащи се с него. Разказвайки за произхода на името на местността Поглед, Рангел Иванов уточнява с една неподражаема импровизаторска спонтанност бегъл щрих от волното детство на Аарон и Самуил: *Те са препуцали тука с кончѣтата в тоя район*. Наивистично миловидната пасторала е пряко и неосъзнато изтръгнато от съзнанието на местния жител сведение, а

⁵ [...] Самуил го убил в местността Разметаница на 14 юли [според варианта: юни] с целия му род; само син му Иван-Владислав бил спасен от Самуиловия син Гаврил-Радомир [...]. Самото събитие ние отнасяме към 14 юни 987 г., първо, защото след 986 г. нийде вече не се явява личността на Аарон и, второ, защото то се намира, както се посочи, в тясна връзка с поражението на императора при Траяновите врати на 17 август 986 г., което издигна авторитета на Самуил високо и разкри тайните замисли на Аарон. Вж. **Златарски**, Васил. История на българската държава през средните векове. т. 1..., с. 644.

[...] Тезата, според която в процеса на Самуиловото легитимиране се проследяват прояви, свидетелства за повишената роля на шаманската институция (респ. средецките пророци), ни даде възможност по-горе да обвържем с тяхната дейност и идеологична ориентация смъртта на комитопула Аарон – според нас той е умъртвен с цялото си семейство в областта Разметаница под знака на очакваната поява на Халеевата комета на 14 юли 989 г. Вж. **Моллов**, Тодор. Мит – епос – история. старобългарските историко-апокалиптични сказания (992–1092–1492). Велико Търново: ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 1997, с. 114–115.

тъкмо и затова толкова ценно в непосредствеността си. Този романтично идеализиран мотив свидетелства за един интуитивен културен рефлекс – дълговечната история да се вписва в света на битово маркираното, обикновеното, приземеното и близко познатото очертание на ежедневиия, прост и достъпен, овладян и сетивно наситен свят.

Налага се един естествен извод: в изследваната област от Дупнишко и Кюстендилско: паметта за цар Самуил не е исторически или фолклорно континуална, а е битово възстановявана в рамките на културната дескрипция на ежедневието, познатото, осезаемо своето, което се съотнася с миналото чрез определени трансформаторни идентификатори (от абстрактното и имагинативното в детските игри на двамата братя, етимологиите на местности и селища, до конкретно вещественото – оброчни кръстове, градивни камъни, тръбни съоръжения).

Като две играещи си короновани деца, препускащи с жребчетата си, сред потоци смях и вятър в буйно разветите си коси историята се преломява в отраженията на преданието и се укротява в шепите на съвременната делнична рецепция, край отблясъците на огъня от домашното огнище на царя, който все едно никога не си е тръгвал от дома.

Местната памет за историческия сюжет „Цар Самуил убива брат си Аарон в Разметаница“

Григор Хар. Григоров

The local memory of the historical plot „*Tzar Samuel kills his Brother Aaron in Razmetanitsa*“
Grigor Har. Grigorov

Summary

As known from historical sources tzar Samuel killed his brother Aaron in the area of Razmetanitsa at the end of the 10th century. The present paper traces the dynamics of the folk memory of this event in the same area in the last 100 years and presents the results of a field study on this topic, conducted in 2014. On the basis of this particular case an attempt of defining the characteristic features of the local folk memory of historical events is made. Two main hypotheses are proposed: 1. Past historical events can survive in local memory only as toponimic narratives. 2. The memory of past historical events can be influenced by another existing folklore mechanism: the generation of toponimic narratives rooted in folk etymology.

Key words: local folk memory, tzar Samuel, murder of Samuel's brother, local folk memory.

Семейният конфликт на българския държавник Самуил, завършил с гибелта на неговия брат Аарон, не е сред най-познатите сюжети в историческото самопознание на българите. Той остава в сянката на популярните разкази за победата в битката при Траянови врата и за поражението при село Ключ, като лесно би могъл да бъде подведен под рубриката *травматично знание*, което подлежи на изтласкване и забравя. И ако днес, във връзка с хилядагодишнината от смъртта на българския цар, отварям тази тема, то не е с намерение да отправям предизвикателство към добрия юбилеен вкус, още по-малко да говоря в ценностни категории за предателството и единението. Привлечен съм от факта, че драматичните събития в средновековния български владетелски двор са локализирани в област, която десет века по-късно носи същото име. Това е една от редките възможности върху български материал да проверим дали и евентуално под каква форма народната памет съхранява спомени от голямата история, а също и как писаната история вторично оказва влияние върху местното знание. Това любопитство бе един от мотивите, който ни привлече с колегите гл. ас. Богдан Дичев

и гл. ас. Димитър Атанасов към теренно проучване на паметта за цар Самуил в Бобовдолско през пролетта на 2014 г., резултатите от което представяме в настоящия сборник.¹

Местната памет

Но към сюжета! Общият исторически контекст е добре известен: походите на киевския княз Светослав (968–969) и на ромейския император Йоан Цимисхий (971) поставят на изпитание съществуването на средновековната българска държава: византийската армия завладява северните и източните части на държавата, в това число и столицата Преслав, а на специална церемония в Константинопол цар Борис II е принуден публично да снесе знаците на своята царска власт. В отговор на това, в неокупираните югозападни предели на Първата българската държава се заражда движение срещу византийското владичество, предвождано от синовете на комит Никола: Давид, Мойсей, Аарон и Самуил. Византийският хронист Йоан Скилица разказва: „А от тези четиримата братя Давид наскоро се помина, убит от някои власи пъгници между Костур и Преспа и тъй наречените Хубави дъбове; Мойсей пък, като обсаждаше Сяр, умря ударен от камък, хвърлен от крепостта. А Аарон, било за това, както казват, че съчувствал на ромеите, или било за това, че искал да присвои за себе си властта, уби го брат му Самуил с целия му род на 14-ти юли, в местността Разметаница, освен Владислава, наричан още Йоан, негов син, спасен от Радомира, наричан и Роман, Самуилов син“. Добре известен е късният отглас на този родов конфликт: десетилетия по-късно пощаденият син на Аарон Иван Владислав убива своя спасител, за да го наследи на престола.

Сведенията за датата на Аароновата смърт са противоречиви – в допълненията и поправките на епископ Михаил Девошки върху хрониката на Йоан Скилица е посочена датата 14 юни, ала нито един исторически извор не посочва годината. Въпреки известни разногласия, за най-вероятна се приема 987 г. (Златарски, 1971, с. 643–645; Пириватрич, 2000, с. 97 и следв.), макар примамливо да звучи и хипотезата на Тодор Моллов, че развързката може да се е състояла на 14 юли 989 г. – в навечерието на появилата се 5 дни по-късно Халеева комета (Моллов, 1997, с. 111 и следв.). Никакво съмнение обаче не буди мястото на събитията – областта Разметаница.

Още Константин Иречек в своите „Пътувания по България“, публикувани на български език през 1899 г., разгадава, че топонимът *Разметаница* фиксира познатата и днес едноименна област, разположена на запад и северозапад от град Дупница (Иречек, 1974, с. 674). Областта представлява долина по поречието на река *Разметаница*, заключена от запад, север и изток от ниските части на Конявската планина. На нейна територия е град Бобов дол и селата: Бабино, Бабинска река, Баланово, Голема Фуча, Голем Върбовник, Големо село, Горна Козница, Долисто-

¹ Материалите са заведени в Архив на Института за фолклор (АИФ I № 487), съхраняван от Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН. Навсякъде в текста на статията те се цитират по логиката: селище, номер на записа, пореден номер на страницата.

во, Коркина, Мала Фуча, Мали Върбовник, Мало село, Мламолово, Новоселяне, Палатово, Паничарево и Шатрово, принадлежащи днес административно към общините Бобов дол и Дупница (обл. Кюстендил).

В началото на XX в. Разметаница е посетена от изследователя Йордан Иванов, който търси в местните предания спомен от конфликта между Самуил и Аарон. Резултатите от проучването му са публикувани в книгата му „Северна Македония“, значимата част от които най-добре е да бъде цитирана дословно:

Река Разметаница е десен приток на р. Джерман; тя извира от Бобовдолската и Колошка планина, тече на юг, пресича шосето Кюстендил – Дупница при Бинеко и под село Грамадье се влива в Джерман, а този последният в Струма. Следите от древни градежи, антични монети, статуи, надписи из Разметаница (така се нарича и долината) говорят достатъчно за някогашната трако-елинска култура по тия места. Старините особено изобилстват по височинката, заключена между двата притока – долистовски и бобовдолски, току северно до шосето. Това място от години насам е бивало копано и ровено било от иманяре, било от селяните изобщо, които са вадели дялани камъне и тухли за градеж. Положението на полянката между две реки и бреговете, които я обграждат от три страни, както и просторът на развалините показват най-добре, че на това място се е вдигало и средновековно укрепление, феодална кула с всичките ѝ принадлежности. Развалините и мястото сега се наричат Царичина и се свързват в народните уста със следните предания, които ни напомнят гореприведения разказ на Кедрина за убийството на Аарона и целия му род от Самуила в местността Разметаница. Едното предание, по-старото, се намира записано в бележките на покойния дупнишки учител Д. Бисеров. Според тях някога в Разметанишко живели двама братя царе с две живелища: лятното – на планинската височина Връм (източно от с. Коркина), а постоянното – на гореспоменатото място Царичина. Веднаж, незнайно за какво, единият брат спогнал другия от Връм и като го застигнал на Царичина, убил го. Другото устно предание, което, при обиколката ми на туй място с учителя Георги Манасов, можях да чуя от не-уки говедаре и селяне, е следното. На Царичина живял някога някой цар. Царският син побягнал веднаж (неизвестно по какви причини) от родния край, въпреки жалбите на майка си. Царицата сѐ гледала как се отдалечава чедото ѝ, докато най-сетне последната височина не го затулила от майчин поглед. Затова, казва преданието, сега най-високият хълм югозападно от Царичина, зад Върбовник, се нарича Поглед. Интересно е, че току до Поглед друг един хълм се вика Издай глава и може да се доведе в свързка със същото предание (Иванов, 1906, с. 39–40).

Първото предание не е допълнително интерпретирано от Й. Иванов – явно като прозрачно само по себе си и неизискващо коментар. И наистина, ако то наистина пази спомена за Аароновата гибел, то се съгласува с известния контекст: движението от лятното седалище на Връм към зимното в Царичина е логично, тъй като събитията са се разиграли през лятото, а маршрутът от село Коркина към Големо село, от северозапад към югоизток, фиксира пътя за бягство към Визан-

тия – към днешна Дупница, откъдето беглецът е можел да избере било пътя към Солун край долината на Струма, било към Цариград по стария път през днешна Сапарева баня (античната Германея) за Пловдив. Второто предание изследователят обвързва със Самуиловия сюжет чрез следното допускане: „при убийството на Аарона и рода му в Разметаница ще е бил и Самуиловият син Радомир-Роман, който пощадил (спасил) братовчедата си Владислава, комуто е било дадено възможност да избяга по направление на върха Поглед.

Посочените предания дават основания на Йордан Иванов да допусне, че Разметаница може да бъде „огнището на Самуиловата държава“, а допълнителен аргумент той намира и в допускането, че разположеният недалеч на север днешен град Радомир може да носи името на Самуиловия син Гаврил Радомир².

* * *

Няколко пояснения могат да обогатят предложената от Йордан Иванов картина за културната география на областта.

Местността *Църчина* (също и *Църчина*) се намира в близост до идеалния център на Разметаница – тя попада в мерата на Големо село (на около 2 км южно), но е на сходно отстояние и от селата Долистово, Паничарево, Палатово и Баланово. На неособено голяма площ личат останки от градежи със зидове до около 0.5 м, които видимо са от по-ранен период (най-вероятно римски, от IV в.). Забелязват се няколко продънени питоса³, като разказват, че кон зобал от овеса на един от тях, без да се разболе. Йордан Иванов извежда името на местността от „царица“, но това е съмнително, по-вероятно е предположението на Йордан Еленин, че името е във връзка с *църчина* ‘вид полско растение с жълти цветове’ (Еленин, 2006, с. 468).

Връх *Връм* се намира в землището на село Коркина, в запад-северозападните предели на Разметаница. Представлява гол връх с трудно забележими остатъци от градежи. От него се открива добра панорама към Разметаница, пък и не само към нея. По сведения от по-старото поколение местни жители там били намирани следи от стар водопровод, който слизал в посока към *Църчина* (с. Голем Върбовник, АИФ I 487, № 80, с. 135; с. Мламлово, АИФ I 487, № 89, с. 150), други твърдят, че имало прокопан таен подземен проход, който излизал в долината (с. Големо село, АИФ I 487, № 17, с. 29; № 25, с. 35).

Връх *Поглед* се намира в югозападните части на долината, в землището на село Голям Върбовник. По описание на местните ни осведомители, на него личат руини от крепост, а в подножието му се намира полянката *Манастиро* (със спомен за някогашен манастир, чиито руини стоели до 40-те години на XX в.) с лековито изворче. Жителите на селото задължително ходели с колак на Тодоровден,

² Град Радомир е разположен северно от Разметаница и е на стария път за античната Пауталия (дн. Кюстендил). Днес в региона може да се чуе аргументът, че и името на село Делян (северозточно от Разметаница) „помни“ Самуиловия внук Петър Делян (вж. напр. Йончев, 2012, с. 179), но името на селището е ново – до 1950 г. то се нарича Кърнол.

³ Питосът е съд за съхранение на хранителни продукти, закопан в земята. В местния говор е познат под името „връчва“.

пускали парà в извора, връзвали червен конец на стар бряст и вземали от кората му да се кадят за здраве. На мястото стоял кръст, който селяните целували, по-късно той бил прибран на съхранение в църквата на селото (с. Голем Върбовник, АИФ I 487, № 76, с. 126–127; Митев, 2003, с. 8–9). Съществува предание, че преди време там имало топъл извор, но бил запущен по заповед на управник, чието дете се удавило (Митев, 2003, с. 6), вследствие на което водата извряла в Сапарева баня (с. Палатово, АИФ I 487, № 79, с. 131–133). Други любопитни местности в землището на селото са: ридът Стъпалото (с вдлъбнатина от камък, оставена от Крали Марко), скалното образувание Куклата и местността Проклетията.

* * *

С голяма доза увереност може да се предположи, че фиксираниите от Йордан Иванов предания представляват единствената автентична, пренесена по устен път през вековете памет, за конфликта в българския владетелски дом – разбира се, при условие че са генерирани именно от тези събития. Тази увереност не се основава само върху доверието в професионализма на отличния познавач на областта Йордан Иванов, който не следва да бъде подозиран, че е пропуснал да фиксира друго общо споделено знание по въпроса. Тя е и резултат от познаването на особените механизми, чрез които фолклорната култура съхранява спомена за историческите събития – в редките случаи, когато изобщо го прави. Затова ще говорим по-късно, а засега нека аксиоматично приемем, че тези наративи фиксират „автентичното“ състояние на местната памет – във вида ѝ, в който тя не е повлияна от вторично активно видоизменяне въз основа на писмени източници на учени, и да проследим хронологично преданията, които са добили публичност по-нататък.

През 30-те години на миналия век Асен Хр. Меджидиев и Христо Недков записват предание, според което Самуил „разметал“ (т.е. „подредил“) войските си в м. *Царичина* и нападнал Аарон. Майка им наблюдавала братоубийствената битка от укреплението на връх *Поглед*. След успешното завършване на боя, Самуил се отправил на юг към Преспа. Две съседни на *Поглед* възвишения получили имената си от това събитие: връхът, до който победителят се виждал от *Поглед*, бил наречен *Издай глава*, а мястото, до което се чувал гласът му, получило името *Не чуй гласа* (цит. по: Попови др., 1991, с. 15). Какво прави впечатление в тази версия? На първо място, еднозначната поява на собствените имена на Самуил и Аарон, почерпана явно от учени, книжни източници – в това няма съмнение, защото в разказа се знае дори съвсем непопулярната столица на владетеля Преспа. На второ място, новозаписаното предание изпълнява заръката на Йордан Иванов за дописване на спомена чрез интеграция и на местността *Издай глава* – припомняме неговия личен влог: „Интересно е, че току до Поглед друг един хълм се вика Издай глава и може да се доведе в свързка със същото предание“. Сюжетът е обогатен чрез добавката и на топонима *Не чуй гласа*, привнесен посредством вече утъпканата генеративна логика. Тук като че ли за пръв път се появява и разгълкуването на името на областта *Разметаница* във връзка с политико-семеиния конфликт от X в. – мотив, който е общо място и до днес. Резултатът е топонимично предание, което мотивира произхода на три местни имена.

Пак по това време Христо Недков обнародва друг разказ, според който обезглавеният Аарон не прекъснал своя бяг, а върху гроба му бил поставен камък за скърбящата майка, която с поглед продължава да търси своя син (цит по: Попов и др., 1991, с. 15). Мотивът за бягащия герой с глава в ръце не е извънреден: той е познат по отношение на светците *кефалофори* (от гр. букв. *главоносци*), изобразявани с глава в ръцете им – знак, че мъченическата им гибел е причинена посредством отсичане на главите им. Той се среща спорадично и в български фолклорни предания, най-известното от които е това за продължилия да бяга с глава в ръце след посичането му в м. *Цареви кладенци* до Самоков цар Иван Шишман.

През 1935 г. Асен Меджидиев публикува версия за произхода на селцето Бобов дол – старо селище, споменато в регистъра на турските данъци от 1576 г. под името *Бободол* (Чолева-Димитрова, 2002, с. 99). Съгласно него, преди да встъпи в бой с брат си Аарон, Самуил „разметал“ (т.е. подредил) войските си като бобови зърна в района на селището – оттогава останало името на областта Разметаница и на днешното миньорско градче (Меджидиев, 2004, с. 42). Матрицата за създаване на това народно етимологично обяснение е очевидна – да питаме ли анонимния автор на това обяснение защо за бобови зърна е имал като образец цар Самуил през Х в., когато фасулът се появява в Европа с Великите географски открития?!

През 1985 г. Яне Билярски записва следните две предания, което предаваме изцяло, без намеса в правописа:

Имената Царичина, Палатово, Шатрово, Кръвавото и Разметаница. Произход на свлачищата в Голема Фуча. Бабино. Бобов дол и Мламолото

Между местността Ридо и Валого в землището на село Бабино както и между същото село и Бобов дол при тихи летни нощи хората слушвали как в подземията клокочи вода. Според преданията тя идва от връх Колош, който се издига западно от Бобов дол. В нея хората пускали просени зърна и са ги намирали при местността Царичина, там където се съединяват Бобовдолската и Долистовската река. След като се съединят Бобовдолската и Долистовската река, тя се нарича река Разметаница. Тече през землището на Големо село, после Баланово и се влива в река Джерман.

Някога в Царичина един български владетел построил голям дворец. Жена му била много богата и живяла някъде в Софийско. Тя му дала пари да построи двореца, но никога не идвала тук, мъжа живял с други жени. Тя била грозна. Владетелят отивал при нея за пари, с които тя го привличала, макар и временно. Двореца бил изписан от най-добри зографи. В знак на благодарност в двореца бил изписан и нейния образ.

Построил и летен дворец в село Палатово и от него е наречено селото с това име. В Шатрово разположил шатрите на войските и затова се нарича така. За двореца била необходима вода. Много време била търсена такава. Един ден владетелят се качил на връх Колош. Там видял езеро, което не се оттича. От височината гледал двореца и преценил, че може да се отведе водата от езерото в двореца. Наредил да запушат извора с вълна. То било запушено и в полите на

Колош се появили нови извори. От извора между с. Голема Фуча и Житуша била взета вода по тръби по баира между Бобов дол, Мламолово и Големо село, а от другата страна Бабино и Долистово. Тоя водопровод бил разбит и затова се появили свлачища в ляво и дясно на баира. Намират се в местностите Ливадин дол – Голема Фуча, Балабаница и Брезиловец – Бабино, Цаган – Бобов дол и гара Мламолово.

Владетелят се отдал на гуляе и разврат. Царят поискал войска, понеже държавата била в опасност. Владетелят отказал да стори това. Тогава царят пристигнал с войска, за да го накаже. Станал бой. Войските се движели от баир на баир, разметали се. Затова тоя край бил наречен Разметаница. Царят заловил владетеля и цялото му семейство. Извел го наблизо до двореца и го посекал. Това място днес се нарича Кръвавото и се намира в землището на Големо село.

Разказал Крум Младенов Котев, 71-годишен, със средно педагогическо образование, от с. Бабино, учител. Записал Яне Билярски на 18.VII.1985 г.

Пояснение: Героите в тази легенда са Аарон и брат му Самуил. За тях народът е създал и други легенди, но тази е единствената по рода си. Считам я за най-дълга и обхватна по действия в сравнение с всички останали легенди с тематика братоубийството в Разметаница. Крум Миланов Котев я е слушал като млад учител в Бабино през 1922 г. (Билярски, 1985, с. 31–32).

Прозвището битолски просяк из Дупнишко

В нашия край често на някой мъж казват „битолски просяк“. Това е презрително име за ония мъже, които могат да работят, но от мързел не щат да се трудят и разчитат на родителите си, наследство, лесна печалба или работа, която не им причинява никакво напрежение.

Прозвището „битолски просяк“ е пренесено от Петричко и въобще от Македония. То е свързано с битката при Беласица между войските на Васили II Българоубиец и тези на Самуил. Това станало 1014 година. По нареждането на императора 14 хиляди български войници били ослепени, като на 100 души оставили един да ги води. Ослепените войници били изпратени на Самуил, който при вида им получил удар и след два дни на 6.10.1014 г. починал.

Според преданието най-много ослепени войници се върнали в Битоля. Това е естествено, защото Битоля е бил голям град в държавата на Самуил. Съдбата на ослепените е била повече от лоша. Те не били способни да работят. Издържани били от близките си. Ония, които не могли да работят, се отдали на просия.

Упреците, които се отправят за мързеливите с прозвището „битолски просяк“, са неправилни, защото Самуил е водил 50 години войни с неприятеля.

Разказал Любен Живков Сапунджиев, 66-годишен, с висше образование, от гр. Станке Димитров, лесовъд. Записал Яне Билярски на 12.VI.1985 г. (Билярски, 1985, с. 25).

Няма смисъл дълго да аргументираме, че вторият приложен текст, въвеждащ конкретни дати и имена на исторически личности и събития, е с научен произход. Той фиксира широко споделено допускане, изказвано още през XIX в. (Шопов, 1893, с. 360), че школата на слепците, пеещи епически народни песни, от Битоля възниква в пряка връзка с жестокия акт на Василий II – хипотеза, която звучи приемливо и за по-късни изследователи на фолклорната култура (срв. Иванов, 1959, с. 221–222 и Михайлова, 2006, с. 97, на чийто труд дължа и горните позовавания)⁴. По-интересен е първият. Той навързва широко разпространените мотиви за подземната река (установена посредством пускането на просени зърна, изпускането на овчарска гега и пр.) и за запушения с вълна извор, изврял на друго място, предоставя топонимични, археологически и геологични доказателства за своята достоверност (имената на местностите Царичина, Палатово, Шатрово, Разметаница, Кръвавото, наличието на стар водопровод и на свлачища) и завършва с мотива за посичането на местния владетел при Царичина, познат от Йордан Иванов. Разказът прави впечатление с това, че на пръв поглед се вписва изцяло в руслото на класическите фолклорни предания, за които са характерни: анонимни персонажи, клиширани сюжетни ходове, устойчиви мотиви и пр. Остава обаче подзрението, че наративът е, като че ли авторова редакция и компилация на местни предания, изградена върху неприкрита идейна платформа: търсене на историчност (еднозначно обвързване на разказа със Самуил и Аарон в изрична забележка), фаворизиране на един от циркулиращите варианти за сметка на другите, при това с ценностни аргументи („за тях народът е създал и други легенди, но тази е единствена по рода си“), стремеж към фиксиране на подробен хронологично постъпателен исторически наратив („най-дълга и обхватна по действия в сравнение с всички останали легенди с тематика братоубийството в Разметаница“) и пр. За подобна намеса говорят и останалият неразработен мотив за богатата грозна съпруга, чието продължение може би не се вписва в търсената историческа канава, както и изричното посочване, че владетелят бил посечен заедно с цялото му семейство, зад което прозира Самуиловият сюжет.

Ако направим опит да обобщим тенденциите в промяната на разказите, обвързани със сюжета *Самуил убива брат си Аарон* от Йордан Иванов до Яне Билярски, бихме могли да очертаем следната картина:

1. Основното ядро на сюжета е константно и може да бъде резюмирано от формулата ‘владетел убива друг’. Характеристиката на персонажите в преданията е колеблива (двама братя, цар и царски син, цар и местен управител, Самуил и Аарон).

2. С течение на времето неназованите в първоначалните варианти персонажи трайно биват обвързани със собствените имена на историческите личности Самуил и Аарон. В по-късните версии на сюжета по-често нахлуват сведения, почерпани от историческата книжнина.

3. Забелязва се отчетлива тенденция към създаване на цялостност, произведена въз основата на нанизването на отделни предания и сюжетни ходове в единен разказ.

⁴ Впрочем подобна версия звучи и за село Добърско, община Разлог.

4. С времето се привеждат все по-голям брой топонимични тълкувания, играещи ролята на доказателство, че сюжетът е оставил трайни следи в културната география на Разметаница.

Тези наблюдения могат да бъдат онагледени чрез следната таблица, в която номерата фиксират хронологията на въведените по-горе предания:

	Първа фиксация	По-късни предания
1. Топоними	1. Царичина (Иванов). 2. Царичина, Поглед (Иванов).	2. Издай глава (Иванов). 3. Разметаница, Поглед, Издай глава, Не чуй гласа (Меджидиев, Недков). 4. Поглед (Недков). 5. Разметаница, Бобов дол (Меджидиев). 6. Царичина, Шатрово, Палатово, Разметаница, Кървавото (Билярски).
2. Действащи лица	1. Двама братя царе (Иванов). 2. Цар, царица и царски син (Иванов).	3. Самуил, Аарон и майка им (Меджидиев, Недков). 4. Самуил и Аарон (Недков). 5. Самуил и Аарон (Меджидиев). 6. Цар и местен управител (Билярски), <i>разпознати еднозначно от записвача със Самуил и Аарон.</i>
3. Действие	1. Цар убива брат си (Иванов). 2. Царица дълго гледа заминаващия ѝ син (Иванов).	3. Майката на Самуил и Аарон наблюдавала отправящия се към столицата си Преспа владетел, убил Аарон (Меджидиев, Недков). 4. Аарон продължил да бяга с глава в ръце (Христо Недков). 5. Самуил се сблъсква с Аарон (Меджидиев). 6. Местен велможа построил дворец в местността Царичина, докарал вода от връх Колош, но бил убит от царя, задето не му проводил войска (Билярски).

Какво се разказва днес? Всички цитирани горе разкази вече не се срещат в този вид. В Разметаница не може да се чуе какъвто и да е разказ за анонимен цар, нарративите са обвързани с имената на Аарон и Самуил и е повлияно изключително силно от знанието за тях от други източници, в това число и фикционални. Ето най-важните опорни точки на днешното състояние на местната памет:

Произходът на името на областта по правило се извежда от събитията от края на X в. Според една от версиите то произлиза от клетвата: „Разметай се, синко, та да опустее тази пуста Разметаница!“. Изрекля я майката на Самуил и Аарон, която наблюдавала от връх Поглед как децата ѝ се бият, а глаголът „размятам се“ е разтълкуван като „развихрям се“ (с. Големо село, АИФ I 487, № 17, с. 27; № 27, с. 37). Според друга версия името стои във връзка с „разметането“ (подреждане, разпределяне или пръскане, разхвърляне) на войските на двамата братя преди битката (Попов и др., 1991, с. 15; с. Голем Върбовник, АИФ I 487, № 75, с. 121) – любопитно е, че мотивът за клетвата не е познат в близките до връх Поглед селища, макар в Голем Върбовник също да разказват, че майката гледала битката от върха (с. Мърводол, АИФ I 487, № 67, с. 98; с. Голем Върбовник, АИФ I 487, № 75, с. 121). Встрани стои разказът, според който при настъплението на византийците Аарон рекъл на синовете си: „Разметайте се, синове!“ (с. Шатрово, АИФ I 487, № 80, с. 136) – тук глаголът е разтълкуван като „тръгнете; вървете да се биете“. Ръкописната история на с. Голем Върбовник фиксира знанието, че в долината са се разгърнали български войски, ала във връзка с последната битка на цар Иван

Шишман срещу турците (Митев 2003: 10–11), а възможността името на областта да произлиза от прииждането или от „размятането на водите“ на едноименната рекичка е допусната в село Палатово (АИФ I 487, № 79, с. 132).

Почти всеподелена е убедеността, че името на днешното село *Шатрово* съхранява спомен за местоположението на шатрите на някой от двамата брата владетели (с. Големо село, АИФ I 487, № 6, с. 12; № 7, с. 16; № 17, с. 29; с. Коркина, АИФ I 487, № 34, с. 48; с. Голем Върбовник, АИФ I 487, № 75, с. 123; с. Палатово, АИФ I 487, № 79, с. 132; с. Шатрово; АИФ I 487, № 80, с. 134–135; с. Мламлово, АИФ I 487, № 89, с. 148; срв. и Барбулски 2005: 9). Подобно е и поверието, че името на село *Палатово* фиксира мястото на палатите им (с. Големо село, АИФ I 487, № 7, с. 16; № 10, с. 18; с. Мламлово, АИФ I 487, № 94, с. 158; с. Коркина, АИФ I 487, № 34, с. 48; с. Палатово, АИФ I 487, № 79, с. 131). Теоретически това е възможно: и двете селища са стари – те са споменати в османските регистри още през 1570 г., а имената им възхождат към старобългарски думи за палат и шатра (Чолева-Димитрова, 2002, с. 153, 181). Някои знаят, че дворецът на Аарон е в Разметаница, но не го обвързват със село Палатово, а го позиционират в село Паничарево/Долистово (явно в м. *Царичина*) – в случая изглежда, че археологическите съображения вземат връх пред етимологическите (с. Мърводол, АИФ I 487, № 48, с. 69; № 56, с. 81; с. Мламлово, АИФ I 487, № 89, 148).

Алтернативна теория разполага битката в покрайнините на Разметаница, а именно в землището на село Мърводол, като допуска, че етимологичните аргументи с Палатово и Шатрово са късно възникнали. Основните аргументи са два: името *Мърводол* сочи за голяма битка, а в района се намирали и парчета от копия и стрели (с. Пастух, АИФ I 487, № 69, с. 101–102). Сходна версия за произхода на името на селището разправят и другаде, без да я обвързват със събитията от края на X в.: след голяма битка земята била покрита с мръвки/мърша и оттам останало името *Мърводол* (с. Мърводол, АИФ I 487, № 54, с. 80, № 55, с. 81; с. Голем Върбовник, АИФ I 487, № 75, с. 122). Името обаче затруднява местните лингвисти: наш събеседник от цитираното село едновременно сподели общоприетата версия; допусна, че името може да произхожда от „мъртъв дол“ (с. Мърводол, АИФ I 487, № 45, с. 67); спомена за тълкуване на местен учител по география, че името произтича от словосъчетанието „мърва руда“ („мърва“ ‘малко’) заради ограничените залежи от руда (с. Мърводол, АИФ I 487, № 45, с. 65–66), и разказа алтернативно предание за мома, която се отскубнала от пленилите я турци и скочила от скала, което разгневило турския паша, който наредил да нарежат тялото ѝ на мръвки и да го захвърлят в дола (с. Мърводол, АИФ I 487, № 50, с. 73).

Дотук изброихме версиите, които черпят сили главно от аргументи из народната етимология, съществуват и други, чиито основания са предимно в областта на народната археология. Неизменно със Самуиловата епоха се обвързват археологическите останки в м. *Царичина* – името на местността, разбира се, се осмисля във връзка със съществителното „цар“ като „царска местност“ (с. Палатово, АИФ I 487, № 79, с. 132), „лятна резиденция на Аарон“ (с. Коркина, АИФ I 487, № 28, с. 40, № 29, с. 41), „резиденция на Аарон“ (с. Мламлово, АИФ I 487, № 94, с. 158) и пр. Прави впечатление, че фиксираното от Йордан Иванов название *Царичи-*

на днес е в конкуренция с алтернативното *Царчина* (с. Големо село, АИФ I 487, № 10, с. 18–19; с. Мърводол, АИФ I 487, № 50, с. 73; с. Мламлово, АИФ I 487, № 89, с. 148; № 94, с. 158; № 109, с. 176). Алтернативното название, впрочем фиксирано и от Йордан Еленин (Еленин, 2006, с. 468), може би е опит за разграничаване от добилата популярност в края на 80-те години на XX в. покрай прокопаването на тунели в търсене на извънземно съкровище м. *Царичина* в Костинбродско – някои от събеседниците ни изтъкнаха този аргумент и пряко, а случайно или не, една от версиите е, че мистериозните разкопки в Костинбродско търсят именно съкровището на цар Самуил.

На връх *Поглед* някои предполагат, че е било седалището на Аарон (с. Шатрово, АИФ I 487, № 80, с. 134), от което той гледал своите владения (с. Мламлово, АИФ I 487, № 94, с. 158); говори се, че оттук е наблюдавал сражението и Самуил или майка им (с. Палатово, АИФ I 487, № 79, с. 131–132). На *Поглед* се локализира гробът на Аарон (с. Голем Върбовник, АИФ I 487, № 73, с. 117) или на комит Никола (с. Големо село, АИФ I 487, № 26, с. 36), а се разказва, че от върха съществувал таен тунел, който излизал в м. Царичина (с. Големо село, АИФ I 487, № 25, с. 35).

Археологическите останки на връх Връм се разпознават като седалището на Самуил (с. Шатрово, АИФ I 487, № 80, с. 134) или на Аарон, което било атакувано откъм *Поглед* (с. Коркина, АИФ I 487, № 29, с. 41); според една от версиите именно тук се е случила злополучната за българската държава битка (с. Коркина, АИФ I 487, № 28, с. 40). Твърди се, че крепостта, от която не личи много нещо, е била снабдена с огромни подземия (с. Големо село, АИФ I 487, № 17, с. 29), в които войниците могли да влизат, без да слизат от конете (с. Големо село, АИФ I 487, № 25, с. 35). За сметка на това, почти нищо не се разказва за най-високия връх в областта, Колош; изключение прави представата, че оттам до село Паничарево (вероятно до м. Царичина) е докарвана вода посредством стар градеж, споен с яйца (с. Мламлово, АИФ I 487, № 89, с. 150).

Особен интерес буди един нефиксиран до този момент топонимичен разказ, според който военният конфликт между двамата братя се е разиграл в пет местности в землището на Големо село. Отправна точка в него е м. *Царичина* – седалище на Аарон, което било нападнато от Самуиловите войски. В завързалото се сражение Аарон бил ранен в м. *Кървавето*, която получила името си от потеклата кръв. Обезкуражена от инцидента, войската на Аарон започнала да отстъпва, като натоварила ранения Аарон на шейна в м. *Санките*, чието име е тълкувано като стара дума със значение „шейна“ по аналогия с рус. *сани*. Въпреки това Аарон починал от раните си недалеч в м. *Мъртва̀ко* и бил погребан в м. *Гр̀бо* (с. Големо село, АИФ I 487, № 6, с. 12–13; № 17, 26–30; № 27, с. 37–39). Всички тези местности са разположени в права линия в землището на Големо село с дължина около 1 километър, като върху част от споменатите местности е построен ТЕЦ „Бобов дол“: съоръженията на централата попадат в м. *Мъртва̀ко*, а прилежащият паркинг в м. *Гр̀бо*⁵ и т.н. Нещо повече, в м. *Гр̀бо* стари хора показвали надгробния кръст,

⁵ Да отворим една скоба: разказва се, че във въведения в експлоатация през 1973–1975 г. ТЕЦ „Бобов дол“, построен именно върху м. *Мъртва̀ко*, се случвали много инциденти и аварии, довели и до човешки жертви, които прекъснали, след като ръководството на цен-

поставен на гроба на Аарон. Той изчезнал през 1956–1957 г., когато във връзка с дейността на сформираното ТКЗС били заличавани синорите на старите ниви, та кръстът бил съборен и затрупан в един дол (с. Големо село, АИФ I 487, № 17, с. 29; № 27, с. 38). Според друга версия кръстът бил взет и поставен в основите на построена къща в Големо село (с. Големо село, АИФ I 487, № 22, с. 32).

Научната реконструкция

Картината на братоубийството от X в. става още по-плътна въз основа на образцовата реконструкция на Тодор Моллов (1997, с. 104–121). Тя се обляга на допускането, че в югозападните предели на българската държава се преселва и създава голяма част от творчеството си известният автор на апокрифи поп Йеремия български. Тук той се включва в кръга на „средецките пророци“ – анонимни книжовници, които в редица приписвани на старозаветни пророци историко-апокалиптични текстове („Видение Даниилово“, „Тълкувание Даниилово“, „Слово на пророк Самуил“ и т.н.) си поставят за цел да осмислят етническата история в контекста на свещената библейска история, в това число и да преформулират средновековната българската държавна идеология след падането на Велики Преслав⁶. Български патриарх по това време като че без съмнения е Герман Гавриил, за когото се предполага, че е венчал Самуил и неговата съпруга Агата и е кръстник на сина им Радомир, който му дължи името Гавриил (Моллов, 1997, с. 114–116; Пириватрич, 2000, с. 101). Именно на събирането на тази компания около новия владетелски двор може би се дължат още два топонимични отпечатъка. Югоизточно от областта тече река *Джерман* (съзвучна с името на тогавашния патриарх Герман, без да забравяме и календарната връзка със св. Герман); именно в нея се влива река Разметаница (в землището на с. Грамаде, общ. Дупница). Недалеч на югозапад от Разметаница пък се намира село *Еремия* (чието име пък напомня за поп Йеремия), административно причислено към общ. Дупница.⁷ Като добавим и съответствието между Гаврил Радомир и град *Радомир*, а и очакването лобното място на обявения за грешник Аарон да бъде обозначено с име от рода на Грамада⁸, каквото селище в околността също има, то аргументите набъбват много – и

тралата започнало да дава ежегоден курбан в големоселския събор някъде през 80-те години на XX в. (с. Големо село, АИФ I 487, № 17, с. 29). Впрочем връзката *топлоцентрал* – *смърт* е подплатена и от каламбурното шеговито назоваване на Бобов дол *Гробов дол* (с. Големо село, АИФ I 487, № 6, с. 12–13).

⁶ Паралелът със старозаветните имена на синовете на комит Никола е очевиден. Повече за историко-апокалиптичните текстове виж Тъпкова-Заимова, Милтенова, 1996.

⁷ Селището е старо – споменато е в османските данъчни регистри от 1576 г. под името „Еремиче“. Впрочем то е разположено точно на правата, очертана от Царичина и вр. Поглед. Един пътеводител на община Невестино също обвързва името му с поп Йеремия, като допуска, че старобългарският книжовник е роден тук (Община Невестино, б.г., с. 47–48).

⁸ Името „Грамада“ носят многобройни местности в България. Обикновено се разказва, че името е спомен за изпълнение на едноименния обичай – при извършването на някаква сериозна простъпка на социалните норми, членовете на общността се събират на място извън селището, като всеки от тях изрича проклятие срещу нарушителя и хвърля камък, докато се натрупа грамада. Ритуалът е описан в известната Вазова поема „Грамада“, както

всички те са забелязани от Моллов. Майсторският му ход обаче е друг – то е допускането, че кървавата развръзка ще да е била подготвена под благовиден предлог, какъвто би могъл да бъде именният ден на Радомир, а и на патриарха Герман („Събор на свети Архангел Гавриил“), отбелязван на 13 юли, в навечерието на посочената от Йоан Скилица дата 14 юли. „Това би могло да обясни и желанието на Гавриил-Роман да съхрани живота на своя братовчед Иван Владислав в последвалата на другия ден сеч – като именник той е имал право на оброк“, завършва Моллов⁹.

Фолклорната памет

Нека сега върху натрупания емпиричен материал по сюжета *Самуил убива брат си Аарон* да направим опит да очертаем основните характеристики на функционирането на фолклорната памет. За целта ще предпочетем версиите на учените пред местното знание, като приемем аксиоматично, че единствените автентични спомени за братоубийствената война от X в. са двете публикувани от Йордан Иванов предания, както и топонимите село *Еремия*, град *Радомир* и река *Джерман*, използвани в реконструкцията на Моллов. При този методологически избор, който по-късно ще потвърдим върху разширен емпиричен материал, изпъкват следните изводи:

1. Немислимо е във фолклора да бъде търсен нито цялостен, нито „достоверен“ спомен за значимо историческо събитие – в някои фолклорни песенни и прозаични жанрове могат да попаднат само отгласи от подобни събития. За изплъзващия и почти отсъстващия историзъм на фолклорните епически песни е писано много, подобна е ситуацията и по отношение на преданията, както показва скорошно изследване на Цветелина Димитрова (2013). Следва да заключим, че ако изобщо биват съхранени, отделни отгласи от индивидуалните исторически събития във фолклора биват подчинени на неговата логика и сведени до клиширан сюжетен наратив, обслужващ други познавателни цели спрямо историографските.

2. Основният инструмент за „съхраняване“ на историческо познание във фолклорната проза е топонимичното предание – изглежда този жанр е единственият, който има потенциала да произведе единен, относително устойчив, споделен и предаван през поколенията разказ. При това процесът по генерирането му се задейства само при условие че историческото събитие в миналото е изиграло ролята на митичен прецедент, като е породило важно следствие в културната география, отразено чрез появата на нов топоним. С други думи надали има конкретно историческо събитие, което би било запомнено задълго във фолклора под формата на предание, освен ако вследствие на него не възниква ново наименование на местност от локалната география, така че да се закъргли обратът *било – станало*,

и в Антон-Страшимировите „Вампир“ и „Анатема“, и е бил неведнъж обект на изследователско внимание (виж напр. Попстоилов, 1910; Калоянов, 2000).

⁹ Изследването на Моллов е по-богато и достига по-далеч, като предполага въз основа на наличните топоними съществуването на шаманско средище, а средоточието от реални („Грамада & Еремия & Герман & река“) бележи наличие на миторитуален комплекс, свързан с Перуновия култ и мита за Гръмовержеца.

дефиниран вече като сюжетно ядро и по отношение на други фолклорни жанрове (Георгиева, 1990, с. 52 и следв.). Вследствие от този механизъм фолклорът не помни събитието заради неговата „историческа“ стойност, а заради ролята му да обяснява света: във фолклорното мислене политическият конфликт има повод да бъде помнен само в тази степен и дотолкова, доколкото обяснява защо обитаващото пространство носи тези, а не други имена. Можем да предположим, че ако споменът за дадено събитие не бъде обвързан с конкретно пространство, не бъде кодиран чрез топоним и не се превърне в клиширан разказ със специфично за носителите му знание, то би подлежал на забрава. Във валидността на това предположение можем да се убедим, ако си дадем сметка, че огромната част от преданията за Крали Марко са обвързани с конкретно място и представляват версията за произхода на неговото име.

3. Носител на фолклорната памет е не етническата, а локалната общност и тя помни с оглед на своите познавателни хоризонти: ето защо не следва да се учудваме, че конфликтът между Самуил и Аарон, зад който се провиждат и различните им политически виждания спрямо Византия, може да бъде сведен до неутралния по отношение на Своето, Чуждото и предателството на Своето разказ за двама братя царе или за цар, царица и царски син, каквито са начално записаните от Йордан Иванов предания. В тях е отпаднал смисловият пласт за конфликта между българи и византийци, няма ценностно оразличаване на персонажите на героиня и антигероиня. Нещо повече: противно и на нашите първоначални очаквания в Разметаница Аарон не е задължително мислен като антигероиня, дори фиксирахме противоположно отношение на адмиративна идентификация с него в духа на *ние сме наследници на Аарон и затова като него обичаме гуляи, музика, вино* (с. Мърводол, АИФ I 487, № 48, с. 71; № 56, с. 83). От друга страна, не прозира стремеж на всяка цена жителите на отделните селища да разполагат историческите събития точно в тяхната мера: така връх Колош се разпознава като арена на средновековните събития от жителите на по-отдалечените от него селища, а не от тези, които са в съседство; за автора на местната селищна история версията, че Аарон е погребан в м. Манастиро на с. Голем Върбовник, изглежда маловажна и остава неспомената.

4. Ако въобще „помни“ исторически събития, фолклорната проза заличава собствените имена на участващите в тях лица и съхранява единствено социалните им роли на (един цар, двама братя, царския син и т.н.). В същото време имената на историческите деятели могат да изплуват в съседен дял на местното познание – като названия на местности (топоними) в ономастиката. Това личи във факта, че ранно фиксираната фолклорна памет, записана от Йордан Иванов, е забравила имената на Самуил и Аарон, но топонимията „помни“ пророк Йеремиа, Гавриил Радомир и патриарх Герман под формата на село *Еремиа*, град *Радомир* и река *Джерман* (в реконструкцията на Тодор Моллов). За да се убедим в рационалността на подобно допускане, стига да си спомним, че още по времето на Паисий Хилендарски вече няма жив спомен за съществуването на каквато и да е българска държава през Средновековието, а камо ли за имената на владетелите ѝ, докато немалко имена на селища, местности и културни обекти като Кондофрей или

Хрельовата кула са съхранили лични имена през столетията. Изключенията са много малко: ранни предания, при това съвсем исторически недостоверни, за български владетели от Средновековието има комай само за цар Иван Шишман край Самоков и за цар Ясен край Кокаляне, ако името на последния, разбира се, бъде разпознато като отглас от Асеневици, но и дори в тези случаи собствените имена на личностите са съхранени покрай топонимите *Шишманови кладенци* и *Царясенова пътека*. Макар да са особен случай, Кралимарковите предания показват същата тенденция.

* * *

Нека обаче разширим малко погледа, като останем в същия географски ареал, но излезем от сюжета *Самуил и Аарон*. Типологична сходна ситуация, позволяваща наблюдение на принципите, въз основа на които биват съхранени в локалната култура спомени за събития от средновековната история, ни дава и сражението между българския цар Михаил Шишман и сръбския владетел Стефан Дечански, състояло се на 28 юли 1330 г. Оставените за събитието сведения от летописците Йоан Кантакузин, Никифор Грегора и сръбския архиепископ Даниил дават представа, че двете войски се срещнали в Кюстендилската котловина, като българските настъпвали откъм Земен, а сръбските – откъм Куманово и Крива Паланка. Въз основа на топонимични данни и предания Йордан Иванов (1926, с. 48–57) локализира битката в околностите на с. Шишковци – сред аргументите му са близката местност с название *Шишманица* и рида до с. Николичевци *Спасовица* – име, което следва да „помни“ споменатата в изворите изградена в чест на победата от сръбския владетел църква „Възнесение Господне“¹⁰. Иванов предлага и местен наратив, че изобилието на божур по рида Спасовица е митически резултат от голямата битка: аленият божур получил цвета си от кръвта на българските войни, а по-тъмният – от сръбските.

Ангелов и Чолпанов (1994, с. 183–185) записват още по-подробна версия на преданието, което извежда по етимологическа логика м. *Божурица* като място на разцъфтелите кървави божури, с. *Копиловици* като пространство, от което сръбските войски обстрелвали българите с копия, и с. *Дворица* – като място на разположение на българския обоз. Разказът е допълнен също от сведенията, че при отстъплението към Велбъжд (днешния Кюстендил) Михаил Шишман загубил коня си при днешното с. *Коняво*, а багреницата си – при с. *Багреници*, като и двете селища, а и *Конявската планина*, получили названията си от това събитие.¹¹ Любопитна е хипотезата на Тома Томов (2006), който вижда във факта, че между западноразметанишките села Голяма Фуча и Горна Козница съществуват било, дол и извор, носещи името *Шишман*, възможност за уточняване на бойните стратегии на двете войски. Според неговата хипотеза българската войска била разделена на две части – едната, под командването на Михаил Шишман, настъпила от с. Извор към Кюстендил през Земенския пролом (т.е. първо на запад, а после на юг по маршрута:

¹⁰ Във фолклорна среда празникът Възнесение Господне е известен като Спасовден.

¹¹ Според друга версия в с. Коняво била съсредоточена конницата на Михаил Шишман (Пътеводител Кюстендил, 2009, с. 57).

с. Извор – гр. Земен – с. Ръждавица – с. Шишковци), а другата – най-вероятно обозът, начело с болярина Белаур – направила паралелен обход през Разметаница (с трасе отначало на юг, а после на изток: с. Извор – вр. Колош – с. Голяма Фуча – с. Малка Фуча – с. Горна Козница – с. Таваличево – с. Горна Гращица). Топонимите *Шишман* в землището на Горна Козница ще да са следа именно от действията на втория отряд, предполага той. Местен краевед (Киселички, 2004, с. 18, 29) стига дори по-далеч, като твърди, че Михаил Шишман умрял именно в м. *Шишманица* в мерата на село Горна Козница.¹²

Посоченият казус е любопитен за нас и по още една причина – дълго време в историческата книжнина бащата на цар Самуил е познат под името Шишман. С това име той е посочен в два извора: в грамотата на Пинчий от 9 февруари 944 г. и в Зографския поменик от 1502 г. (Пириватрич, 2000, с. 65–66). Други, по-късно открити и несъмнено автентични извори – надписът от Преспанското село Герман и допълненията на Михаил Деволски – назовават същата личност с името Никола, поради което то се и узаконява. При всички изказани съмнения относно стойността на двата Шишманови извора остава въпросът по какъв начин е възможно две толкова отдалечени във времето и пространството свидетелства да „бъркат“ по един и същ начин, което прави възможно допускането Никола да е късно, монашеско име на комит Шишман, изказано като че ли за пръв път от Константин Иречек (Пириватрич, 2000, с. 65, бел. 109). Подобно допускане завързва нов възел по въпроса за битката между Аарон и Самуил с появата на нови топонимни следи около името Шишман, които могат да бъдат интерпретирани и като Самуилови.

Същата географска област – Кюстендилско и Бобовдолско – има претенцията да е приютила решителните битки на последния български цар Иван Шишман срещу османците. Разказва се, че в ожесточените боеве българите проявили небивал героизъм: те ловели турските копия с голи ръце и ги обръщали срещу противниците. Затова те били наречени „копиеловци“, а споменът за това прозвище е фиксиран в село *Копиловци*. На мястото, където паднал убит конят на Иван Шишман, възникнало село *Коняво*, а планината била кръстена *Конявска*; на друго място последният цар хвърлил багреницата си (за да не спъва движенията му в боя) – така възникнало пък село *Багреници*. Тези топонимични обяснения са събрани от Митев (2003, с. 10). По името на царя едно от селата и до днес се нарича *Шишковци*, е пропуснал да добави той. В същия труд обаче авторът предлага и алтернативна версия за сражение между войските на цар Иван Шишман и султан Мурад, което се е разиграло в Разметаница: като нейни „свидетелства“ са посочени намиращите се в мерата на с. Голем Върбовник местности *Шишмани-*

¹² Топонимът *Шишманица*, фиксиран от Киселички, вероятно съвпада с уловения от Димов (1986, с. 24) и подет от Томов *Шишман*. В хода на аргументацията си Киселички (2004, с. 29) отхвърля оправдано реконструкцията, че царят е погребан в с. Ново село, общ. Кюстендил, основана върху името на местността Царепадалище (Ив. Панайотов, Ангел Велков, сп. „Турист“, 1972, № 2, с. 24), тъй като тя не отчита значението на думата „падало“, „падалище“ „място за ношуване“. Според изворите българският цар е погребан в недалечната църква „Свети Георги“, зад която се разпознава едноименната църква било до кумановското село Нагоричане, било в квартал „Колуша“ на днешния Кюстендил.

ца (тук били разположени войските на Иван Шишман) и *Муратица* (кръстена от султан Баязид в памет на своя баща Мурад, убит на Косово поле през 1389 г.). Тази „реконструкция“ се подкрепя от още две „свидетелства“: името на областта *Разметаница* е произлязло от размятането на българските войски, а изходът от голямата битка е трепетно очакван от върха, който поради това носи името *Поглед* (Митев, 2003, с. 10–11)¹³.

* * *

Локалната памет за средновековните исторически събития, фиксирани в преданията за Самуил и Аарон, Михаил Шишман и Иван Шишман, показва прекалено много общи черти, за да могат те да бъдат интерпретирани просто като съвпадение. Очевидно е, че и в трите случая работи една генерираща матрица, която произвежда топонимични предания въз основа на специфичен механизъм, дефиниран в езикознанието чрез термина *народна етимология*.

Народната етимология

С понятието *народна етимология* се обозначават опитите за непрофесионално разтълкуване на значението на дадена дума, при което обяснението се търси по звукова прилика с познати думи. Терминът е без конкуренция у нас, но в други научни традиции за обозначаване на явлението се използват и понятията: *лъжлива етимология*, *лексикална асимилация*, *паретимология*, *парономазия* (*анонимация*), *паронимна атракция* (Бояджиев, 2011, с. 7). От дефинирането на явлението от немския учен Е. Форстеман през 1852 г. и засилването на изследователския интерес към него неведнъж е посочвано значението на народноетимологичния импулс върху появата на множество фолклорни легенди, предания, вярвания, представи и обредни практики – за наше щастие една от големите исторически студии на XIX в. върху темата е написана на български език от проф. Иван Шишманов (Шишманов, 1893). Сред приносните идеи от по-ново време особено внимание заслужава сполучливата инвенция на руския изследовател Никита Толстой (Толстой, 2005), който дефинира понятието „етимологична магия“, чрез което аргументира, че голяма част от обредно-магическите форми на поведение имат своя генезис в народноетимологичното разтълкуване на имена и думи. Така например името на света Варвара се свързва с глагола *варя*, поради което с празника са свързани обредни забрани или препоръки да се варят варива; Видовден пък се разтълкува във връзка с глагола *виждам*, заради което на места на този ден се изнасят от къщи всички дрехи, та да ги „види“ слънцето (множество подобни примери у: Шишманов, 1893; Китанова, 2002; Попов, 2005).

Мнозинството от изследователите (въпреки съпротивата на някои автори) настоява в обхвата на явлението *народна етимология* да бъдат включвани раз-

¹³ И ако случайно се усъмним във възможността за толкова дълга памет, трябва да прочетем, че високите, грамадни, силни хора с леко мургав оттенък от рода Карадаците са „може би преки наследници на прабългарите, които също били мургави“ (Митев, 2003, с. 15). Хипотетичността съвсем изчезва на следната страница, където за рода Дулевци пише: „най-старият дядо Янчо бил с корени от прабългарския род Дуло“ (Митев, 2003, с. 16).

нообразни случаи по отношение на коректността на тълкуванията: както безупречните от професионална гледна точка етимологии, така и ненаучните (напр. извеждането на думата *полюлей* от глагола *полюлявам се*; думата произхожда от полиелей „многосвещник“). Трябва да се подчертае, че съществуват тълкувания, които самите фолклорни носители не смятат за сериозни – те са възприемани като проява на хумор (напр. тълкуването на името на с. Боженица от възклицанието на виделия го френски пътешественик: „Боже, Ница!“), без това да означава, че осъзнаването на неверността на интерпретацията остава без последствия в практиката – употребата на девесила в народната медицина вероятно дължи немалко на тълкуването на името му като производно на израза „дава девет сили“. При все това народноetimологични тълкувания се промъкват и в научни текстове на автори, които (еталонен пример в България е творчеството на Георги Раковски) жертват научната коректност в името на някаква идеология, като явлението е разпространено, разбира се, и другаде (срв. Иванова, 2006).

Сред значимите прояви на народноetimологичния импулс представлява и „простолюдната история и география“, по думите на Иван Шишманов (Шишманов, 1893, с. 509) – това са онези опити да бъдат разшифровани значението на наименованията на местности и лица. У нас са правени няколко инцидентни опита за събиране на подобен материал (Шишманов, 1893, с. 569–583; Намерански, 1991; Вълков, 2002), а към вече постигнатото можем да прибавим и всички фиксирани тук предания за Самуил и Аарон, Михаил Шишман и Иван Шишман в Бобовдолско и Кюстендилско.

По отношение на местните предания активността на народната етимология е свидетелство не за континуитета на народната памет, а за нейното прекъсване, предполагат независимо един от друг поне двама наши изследователи.¹⁴ Към тях се присъединявам и аз, а в наша подкрепа говори и историята на появата на топонимичните предания, потенциални отгласи от средновековните български сражения в Бобовдолско и Кюстендилско, в които народноetimологичната основа все повече и повече започва да доминира. Отчетливо се забелязва, че късно фиксираните исторически предания се отличават с два белега: те все по-добре „знаят“ историята – така, както е описана в учебниците и в историческите романи, и все по-смело и обхватно тълкуват имената на локалните местности. От теоретична гледна точка механизъмът не е изненадващ: генерирането на подобни разкази се основава върху способността на личното име да бъде „сюжетогенериращ фактор“ (Левинтон, 1983, с. 154), подаващо се лесно на импулса да обрасне с разкази, които разтълкуват значението му (Grigorov, 2005).

Онова, което трябва да бъде подчертано, е, че механизъмът по генериране на топонимични предания обикновено се задейства не за да обясни отделен топоним, а цяла група топоними – в излъчените горе примери такива са поредиците: *Разме-*

¹⁴ Срв. „народната етимология, колкото е рожба на съхранението на народната памет, толкова – дори и в по-голяма степен – е резултат на прекъсването на тази народна памет“ (Намерански, 1991, с. 184); „описваната във фолклористиката „народна етимология“, която не толкова обяснява произхода на нещата, колкото подчертава липсата на приемственост в местната памет“ (Ненов, 2012, с. 61).

таница – Поглед – Издай глава – Не чуй гласа; Царичина – Шатрово – Палатово – Разметаница – Кървавето; Царичина – Кървавето – Сянките – Мъртвако – Гробо; Коняво – Багреници – Копиловци. Този факт надали е случаен: зад него ясно прозира активен сюжетогенериращ механизъм, който превръща разпръснатите в реалната география пространства в логически последователни сюжетни елементи. Възникналият така нарратив е отворен и подлежи на обогатяване с нови сюжетни ходове – нови топоними могат да бъдат разпознати и прибавени към вече оформения разказ – и това се случва, както виждаме в Разметаница. И нещо важно: с нарастването на броя топоними, припознати като следи от историческия прецедент, нараства и убеждението в достоверността на обясняващия ги разказ – всяка етимология е поредно доказателство за истинността на топонимичния разказ.

Така дефинираният сюжетогенериращ механизъм е в основата на множество нарративи от най-различен тип. Сред тях многобройните варианти на преданието за тримата братя, основали три съседни селища, които и до днес носят имената им, разпространените нарративи, които дават обяснение за възникването на група от топоними, а ето и още няколко специфични типове предания:

1. Селяните от село Скрино прогонили свети Иван Рилски и оттам им останало прозвището *скринци светогонци*; светецът бил приет добре в съседното село и нарекъл името му да стане *Доброво* (с. Доброво, АИФ I 487, № 81, с. 138).

2. Предаденият на турците цар Ясен подминал с коня си селата Кокаляне, Панчарево и Герман и срещнал съчувствие от две деца в село Лозен. По тази причина той благословил земята в Лозен да е плодородна и с копитата на своя кон пробил земята, та бликнали три кладенеца. Другите села проквел: „Кокаляне – кал да те бие!“; „Панчарево – само камък да е!“; „Герман – градушка да те бие!“ (Българска народна поезия, 1983, с. 38–40; с. Бистрица, общ. Столична, зап. Владимир Качановски).

3. Живели някога (в днешните югозападни предели на България) двама банове: Ченгел (на чието име било кръстено с. *Ченгел*) и Шарбан (чието име носи с. *Шарбаново*). Единият от тях имал красива дъщеря – Мара, искана за жена от сина на другия. След получения отказ Мара била отвлечена. Разгневеният баща изпратил потеря след похитителите, станало сражение, в което загинала Мара. Мястото на смъртта ѝ получило името *Марино поле* – там и днес има село със същото име. За гроб на момата се сочи м. *Марин гроб* (в друг вариант: могилата *Марена*), ала зверове изровили костите ѝ и ги разпръснали на място, което получило името *Марикостинovo* (днес има село със същото име). Една от версиите на преданието вътква народноетимологично обяснение и на името на Кожух планина (Динчев, 1993, с. 36–38).

4. В Плевенско излязла голяма мечка стръвница. Селяни от няколко съседни села направили хайка. Една от ловджийските групи съумяла да убие мечката и в тяхна чест селото им получило името *Мечка*. Други видели трупа на звяра и не спирани да питат с възхищение: „Кои ловци убиха мечката?“. Оттам селото им получило името *Коиловци* (личен запис, инф. Веселка Тончева, р. 1973, висше образование, учен).

Обобщеният поглед към натрупания материал подсказва главната причина, поради която „автентични“ спомени за исторически събития трудно оцеляват като

локално устно знание. Тя не е изначалната неспособност на фолклора да удържа спомени за изминалите събития, а породените от действащите механизми на устната памет модификации, на които те биват подлагани впоследствие. Ако приемем теоретично, че някакъв спомен за конкретно историческо събитие бъде съхранен като топонимично предание, то така съхраненият разказ има потенциала да събуди импулс за неговото дописване, а обогатеният чрез дописване разказ би могъл да бъде (и най-вероятно ще бъде) пределно различен от първопородилия го. Един и същ модел – идеята за фундаментална връзка между събитие и име на местност – едновременно гарантира паметта и провокира забравата, защото късните обяснителни ходове пораждаат основателни съмнения и заличават доверието дори в потенциално „автентичния“ спомен.

Литература

- Ангелов, Димитър, Чолпанов, Борис.** Българска военна история през Средновековието (X–XV век). 2. изд. София: БАН, 1994. 331 с.
- Архив** на Института за фолклор (АИФ). Съхранява се от Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН.
- Българска** народна поезия и проза. т. 7. състав. Василка Кузманова, Йорданка Коцева. София: Бълг. писател, 1983.
- Бояджиев, Тодор.** Същност и поява на народната етимология. – В: *Български език*, 2011, № 2, с. 7–18.
- Барбулски, Димитър.** Памет за Шатрово. София: Сибия, 2005. 128 с.
- Билярски, Яне.** Народната памет разказва. легенди от Станкедимитровско. Станке Димитров, 1985. (Неиздаден ръкопис, съхраняван в Исторически музей – Дупница)
- Вълков, Петър.** Народна етимология и фолклор. – В: *Известия на исторически музей Кюстендил*, 2002, т. 6, с. 185–188.
- Георгиева, Албена.** Етиологичните легенди в българския фолклор. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1990. 127 с.
- Димитрова, Цветелина.** Народната история между устност и писменост. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2013. 220 с.
- Димов, Димо.** Конявска планина. София: Медицина и физкултура, 1986. 71 с.
- Динчев, Костадин.** Юнаци, още комити. легенди и предания, записани и подготвени за печат от Костадин Динчев. [Благодеевград]: Орбел, 1993. 216 с.
- Еленин, Йордан.** Топонимията на Дупнишко (принос към историческото езикознание на Югозападна България). Благоевград: Унив. изд. „Неофит Рилски“, 2006. 520 с.
- Златарски, Васил.** История на българската държава през средните векове. т. 1, ч. 2. София: Наука и изкуство, 1971. 879 с.
- Иванов, Йордан.** Северна Македония: исторически изследвания. София: „Хр. Олчев“, 1906. 420 с.
- Иванов, Йордан.** Българските народни песни. София: БАН, 1959. 310 с.
- Иванова, Найда.** Словенско-български паралели в областта на т.нар. народна етимология през Възраждането (А. Т. Линхарт и Г. С. Раковски). – В: *Съпоставително езикознание*, 2006, № 3, с. 17–26.
- Иречек, Константин.** Пътувания по България. София: Наука и изкуство, 1974. 1040 с.
- Йончев, Лазар.** С. Кременик, каза Дупнидже, санджак Ълъджа. София, Кременик: б.изд., 2008–2012. 220 с.

- Калоянов**, Анчо. Топосът Грамада в българската митопоетична традиция. – В: *Калоянов*, Анчо. Старобългарското езичество. мит, религия и фолклор в картината за свят у българите. Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2000, с. 85–113.
- Киселички**, Христо. Село Горна Козница. Кюстендил: б.изд., 2004.
- Китанова**, Мария. Още веднъж за народната етимология и етимологичната магия. – В: *Българска реч*. 2002, № 1, с. 32–36.
- Левинтон**, Г. А. Лексика славянских эпических традиций и проблема реконструкции праславянского текста. – В: *Текст: семантика и структура*. Москва: Наука, 1983. 311 с.
- Меджидиев**, Асен. Град Дупница до Освобождението. принос към историята на град Дупница и околията. [фототип. изд.]. Дупница: Рекламна агенция Атера дизайн, 2004. 180 с.
- Митев**, Борис. Из историческото минало на село Голем Върбовник и района. Б.м.: б.изд., 2003. 91 с. (Непубликуван ръкопис, съхраняван в кметството на с. Голем Върбовник)
- Михайлова**, Катя. Странстващият сляп певец просяк във фолклорната култура на славяните. София: Издателско ателие АБ, 2006. 528 с.
- Моллов**, Тодор. Мит – епос – история. старобългарските историко-апокалиптични сказания 992–1092–1492. Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 1997. 256 с.
- Намерански**, Никола. Народната етимология на селищните имена като фолклорно творчество. – В: *Проблеми на българския фолклор*. Т. 8, Българският фолклор в славянската и балканската културна традиция. София: БАН, 1991, с. 176–185.
- Ненов**, Николай. Спасяването на русенци от заколение. градски мит и места на памет. София: ROD, 2012. 125 с.
- Община Невестино**. Проект: „Стратегически план за развитието на община Невестино – предпоставка за цялостно устойчиво развитие на общината, привличане на инвестиции и трудова заетост“. Невестино: б.и., б.г. 72 с.
- Пириватрич**, Сърджан. Самуиловата държава. обхват и характер. София: Agata, 2000. 270 с.
- Попов**, Жеко и др. Бобов дол. София: изд. къща „Иван Вазов“, 1991. 192 с.
- Попов**, Рачко. Култът към светците на Балканите в контекста на народната етимология. – В: Иван Д. *Шишманов* – Форумът. София: БАН, 2005, с. 117–123. (Шишманови четения, кн. 1).
- Попстоилов**, Антон. Грамада. фолклорна студия. – В: *Периодическо списание*, 1910, кн. 71, с. 391–415.
- Пътеводител** Кюстендил. предпоставки за развитието на туризма в Кюстендилски регион. Кюстендил: ПГТ „Н. Й. Вапцаров“, Съвет по туризъм, 2009. 92 с.
- Толстой**, Никита. Народная этимология и „этимологическая магия“. – В: *Толстой*, Никита. Язык и народная культура. очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва: Индрик, 1995, с. 317–332.
- Томов**, Тома. Към въпроса за Велбъждката битка. – В: *Анамнеза* [онлайн], 2006, № 3. [прегледан 20.3.2016]. <http://eprints.nbu.bg/2263/1/VelbuzhdBattle.pdf>
- Тъпкова-Займова**, Василка, Милтенова, Анисава. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и Средновековна България. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1996. 360 с.
- Чолева-Димитрова**, Анна. Селищни имена от Югозападна България. София, Москва: Pensoft, 2002. 216 с.

- Шишманов**, Иван. Принос към българската народна етимология. – В: *Сборник за народни умотворения*, 1893, кн. 9, с. 443–646.
- Шопов**, Атанас. Из живота и положението на българите във вилаетите. Пловдив: Търговска печатница, 1893. 381 с.
- Grigorov**, Grigor. Proper Name and Collective Memory. – В: *Memory and Text: Cognitive and cultural aspects* = Памят и текст: Когнитивные и культурологические аспекты. eds. Teresa Dobrzynska, Raya Kuncheva. София: Изд. център „Боян Пенев“, 2005, с. 83–98.

Националният парк-музей „Самуилова крепост“ и ролята му в културата на селата от Подгорията (Подгорието)¹

Божидар Алексиев

**National memorial park „Samuel’s Fortress“ and its role
in the culture of Podgorie villages**
Bojidar Alexiev

Summary

There is not any oral tradition in the villages located in the Bulgarian part of the mountain Belasitsa about the decisive battle that took place there in 1014. The paper explores how the discovery of a medieval fortress and its transformation into a park-museum influences the local community and whether it takes place in its everyday life and /or festive cycle. The author notes that the memorial park „Samuel’s Fortress“ is a source of inspiration for local amateur historians. Moreover, it is also a place where the local population communicates with representatives of the State and people from other areas of the country.

Key words: king Samuel, Belasica battle, National memorial park „Samuel’s Fortress“.

Отношението фолклор–минало винаги е заемало централно място в тематиката на етноложките и фолклористичните изследвания. И макар с течение на времето и с развитието на науката този въпрос все повече да се преобразува във въпроса за употребата на миналото при осмислянето на настоящето, за укрепване на обществените отношения или в разграничаването на общността от нейните съседи, темата продължава да бъде актуална, защото, докато бъдещето е мъгляво, а настоящето – само изплъзващ се и отлитащ миг, миналото остава винаги на разположение и все така щедро предоставя основата за изтъкването на все нови и нови мито-ритуални черги.

Сред основните затруднения на фолклористите в издирването на сведения за миналото в предаваните по устен път знания са и светогледните различия между изследователите и изследваните. Традиционното знание – поне доскоро – съхраняваше мирогледните основи на човечеството, изправено пред Вечността. Така разказите за миналото надживяваха поколенията само при условие, че се

¹ Така се нарича северното подножие на планината Беласица.

бяха превърнали в метафори, преодоляващи делничното, временното, непосредствено сетивното. Напротив, още от зората на етнологията и фолклористиката у голяма част от любознателните учени се проявяваше тенденцията да се търсят в преданието събития и факти, каквито са описани в старинните хроники и документи. Впрочем именно това разминаване между наследения религиозен и просвещенския материалистичен светоглед направи възможна появата на двете научни дисциплини. Материалистичният светоглед постепенно зае господстващо положение в светската държава и посредством контролираното от нея образование се разпространяваше все по-широко. Измежду безбройните внесени от него зрими и незрими промени несъмнено е и все по-масовото изграждане на паметници на лица и събития от миналото, за които се приема, че са повлияли и дори че продължават да влияят върху облика на настоящето. Все по-крепка става у нас тенденцията живият разказ и ритуалното възпоменателно (непродуктивно и неконсумативно) поведение да бъдат замествани от материални знаци, изградени от устойчив на природните влияния материал, един вид възпоменателни автомати.

Но очарованието на фолклора и традиционната култура (пък и на историята като разказ и наука) несъмнено се крие не в разкриването на общите тенденции и универсалните обяснения, а в усещането за еднократност на отделния случай, в улавянето неповторимостта на местния колорит. Още преди да знам как изглежда самият паметник, от момента, в който чух за съществуването му – там някъде, в ъгълчето на географската карта на България, години преди изпълването на хилядолетието от кончината на цар Самуил, започнах да се питам как изглежда той в очите на местните хора. Затова, когато през пролетта на 2014 г. се откри възможност да проуча въпроса на място, колкото и далеко да съм от тази проблематика, реших да се включа в проучванията в чест на знаменития български владетел именно с темата за парк-музея „Самуилова крепост“ в землището на с. Ключ, Петричко.

Пред- и следистория

Предисторията на парк-музея „Самуилова крепост“ е едновременно и своего рода следистория на самата битка. Прието е за начало на Българското национално възраждане – поне в духовен план – да се смята „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски, а с развитието на процеса на изграждане на нацията и националната държава се разгръща и интересът към местата, където миналото е оставило своите следи.

Малко преди навършването на 900 г. от съдбовния сблъсък между Василий II и Самуил в българската историография е поставен въпросът за точното място, където това се е случило. През 1911 г. Йордан Иванов публикува своя статия, в която предлага клисурата Клидион от византийските извори да бъде идентифицирана със село Ключ, разположено в северните поли на Беласица. Авторът се позовава на еднаквото значение на българския и гръцкия топоним, а освен това като допълнително потвърждение привежда и сведения от грамота, потвържда-

ваша дарения на протосеваст Хрельо в полза на Хилендарския манастир², която според него свидетелства за съществуването на село с име Ключ в същата област през XIV в.

Няколко години по-късно, по време на Първата световна война, двама именити учени, основоположници на археологията и медиевистиката у нас – Богдан Филев и Васил Златарски, преминават по долината на р. Струмешница³ и пътят се опитват да отгатнат най-вероятното местоположение на укреплението (гр. Дема), което съгласно изворите българите издигнали с надежда да възпрат византийската войска. И двамата се спират на възвишението, наречено Куфалница⁴, на десния бряг на реката, върху което лесно се забелязвали следите от средновековни укрепителни съоръжения.⁵ Любопитно е да се наблюдават проявленията на присъщите за специализацията на всеки от тях методи и дирения. Докато археологът Филев прави – макар и пределно лаконично – описание на укреплението, датира го и определя особеностите му като типични за епохата на Самуил, Златарски търси съответствията между изворите данни и местоположението на средновековния паметник.

Докладите на Филев и Златарски до Щаба на действащата армия бяха обнародвани няколко десетилетия по-късно, но все пак те са важен документ за един конкретен етап от изучаването на българските земи. В. Златарски включва част от наблюденията си в своята „История на Българската държава през Средните векове“⁶ и така те влизат в научен оборот.

Малко по-рано в едно популярно описание на планината Беласица „Самуиловото укрепление“ е споменато като един от забележителните обекти в областта

² **Иванов**, Йордан. Беласицката битка, 29 юли 1014 г. – В: *Известия на Българското историческо дружество*, 1911, т. 3, с. 5–6.

Частичен превод на грамотата на български вж. в **Христоматия** по история на България. т. 2. състав. Васил Гюзелев, Петър Петров. София: Наука и изкуство, 1978, с. 228–231. Текстът обаче позволява топониът да се тълкува като название на област, напр. „селото в Ключ Кунарани“ – вж. **Пак там**, с. 229, 230, както смята и Васил Златарски (вж. **Златарски**, Васил. История на българската държава през Средните векове. т. 1, ч. 2. 2. изд. София, 1971, с. 691, бел. 53 (първо изд. 1927 г.)). По-новите проучвания показват, че запазените в Хилендарския манастир славянски грамоти са сборни и обобщават поредица от дарения – вж. **Живојиновић**, Мирјана. Струмички метох Хиландара. – В: *Зборник радова Византолошког института*, 2008, т. 45, с. 205–206 (с цит. лит). Най-точно се датира хрисовулът на император Андроник III, който също потвърдил владенията на светогорската обител: тук името Ключ е предадено като Кладион – вж. **Живојиновић**, Мирјана. Струмички метох..., с. 211, 213 (с изворите). Ключ е може би единственият топоним от грамотите, който авторката нито коментира, нито се опитва да локализира.

³ Тогава реката била наричана Струмица.

⁴ Вероятно от гр. κεφάλι „глава“. Жителите на с. Ключ произнасят *Куфулница*.

⁵ **Филев**, Богдан. Пътуване в Македония. – В: *Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916*. състав. Петър Хр. Петров. София: Военноизд. комплекс „Св. Георги Победоносец“, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1993, с. 70; **Златарски**, Васил. Пътешествие из Македония. – В: *Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916...*, с. 40–41.

⁶ **Златарски**, Васил. История на българската държава..., с. 691–692.

на Беласица, включено е негово кратко описание, както и фотография.⁷ Авторът е цитирал и част от статията на Й. Иванов с основните данни за сражението.⁸ Посочени са и топонимите Смърдешница и Кокаларница⁹ в землището на с. Ключ и Вадоч в землището на съседното с. Скрът, като се допуска възможността първите два да са възникнали във връзка с множеството непогребани тела на загинали в битката, а третият – като спомен за ослепяването на Самуиловите воители.¹⁰

Следващите пет десетилетия (смятано от военновременната експедиция през 1916 г.) от българския ХХ в. се оказват твърде бурни, за да бъде продължено проучването на археологическия обект в землището на с. Ключ. Системните разкопки започват през 1968 г. и продължават до 1976 г.¹¹ През първата година ръководител на разкопките е проф. Стамен Михайлов, тогава заместник-директор на Археологическия институт с музей при БАН, а от 1969 г. до края им – Димка Стоянова-Серафимова, основател, директор и дългогодишен уредник в Историческия музей в Благоевград.¹² Резултатите от разкопките са съобщени на археологическа конференция¹³, както и на IV международен конгрес по славянска археология в София (1980 г.).¹⁴ Обобщени данни и основни изводи разкопачът е обнародвал и в по-достъпни издания.¹⁵ Същинска публикация на археологическите материали обаче няма и струва ми се причината за това не бива да се търси толкова у изследователите, колкото в неоправданите очаквания за много по-зрелищни находки. Няколкото землянки, оръжия, оръдия на труда и предмети на бита не могат да се превърнат в символ на познатата от учебниците трагична битка, не допринасят с нищо за изясняване образа на цар Самуил, представен в историографията като храбър до отчаяние защитник на Отечеството. Така може да се обясни и оттеглянето на Ст. Михайлов като ръководител на разкопките след първото археологическо лято край с. Ключ. Много години по-късно е публикувана дисертацията

⁷ **Благоев**, Трайко. Беласица. София: Географско четиво, 1925, с. 13, 24.

⁸ **Пак там**, с. 24–34.

⁹ В с. Ключ днес се използват названията *Смърдешец* и *Кокълница*.

¹⁰ **Благоев**, Трайко. Беласица..., с. 34.

¹¹ Преди началото на проучванията от хълма е преместено гробището на махала Самуилова крепост или наричана още Стинешка, намирала се в близост. Тя носи названието си по името на основателите си – бежанци от с. Стинек (дн. в Република Македония). Жителите ѝ постепенно се преселили в с. Ключ.

¹² За нея вж. повече у **Василева**, Михаела. Димка Серафимова и приносят ѝ за възраждане на „Беласишката оптимистична трагедия“. – В: *Македонски преглед*, 2014, № 3, с. 29–36.

¹³ **Стоянова-Серафимова**, Димка. Разкопки на землището укрепление „Самуиловата крепост“ при с. Ключ, Благоевградски окръг. – В: *Археологически открития и разкопки през 1976 г. [двадесет и втора] XXII национална археологическа конференция: резюмета на доклади*. София, 1977, с. 128–129.

¹⁴ Изглежда, че вторият том на **Четвърти** международен конгрес по славянска археология, София – 1980. Доклади и съобщения. в 2 т. ред. кол. Д. Ангелов (отг. ред.) и др. София: БАН, 1992 не е бил отпечатан.

¹⁵ **Стоянова-Серафимова**, Димка. Ранносредновековни археологически паметници в Пиринския край. – В: *Свобода* и Отечество. статии, документи, очерци и литературни материали за Пиринския край. София: Изд. на Отечественя фронт, с. 48–49; **Същата**. Национален парк-музей „Самуилова крепост“. пътеводител. София: ДИ Септември, 1984, с. 5–10.

на Борис Цветков, дългогодишен уредник в Историческия музей в Благоевград, защитена през 1992 г., в която той представя укреплението на хълма, превърнато в парк-музей, като част от по-голяма отбранителна система, за каквато свидетелстват изворите и за която говори В. Златарски, макар и обхожданията и теренните проучвания да са направени още през 60-те години на ХХ в.¹⁶ В тази насока продължават и издирванията, инициирани от новосъздадения исторически музей в гр. Петрич.¹⁷

Създаване на парк-музея „Самуилова крепост“. Независимо от научния интерес към предполагаемото Цар-Самуилово укрепление в землището на с. Ключ или по-общо към средновековното минало на тази част от България, археологическите проучвания там всъщност представляват подготвителен етап от изграждането на паметен знак за решителното сражение от 1014 г. Още преди тяхното начало обектът е обявен за архитектурно-строителен недвижим паметник на културата от Античността и Средновековието с категория *национално значение* (ДВ № 32/1965 г.), а между юли и септември 1967 г. предложението за изграждане на „мемориален комплекс“ се придвижва от окръжния съвет на БКП в Благоевград през Комитета за култура до Политбюро на ЦК на БКП¹⁸. Проектът за парк-музея с автори Борис Гондов (скулптор), Евгения Кашавелова и Росица Гондова (архитекти) е изработен след края на археологическото проучване и е съобразен с находките там и с интерпретацията им от специалистите. Впрочем за непосветените може да е изненадващо, но за създателите на паметници в чест на исторически събития: „Мястото трябва да бъде обект на сериозно предварително проучване... Както е известно вече, мястото, теренът, природната среда стават реликва и се превръщат в компоненти на ансамбъла“¹⁹.

Работите започват през 1979 г., а паметникът е открит официално през октомври 1982 г., макар и да не е напълно завършен. Ето едно кратко описание на основните му акценти: „... алея... извежда нагоре към хълма, наподобяващ мо-

¹⁶ **Цветков**, Борис. Селищната мрежа в долината на Средна Струма през Средновековието IX–XVII век (по археологически данни). София, 2002, с. 11, 23, 65–68, 186. По времето, когато този текст е бил завършен, интерес към този обект проявяват и други автори: **Митрев**, Георги. Самуиловата крепост-дема и битката през 1014 г. – В: *Македонски преглед*, 1993, № 2, с. 75–87.

¹⁷ Вж. напр. **Митрев**, Георги, Иванов, Сотир. Проучвания в долината на Струмешница. 1. Благоевград: БОН, 2011. Според Д. Бъчварова за Градски исторически музей в Петрич може да се говори от 1974 г., вж. **Бъчварова**, Димитрина. Петрич през вековете. София: Македонски научен институт, 1999, с. 85, 92–93. Според други източници музеят е създаден едва през ХХI в.

¹⁸ **Отговор** на министъра на културата Стефан Данаилов на парламентарен въпрос на народния представител Стела Банкова, 20. 01. 2006 г. [онлайн]. [прегледан 15.04.2015]. <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/2/ID/91>

¹⁹ **Труфешев**, Николай. Архитектурно-скулптурният паметник в България. София: Техника, 1981, с. 44–46. Използвам този труд, почти съвременен на паметника, преди всичко като свидетелство за епохата. Той, както всеки друг извор, не може да бъде разбран без отчитане на условностите, които са били необходими, за да се изрази някаква лична позиция или идея.

гила. ...На фона [на подпорния зид от ломени камъни] е изправена величествена-та бронзова фигура на Самуил, приведена под тежестта на изживяната мъка, но продължаваща да стиска меча... Зад него са изобразени войниците му, ослепени и полумъртви, но внушаващи усещане за величието на армията и държавата на Самуил²⁰... Между бетонните стени с пластиките на ослепените войници и подпорната стена намират естествено място две зали за музейна експозиция...²¹. В самото укрепено някога пространство посетителят може да види консервираните и маркирани останки от селището²². „Под син стъклен купол е показана само голямата землянка... В защитното ѝ покритие е уредена още една изложба... Вдясно от купола се издигат четири пилонна, високи по 25 м. Разположени са върху консервираните руини на кулата... На 5 м височина, приблизително на толкова, колкото е била висока кулата преди векове, пилоните са хванати в кръгла панорамна площадка, от която може да се наблюдават всички сектори на Ключката отбранителна система. Вечер пилоните са подходящо осветени...“²³ В изданието Д. Стоянова-Серафимова е посочена като автор-съставител, което най-отчетливо се вижда в раздела, посветен на мемориала, където несъмнено тя си е послужила с думите на неговите проектант.

Тук ще си позволя да отворя една скоба за характеристиката на т.нар. социалистическо изкуство, възхвалявано като такова от тогавашната официална идеология и заклеявано като такова от настоящата. Твърде често за социалистическо се обявява всичко, създадено в периода 1944–1989 г., особено ако е било поръчано и финансирано от държавата. Този подход за съжаление се използва и по отношение на стилистичната, формалната страна на изобразителните изкуства. В действителност в областта на архитектурно-скулптурния паметник, какъвто е „Самуилова крепост“ извън парковете и ландшафтните си компоненти, могат да се открият две тенденции. Едната от тях не е нищо друго освен продължение на класическите (или по-точно класицистични) схеми с присъщите им парадна приповдигнатост и тържествена повествователност. Втората търси героя като земно същество, стреми се към полицентрична композиция и преход към отворено пространство, експериментира с интегрирането на звукови и светлинни ефекти²⁴ и именно тя се изявява по-силно в мемориала под Беласица. Както и в много други исторически епохи и навсякъде по света, така и по време на управлението на БКП, въпреки всички пречки, творците са намирали начин да изразят своите раз-

²⁰ Никъде в пътеводителя Самуил не е титулуван „цар“. В този детайл се проявява конфликтът между историко-материалистическата (в криворазбран, вулгаризиран вид) и националистическата (владетелят като олицетворение на държавата и нацията) интерпретация на средновековната ни история в онзи период.

²¹ **Стоянова-Серафимова**, Димка. Национален парк-музей „Самуилова крепост“..., с. 12. Художественото оформление на експозиционното пространство е дело на Ласкар Възвъзов, вж. **Георгиева**, Румяна. Мъжествен стон от камък и бронз. – В: *Отечествен фронт*, 22 окт. 1982, с. 3.

²² Проектирано от арх. Елизабета Бугарчева, вж. **Стоянова-Серафимова**, Димка. Национален парк-музей „Самуилова крепост“..., с. 13; **Георгиева**, Румяна. Мъжествен стон..., с. 1.

²³ **Стоянова-Серафимова**, Димка. Национален парк-музей „Самуилова крепост“..., с. 13.

²⁴ **Труфешев**, Николай. Архитектурно-скулптурният паметник..., с. 39–44.

бирания за красота и истина. Впрочем телевизионното предаване на честването на 1000 години от смъртта на цар Самуил през октомври 2014 г. показва превъзходните възможности, предоставени от мемориала, който благодарение на професионализма и таланта на режисьори, оператори и осветители създаде представа за средновековна крепост.

Няма спор, че основна идейна цел на създаването на парк-музея „Самуилова крепост“ е укрепването на националната идея и колкото и да е модерно да се пише срещу национализма, никой не може да укори една национална държава за това, че брани конституиращата я идея, още повече, когато се касае за онагледяването ѝ на територия, към която съседна държава предявява претенции. Дали обаче за проектантите този проект не е бил възможност да пресъздадат българската национална идея по нов и различен начин, да се изявят и докажат себе си като художници от втората половина на ХХ в.?

Националният парк-музей „Самуилова крепост“ и местната общност

По време на системни теренни проучвания в целия Благоевградски окръг през 1978 г. е записано предание, в което се говори за превземането на Самуиловата крепост посредством предателство.²⁵ Записът е направен в с. Долене, където осведомителят, жител на гр. Петрич, родом от с. Марино поле, се е намирал случайно.²⁶ Това, както и липсата на записи с подобен сюжет от близките до историческото място села, означава, че този устен текст следва да се причисли по-скоро към индивидуалния, а не към общностния фонд устни наративи. Подобен, но литературно обработен текст по фолклорни мотиви цитира Г. Митрев²⁷. Интересно е, че и тук предателството, макар и извършено неволно, е приписано на женски персонаж.

Историческите превратности в този кът от България също не предразполагат към очаквания, че фолклорът би могъл да съхрани разказ за събитие, случило се преди хиляда години. Анализът на данните от османски поименен джизие регистър от 1665 г. и съпоставката му с по-ранните очертава силно изразена тенденция за намаляване на немюсюлманското население в Петричката каза. Самият документ, който е резултат от извънредна регистрация, показва, че спрямо предходните данни на фиска немюсюлманите в този край са по-малко с цели 21%.²⁸ Сравненията с подобни документи от XVI и XV в. дават още по-впечатляващи, за да не кажа плашещи числа: 90% по-малко християни в Петрич през 1665 г. спрямо 1519 г. и около 66% спад на немюсюлманите във вилаетите Петрич

²⁵ **Народна** проза от Благоевградски окръг (нови записи). състав. Лиляна Даскалова, Доротея Добрева, Йорданка Коцева, Евгения Мицева. – В: *Сборник* за народни умотворения и народопис, т. 58, 1985, № 320.

²⁶ **Пак там**, с. 484.

²⁷ **Митрев**, Георги. Самуиловата крепост-дема..., с. 82–83.

²⁸ **Грозданова**, Елена, Груевски, Петко. Населението на Петрич и Петричка каза според поименен регистър от 1665 г. – В: *Исторически преглед*, 1982, № 4, с. 118–119. Документът, за който става дума, е част от колекцията на Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, със сигнатура Бл 2/1.

и Кониче в средата на XVII в. спрямо 1488–1489 г.²⁹ Авторите обясняват тези демографски процеси с ислямизацията на част от местното население, както и с изселвания, предизвикани от репресии срещу хайдушки дружини и техните ятаци през XVII в.³⁰ И макар че няколко от селата в Подгорията в средата на XVII в. попадат в категорията на селищата с най-голям брой немюсюлмански домакинства (Коларово, Яворница, Скрът, Габрене, Ключ, Камена – между 32 и 60, при среден брой 20)³¹, в началото на XX в. мнозинството от населението в тези села е турско.³² Балканските войни преобръщат из основи и това оформяло се в течение на векове положение и след края им почти цялото турско население се е изтеглило на юг, а на негово място са настанени българи, прогонени от гръцките войски. Толкова дълбоки демографски и културни сътресения не могат да не повлияят разрушително върху фолклора, свързан с миналото и територията на този край.

Любопитен документ представлява опитът на В. Златарски да потърси следи от устно предание за Беласишката битка в разговор с възрастен турчин, родом от с. Ключ, който бил дошъл в родното си село, за да проучи възможностите част от изселниците турци да се завърнат по домовете си. Самият Златарски намира разказа на своя осведомител, че е лишен от подробности, и поради това заключава, че не принадлежи към местния фолклор.³³

Обобщавайки наблюдения на редица автори, фолклористката Емили Лайл посочва, че ритуалите, свързани с критични състояния (crisis rituals), възпоменаващи събития от миналото, включени в годишния цикъл, представляват възпоменание не толкова на кризата, колкото на нейното овладяване и преодоляване.³⁴ И макар заключенията на авторката да се основават на обредността, те могат да се отнесат с висока степен на валидност и към наративите. Те бездруго съставляват задължителна част от комплекса, припомнящ случило се в миналото събитие. Приложен към битката в Ключката клисура през 1014 г., този извод отвежда към логичното обяснение, че събитие, довело не до надмощие, а до изпадане в критично положение трудно би могло да остане трайно в устното предание. Напротив, много по-вероятно изглежда то да бъде оставено да потъне в забрава.

Краткото теренно проучване, което проведех през април 2014 г. в селата Коларово, Ключ и Яворница³⁵, постави на преден план проблемите за въздействието на

²⁹ Пак там, с. 120.

³⁰ Пак там, с. 121.

³¹ Пак там, с. 118. По темата вж. и Иванов, Сотир. Демографски облик и икономическо състояние на град Петрич през XV–XVII век. – В: *Петрич* в миналото и сега. състав. и ред. Евт. Евтимов, К. Аргиров. София: Българска книжница, 2010, с. 81–90.

³² Кънчов, Васил. Избрани произведения. т. 1. София: Наука и изкуство, 1970, с. 128.

³³ Златарски, Васил. Пътешествие из Македония..., с. 39. Според събраната устна информация до 50-те години на XX в. в с. Ключ са живели и турци.

³⁴ Lyle, Emily. Opening address: The incorporation of Crisis Rituals and Historical Events in the Annual Cycle. – В: *The Ritual Year 3. The Ritual Year and History. Proceedings of the Third International Conference of the SIEF Working Group on the Ritual Year*, Ed. Irina. Sedakova. Strážnice, Czech republic, May 25–29, 2007. Strážnice: Národní ústav lidové kultury, с. 15–16.

³⁵ Благодаря за любезното съдействие на Сотир Иванов, директор на Историческия музей – Петрич, на Георги Карагогов, гл. уредник на националния парк-музей „Самуилова

държавната културна политика върху местните общности. Изтъкнатите по-горе фактори обясняват в голяма степен защо съдбовната битка през 1014 г. не е и не може да бъде градивен елемент за идентичността на селищата под Беласица. За техните жители парк-музеят „Самуилова крепост“ е място за кратки излети; забележителност, която може и трябва да бъде показана на гости от други части на страната; място, където – например при предизборни кампании или по юбилейни поводи – гражданите от Подгорията могат да се срещнат „на живо“ с политически ръководители от национален мащаб.

Вярно е, че между селищата и парк-музея липсва удобен автомобилен път: за да го посетят жителите на с. Ключ, в чието землище се намира той, трябва да стигнат на изток почти до гр. Петрич и после отново да изминат същия път в западна посока. Но не това е основното препятствие между тях и историческия паметник. Всеки път, когато обяснявах целта на проучването си, неизменно бях преpraщан към местните експерти – учители, читалищни и музейни дейци. Тази реакция означава несъмнено, че за преобладаващата част от местните хора Белашишката битка и посветеният ѝ мемориален парк не принадлежат към масовата, а към специализираната култура, която е достойние на образования елит. И това също е логично, ако си дадем сметка, че сведенията за битката са записани от византийски хронисти и са възвърнати в българското национално съзнание по книжовен път. Интерес към някогашното бойно поле проявяват най-видните фигури на историческото познание у нас. Такива експертни фигури са и археолозите, които утвърждават достоверността на хипотезата. В столицата на най-високо държавно и експертно равнище са взети решенията за създаването на парк-музея и за конкретния му облик.³⁶ През 90-те години на XX в. и в началото на XXI в. обектът е занемарен и разграбен, като този упадък е пряко свързан с оттеглянето на централната власт от поддръжката му и прехвърлянето му към община Петрич.³⁷

Още един любопитен пример за силното експертно присъствие във всеки етап от предисторията и функционирането на парк-музея представлява речта на акад. Димитър Ангелов при тържественото му откриване. Пред хилядното множество тогавашният директор на Археологическия институт с музей при БАН подробно представя събитията след падането на Преслав във византийски ръце през 971 г. до 1014 г. Той признава връзката между „земленото укрепление, което се намира пред нас“ и отбранителната система, построена през 1014 г., за която съобщава Скилица, и не пропуска да отбележи, че селището върху укрепения хълм се поя-

крепост“, на Чавдар, работник в музея. Благодаря на Димитър Тренчев от с. Коларово, с когото се почувствах като със стар приятел, и на библиотекарката в местното читалище. Благодаря на Симеон Близнаков, Илия Пасков и останалите жители на с. Ключ, които бяха любезни да разговарят с мен. Благодаря и на Иван, съдържател на кафене в с. Яворница.

³⁶ Любопитно е, че Б. Гондов се смята за нещо като земляк, защото бил от гр. Гоце Делчев. Не успях да проверя дали в това има нещо вярно. Според официалната му биография скулпторът е роден в София.

³⁷ **Предложение** на народния представител Иван Будимов за включване в държавния бюджет на целеви средства за възстановяване и благоустрояване на националния парк-музей „Самуилова крепост“, направено на 02.02.1996 г. [онлайн]. [прегледан 15.04.2015]. www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/5/ID/2793

вило през IX в. и било унищожено през 1003 г.³⁸ Цялата реч остава вярна на научния дискурс, но не създава емоционална връзка със слушателите.

От текста под една фотография, публикувана в сборник за миналото на Петрич и околността, става известно, че между официалното си откриване през 1982 г. и тържественото честване на 1000 г. от смъртта на цар Самуил през 2014 г. парк-музеят поне още веднъж е бил сцена на тържествено честване. Това е станало по повод 980 г. от паметните събития в Ключката клисура (1994 г.) и по този повод е била направена „възстановка“³⁹. На снимката се вижда изпълнителят на царската роля.

За разлика от селските общности като цяло техните членове с по-високо образование и с интерес към историята отдават на мемориала много по-голямо значение. Той ги стимулира да изучават изворите за конкретното събитие и по-широко – за епохата на Самуил, да събират зрънце по зрънце данни за историята и историческата география на родния си край. Посещават често (повече от веднъж месечно) парк-музея и се вслушват в шепота на отминалите векове.

Според информация от писмен източник, предадена ми от Симеон Близнаков⁴⁰, подобна интелигентна група от петрички учители през 30-те години на XX в. превръща тогава все още необлагородения хълм Куфалница в място за празнуване на 1 май⁴¹. Това е единственият спонтанен опит историческото място да се свърже с ежегодното празнуване, който ми е известен, и той за сетен път подчертава ролята на образования обществен слой в утвърждаването на това паметно място.

Поставената неотдавна паметна плоча в м. Вадиоч (Вадиочи, Вадоч) при с. Скрът (предполагаемо място на ослепяването на пленените войници) представлява красноречиво проявление на двете основни характеристики на инициаторите на изграждането на места за възпоменание в Ключката клисура. Тази плоча е дарение на проф. д.м.н. Младен Григоров, известен столичен кардиолог, с потекло от Тетово, Република Македония. За разлика от мемориала „Самуилова крепост“ в този случай инициативата не е държавна, но отново се осъществява благодарение на външен за местните общности човек, принадлежащ към образования елит.

Както може да се предположи, парк-музеят „Самуилова крепост“ поне веднъж е бил място за изява и на привържениците на македонизма. Поне веднъж нерегистрираната в България организация ОМО „Илинден“ е получила разрешение от кмета на община Петрич да проведе там свое мероприятие.⁴² Този случай също отразява типичните характеристики на силите, търсещи и намиращи изява в мемориала: външни за местната общност и свързани с държавно-национална идея.

³⁸ Паметник за всенародно поклонение. – В: *Отечествен фронт*, 25 окт. 1982, с. 2. Материалът не е подписан. Най-вероятно е официална информация от БТА.

³⁹ Маркова, Юлия. Трагедията ражда героите си. Самуилова крепост. – В: *Петрич* в миналото и сега. състав. и ред. Евт. Евтимов, К. Аргиров. София: Бълг. книжница, 2010, с. 219.

⁴⁰ Информаторът не можа да посочи източника, но най-вероятно става въпрос за публикация в периодичния печат.

⁴¹ Най-вероятно не става дума за честване на международния Ден на труда, а за 1 май като пролетен празник.

⁴² Изказване на народния представител Мирослав Мурджов [онлайн]. [прегледан 15.04.2015]. www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/2/ID/184

В заключение може да се каже, че проследяването на малко повече от сто-годишната история на превръщането на възвишението Куфалница в национален парк-музей „Самуилова крепост“ позволява да се разкрият две съществени особености във функционирането на малки гранични общности. Поради натрупването на редица неблагоприятни исторически предпоставки откритото място на една съдбовна средновековна битка не успява да се превърне в емблема на местната общност, но все пак се утвърждава като точка на интензивен контакт с външния свят: българи от други части на страната, чуждестранни туристи, национални лидери. На второ място, научният, художественият и политическият аспект на изграждането на мемориалния комплекс, както и особеностите на рецепцията му сред местната общност показват, че определянето му единствено като продукт на национализма и националната държава би било опростенческо. Парк-музеят „Самуилова крепост“ в локалното си измерение във висока степен е знак не само за надмогването на историческите изпитания от българската нация, но и символ на разпространението на нова култура, на нови идейни и естетически ценности, както и на значимостта на новата, макар и тънка обществена прослойка, основана на силата на знанието.

Българската държава при цар Самуил според арабски извори

Стоянка Кендерова

Bulgarian state during the reign of tsar Samuel according to arab sources
Stoyanka Kenderova

Summary

The works of some Arab authors, dedicated to the Byzantine history, among many details of the political and the military relations between the Byzantine Empire and the Bulgarian state, also throw light on the time of Tsar Samuel (976–1014). The earliest and the most detailed of these sources is Yahya ibn Sa'īd al-Antaki's (d. 1066) „*Ta'rih ad-Dayl*“ (“*History, [named] Annexes*”). Its narrative becomes well known thanks to the book of V. Rosen, published in 1883. Other authors worth mentioning are Ibn al-Athir (d. 1233), Ibn Zafir (13th c.), al-Makin Ibn al-Amid (d. 1273) and Matheus Cigala (d. 1642). The latest of them is here presented by his work „String of pearls regarding Byzantine emperors“, translated from Greek into Arabic language in 1648 on the initiative of Patriarch Macarius al-Antaki (d. 1672).

Key words: Arab authors, Byzantine history, Byzantine Empire and the Bulgarian state, tsar Samuel (976–1014).

Постоянните войни между Византия и Арабския халифат намират отражение в трудовете не само на гръцките, но и на редица арабски автори. Тогава, когато между двете враждуващи страни настъпи временно примирие, погледите на византийските императори се насочват към българските земи. Сраженията, водени на българска територия, имената на българските владетели, съдбата на членовете на техните семейства и други подробности привличат вниманието на историците от Изтока, а преписи от техните творби се установяват във фондовете на различни библиотеки по света.

В настоящата разработка ще разкрием информацията, която се съдържа в творбите на няколко арабски автори за българската държава по времето на цар Самуил (976–1014) и за военните отношения с Византийската империя. Най-ранният между тях е Йахйя ибн Саид ибн Йахйя ал-Антаки (т.е. от Антакия, Антиохия), християнин по вероизповедание и лекар по професия, представян от нашите изследователи като Яхъя (или Яхия) Антиохийски. Роден в края на 70-те години на X в., най-вероятно в Египет, където преминава първата половина от живота му. През 1014 г. се преселва в Антиохия и умира през 1066 г.

Трудът му, наименован *История на Допълнението* (“Та’рїх ад-Дайл“) или *История*, [наречена] *Допълнението*, представлява продължение на всемирната история *Наниз от скъпоценни камъни* (*Назм ал-джауаїхир*), съставена от негов родственик – патриарх Евтихий или Саид ал-Битрик (ум. 939 г.), събитията, в която са доведени до 937 г. Описание на случилото се след тази година до 1066 г. е направено в „Допълнението“ на Йахйа ал-Антаки. То е посветено предимно на управлението на абасидските и фатимидските халифи, на патриарсите на Александрия, Ерусалим, Антиохия и Константинопол, поради което представлява един от най-важните извори за историята на Сирия и Византия (включително и Мала Азия) през X–XI в. В Предговора е отбелязано, че първата редакция на съчинението е завършена около 1006 г., след което то е преработвано, като са използвани допълнителни източници и архивни материали след преселването на автора в Антиохия. Част от сведенията са почерпени от историческия труд *Опити на народите и редуване на помислите* на Ибн Мискауайх (ум. 1030 г.).

Йахйа ал-Антаки е единственият арабски историк, който дава най-подробни сведения за войните между Василий II и Самуил. Трудът му става известен на българската научна общност благодарение на изданието на Виктор Розен от 1883 г.¹ Ето как авторът отразява съдбата на синовете на българския цар Петър (927–970) и началото на управлението на Самуил²:

И си послужили с хитрост двамата синове на царя на българите Самуил³, които Йоан Цимисхи държал заключени в двореца. И избягали с коне от мястото, където били заключени, които коне заповядали да бъдат готови за тях. И когато се оказали на превала, водещ към България, спрели двата коня, на които били, и слезли от тях и се скрили в гората, боейки се, че ще бъдат догонени, и продължили пеша. И по-големият брат изпреварил по-малкия. И той бил преоблечен [като ромеец]. И го забелязала групата българи, които охранявали планината от разбойници. И един от тях, който не го познал, понеже бил сам, стрелял по него и го убил. И по-малкият брат, който вървял по следите му, съобщиц кой е той. И те [българите] го отвели и после го обявили за свой цар. И той имал роб, известен под името Комитопул, който действал заедно с него. И към него се присъединили и други българи и воювали в страната на ромеите.

И се отправил срещу тях [византийският] император с голяма войска и дошъл до техния град, наречен Абария [Средец], и го обсадил. И през нощта се понесъл

¹ **Розен**, Виктор Р. Император Василий Болгаробойца. извлечения Лѣтописи Ахїи Антиохійскаго. издал, перевел и объяснил Барон В. Р. Розен. Санктпетербург, 1883. Преписи от него се съхраняват в Института за източни ръкописи в Санкт Петербург, в Националната библиотека на Русия и във Френската национална библиотека. Вж. **Михайлова**, А. И. Каталог арабских рукописей Института Народов Азии АН СССР. Вып. 3, История. Москва, 1965, № 13. Преписът е от 1852 г. и е направен в Дамаск.

² Предложеният превод е направен от нас според текста на арабица, приложен към изданието на В. Розен.

³ Всъщност става въпрос за Борис II и Роман, синове на цар Петър. За уточнение, вж. **Андреев**, Й. Българските ханове и царе VII–XIV век. историко-хронологичен справочник. София, 1988, с. 83–88.

слух сред неговата войска, че превалът им е отрязан. И тогава императорът и цялата му войска се обърнали в бягство, [и това станало] във вторник на 17 август 1297 [986] година, което е на 7 раби сани 376 година и те се устремили към превала. И българите ги преследвали и разграбили обоза и хазната им. И загинали много от войската [на императора]. И това било през десетата година от неговото управление.⁴

Йахйа Антиохийски дава информация и за последващите събития: нападението на българите в страната на гърците, опустошили земите до град Солун в момент, когато император Василий е зает с бунта на Фока. След около две години той предприема нови сражения с българите, взел в плен техния цар и го върнал в тъмницата, откъдето бил избягал. Спасил се Комитопул, началникът на войската, и управлявал българското царство. И цар Василий продължавал да враждува с тях и да воюва в страните им в течение на четири години...⁵

В следващите страници от историята сведенията за българите отново се преплитат с други политически събития във Византия, както и с действията на византийския император в Сирия⁶. Авторът споменава за стълкновението между Никифор Уран и вожда на българите Комитопул, при което последният е победен, убити са много българи, а в Константинопол са заведени 12 000 пленници. След като разбира за смъртта на затворения в Константинопол цар на българите, робът Комитопул, вождът на българите, ...се провъзгласил за цар. И цар Василий изпратил отново магистър Никифор на война с българите. Той проникнал до средата на страната им и никой от тях не излязъл насреща му. Той останал там три месеца, като опустошавал и палел, а след това се върнал в Константинопол...

През 44-та година от управлението на Василий „държавата на българите била присъединена към държавата на гърците“. В последните страници, които имат отношение и към съдбата на семейството на цар Аарон, Йахйа Антиохийски отбелязва, че тогава „дъщерите на българите встъпили в брак със синовете на гърците и дъщерите на гърците – със синовете на българите“.

В хронологически план на второ място следва да отбележим името на големия арабски историк Мухаммад ибн Абд ал-Карим аш-Шайбани, известен в научните среди като Ибн ал-Асир, роден в Джазира (Северна Месопотамия) през 1160 г.,

⁴ Сведението за обсадата на София е отразено и в **Българското** военно изкуство. София, 1958, с. 527, според цитираното по-горе издание на В. Р. Розен, вж. **Розен**, Виктор. Император Василий Болгаробойца..., с. 21.

⁵ За подробен анализ и превод на български език на тези и последвалите събития вж. **Съботинов**, Антон. България при цар Самуил и неговите наследници (976–1018). Т. 1, Извори и литература. опит за обобщение. София, 2008, с. 559–635; **Тъпкова-Займова**, Василка. „Българи родом...“. комитопулите, цар Самуил и неговите потомци според историческите извори и историографската традиция. 2. допълн. и прераб. изд. София, 2014, с. 157–161; **Салюм**, С. Българо-арабски отношения през средните векове (VII–XIV в.). – В: *Исторически преглед*, 1987, кн. 2, с. 28–31.

⁶ По-обстойно за времето на Василий II (976–1025) с управлението на цар Самуил, вж. **Ангелов**, Димитър. История на Византия. Ч. 2, 867–1204. 3. изд. София, 1968, с. 87–96; **История** на България. Т. 2, Първа българска държава. София, 1981, с. 397–416.

учил в Мосул, където умира през 1233 г. Кратките сведения за войните, които Василий II води с българите през 985–986 г., за изселването на много българи в Мала Азия и заселването на гърци в техните земи, както и за убийството на цар Иван Владислав (1015–1018), откриваме в неговия труд *Пълно [изложение] в историята (ал-Камил фи'т-тарих)*⁷. Ибн ал-Асир отделя място и на войните на византийците срещу арабите в Сирия и по подобие на Йахйя ал-Антаки обвързва българо-византийските отношения с тези събития.⁸

За пристигането на Василий II в Антиохия през 995 г., за да окаже помощ на защитниците на град Халеб, обсадени от арабите, говори и Ибн Зафир (1170–1216)⁹:

И достигна вест за тази обсада до Василий, гръцкия цар. И прекарал той много години в българските страни и завладей по-голямата част от тях. И почнал да се бои за Халеб и скърбял за съседството с Хамданидите¹⁰ и тръгнал. Оставил войната с българите и се върнал в Константинопол.

Това сведение не носи оригинален характер, но и този автор подчертава, че войните, които византийците водят в България, продължават доста дълго, приблизително от началото на 991 до края на 994 г.¹¹

През същото столетие живее и твори и Джирджис ибн Абу'л-Макарим ал-Макин Ибн ал-Амид, коптски християнин. Роден е в Кайро през 1205 г. и е потомък на търговец от гр. Тикрит (Ирак), установил се в Египет. Заема висок пост във Военния съвет в Кайро, а след приключване на кариерата си, в годините 1262–1268, се посвещава на написване на своя труд *Благословеният сборник (ал-Маджму' ал-мубāрак)*, известен сред научните среди като *Историята на Ибн ал-Амид*¹². По-късно се премества в Дамаск, където умира през 1273 г.

Това е световна хроника, съставена в две части.¹³ Част първа отразява събития от сътворението на света до времето на пророка Мухаммад, като включва и спи-

⁷ За информацията, която авторът ни поднася, за император Юстиниан II и отношенията му с бурджаните (дунавските българи), вж. **Арабски** извори за българите. христоматия. състав. Р. Заимова. София, 2000, с. 78–81.

⁸ **Съботинов**, Антон. България при цар Самуил..., с. 632–634.

⁹ Допускаме, че става въпрос за Али ибн Зафир ал-Азди, ал-Мисри, правовед, теолог, историк, литератор и политик. Вж. **Kahhalah**, Umar Rida. Mu'jam al-mu'allifin. vol. 7. Beirut, s.a., с. 113.

¹⁰ Хамданиди – арабска династия, управлявала в ал-Джазира (Северна Месопотамия) и Сирия в периода 905–1004 г. Вж. **Босворт**, К. Мусулманските династии. справочник по хронологии и генеалогии. перев. с англ. и примечания П. А. Грязневича. Москва, 1971, с. 82–84.

¹¹ **Розен**, Виктор. Император Василий Болгаробойца..., с. 243; **Съботинов**, Антон. България при цар Самуил..., с. 635.

¹² Преписи от този труд се съхраняват в Института за източни ръкописи в Санкт Петербург (вж. **Михайлова**, А. И. Каталог арабских рукописей..., № 25, 26), в Библиотеката в Гота, във Ватиканската библиотека, в Националната библиотека на Русия и в Университетската библиотека в Лайден.

¹³ Британската библиотека притежава най-стария пълен препис (BL. Or. 7564 от 1280 A.D.), а в Бодлеанската библиотека в Оксфорд се пази ръкопис, който включва непубликуван превод на латински на края на първата част и цялата втора част.

сък на патриарсите на Александрийската църква. Част втора, която е по-известна, започва от рождението на Пророка (ок. 570 г.) и продължава до управлението на ейубидския владетел ан-Насир Салах ад-Дин II (1250–1260), когато на власт през 1260 г. идва мамелюкът султан Байбарс I ал-Бундукдари. За написването на труда са използвани различни исторически извори, някои от които остават неизвестни за нас. Независимо че не носи оригинален характер, трудът оказва голямо влияние върху по-късните историци от XIV–XV в., особено върху тези от Северна Африка, между които Ибн Халдун, ал-Калкашанди и ал-Макризи. Най-голям интерес е проявяван към историята на ейубидските владетели¹⁴ и тази на коптските патриарси.

Сведенията за времето на цар Самуил в този труд не носят оригинален характер. Повтарят се данните за бягството на синовете на цар Петър от затвора в Константинопол, като и тук те са назовани като синове на Самуил. Отбелязани са неуспехът на император Василий да превземе София и последните събития, свързани със съдбата на българската държава през 44-та година от управлението на Василий, които изложихме по-горе.¹⁵

Последното съчинение, което също заслужава да бъде отбелязано, не е така известно сред българските учени. То представлява превод от гръцки език и носи заглавието *Наниз от перли със сведения за византийските императори (ад-Дурр алманзум фи ахбар мулук ар-Рум)*¹⁶. Автор на гръцкия оригинал е Матей Кипърски, известен като Матей Кигала (или Цигала; ум. 1642 г.), един от учениците на школата на Св. Афанасий в Рим. Матей Кигала използва хрониката на Псевдо-Доротея, като я допълва със сведения, извлечени от други гръцки хроники. Най-известната ѝ част е посветена на византийските императори и именно поради интереса към нея тя е преведена на арабски език. Започва с времето на Константин Велики (306–337), завоюването на Константинопол от османците и достига до управлението на султан Мурад IV (1623–1640). Съдържа данни както за византийските императори и османските султани, така и за епископите и патриарсите на Константинопол. Арабският превод е направен в Халеб през 1648 г. по инициатива на патриарх Макарий Антиохийски (ум. 1672 г.)¹⁷, който написва и предговор към него.

¹⁴ Втората част е публикувана на арабски и латински в Лайден през 1625 г. През 1657 г. е преведена на френски, а съкратен превод на английски е направен също от латински. Липсва издание на целия текст. За превод на френски език на частта, която отразява събитията от 1205 до 1259 г., вж. **Al-Makin Ibn Al-Amid**. *Chronique des Ayyoubides (602–658/1205/6–1259/60)*. trad. par Françoise Micheau et Anne-Marie Eddé. Paris, 1994.

¹⁵ **Българското военно изкуство**, с. 529–530; **Съботинов**, Антон. България при цар Самуил..., с. 615–632; **Тъпкова-Займова**, Василка. „Българи родом...“, с. 166–167; Вж. и **Златарски**, Васил. История на българската държава през средните векове. т. I, ч. 2, София, 1927, с. 650, 658–659, с бележки за този и предходния автор и хронологически уточнения за събитията.

¹⁶ **Михайлова**, А. И. Каталог арабских рукописей..., № 90.

¹⁷ Патриарх Макарий Антиохийски, споменаван в арабските източници под името Макарийус ибн Заим ал-Антаки, е известен деец на Източноправославната църква и автор на редица съчинения, посветени на нейната история. През 1654–1656 и 1666–1668 г. той предприема две пътувания до Москва, за да търси помощ за църквата си. Първото му пътешествие е описано от сина му Павел Халебски (ум. 1669 г.). В него са разкрити важни

Като труд, посветен на историята на византийските императори, *Наниз от перли* съдържа и доста сведения за средновековната българска история, които все още не са били предмет на изследване.¹⁸ Информацията за някои от българските царе (например за цар Симеон) обхваща няколко страници. За цар Самуил обаче са налице само няколко реда и според събитията, които са отразени преди и след тях, можем да кажем, че става въпрос за последното сражение на Самуил при с. Ключ. Важно е да се посочи обаче, че авторът отбелязва, че византийският император е водил боеве и е победил българите.

По-долу привеждаме превод на този откъс, направен от нас според преписа, съхраняван в библиотеката към Националния музей на Ирак (с. 251)¹⁹:

Управление на Василий и Костантин, синове на Роман... Наистина българите достигнаха бързо до крепостите на византийците и ги разграбиха. [Тогава] императорът събра войските си и тръгна срещу тях. Би се жестоко с тях, разби ги и умело ги разпръсна. Превзе много техни крепости и градове и се завърна като победител в Константинопол.

Представените няколко арабски автори живеят през различно време – от края на X до средата на XVII в., като част от тях са християни и ползват гръцки извори. Трудовете им са посветени главно на историята на византийските императори, но във връзка с това те отделят място и на политическите, и на военните отношения между Византия и българската държава, включително и по времето на цар Самуил. Ясно прозира зависимостта между военните намерения и действия на император Василий II спрямо българските земи и ситуацията в Сирия. Представените тук автори, с изключение на последното съчинение, са познати на научната ни общност благодарение на труда на руския изследовател Виктор Розен и по тази причина са коментирани от няколко поколения български учени.

събития от политическия и духовния живот на Русия, Украйна, Молдова и Влашко. Описани са съществуващите тогава християнски паметници в Константинопол, отразени са и личните му срещи с видни политически дейци на тези страни. Повече за него и пълно издание на записките, вж. **Relations** entre les peuples de l'Europe Orientale et les chrétiens arabe au XVIIIe siècle. Maccare III Ibn al-Za'im et Paul d'Alep. Actes du 1er Colloque International, le 16 septembre 2011, Bucarest. textes réunis et présentés par J. Feodorov. Bukurești, 2012; **Paul din Alep**. Jurnal de Călătore in Moldova și Valahia. studiu introductiv, editia manuscrisului arab, traducere in limba română, note și indici de J. Feodorov. Bukurești, Braila, 2014.

¹⁸ За откъса, посветен на победата на хан Крум (803–814) над император Никифор (802–811) на 26 юли 811 г., вж. **Кендерова**, Стоянка. Някои данни за средновековната българска история в съчинението „Наниз от перли“. – В: *Втори международен конгрес по българистика*. София, 23 май–3 юни 1986 г. доклади. 6, Българските земи в древността. България през Средновековието. София, 1987, с. 727–731.

¹⁹ Освен в Багдад, преписи от този труд се съхраняват и в Института за източни ръкописи в Санкт Петербург, във Ватиканската библиотека, в Бейрут, в Кайро и в Дамаск.

Смъртта на цар Самуил в една словенска интерпретация (Йосип Палиаруци – Крил̀ан)

Людмила Малинова-Димитрова, Людмил Димитров

The Death of Tsar Samuel in one Slovenian interpretation
(Josip Pagliaruzzi – Kril̀an)

Lyudmila Malinova-Dimitrova, Lyudmil Dimitrov

Summary

The report presents for the first time in Bulgarian the poem of the Slovenian poet Josip Pagliaruzzi – Kril̀an (1859–1885) ‘The Death of Tsar Samuel’ and tries to interpret his poetics as well as the sources that were probably used by the author. Although inaccuracies in details and historical facts can be observed, Samuel is presented in his psychological plausibility as a rare example of a ruler who died of grief for his beloved people and his death – as a symbol of the vulnerable human against the impartiality of the institution, of the interim in the eternal. The presence of a Bulgarian topic in the Slovenian classical literature, to which are devoted dozens of representative works in the last quarter of the XIX century, is also commented on.

Key words: Slovenian poets, Josip Pagliaruzzi – Kril̀an (1859–1885), ‘The Death of Tsar Samuel’, Bulgarian topic in the Slovenian classical literature.

Верни на заглавието, в предстоящото изложение ще представим една словенска интерпретация на смъртта на цар Самуил. Но преди да запознаем уважаемата аудитория със самото произведение и подробностите около неговото написване, е важно да очертаем контекста, в който възниква то, и да допуснем защо това се случва именно в Словения.

Почти неизвестен е фактът, че от средата на XIX в. до Втората световна война словенците проявяват траен интерес към нас и нашата култура, а литературата им изгражда цялостен корпус творби с български (най-вече исторически, подчертано позитивни) сюжети, който факт спокойно може да бъде наречен *Словенска България* – явление уникално и особено ценно. Времето съвпада както с борбите за освобождение на Балканите от гнета на турците и, респективно, с конституирането на ценностен кодекс на национално самосъзнание, така и с търсенето предимно от южните славяни, без значение дали те са част от *Slavia Orthodoxa* или от *Slavia Romana* (обединяващо звено се оказва делото на Кирил и Методий, към

които навсякъде от Черно море до Триглав има формиран култ) на универсалния, архетипен славянин, едновременно припознаваем от всички, и този гравитационен център/пример се проектира в лицето на българина. Началото е поставено дори още по-рано – през 1834 г., когато А. С. Пушкин написва кратката си вдъхновяваща повест „Кърджали“ с главен герой българин и появяват се двама и пет години след нея роман на И. С. Тургенев „В навечерието“ (1859), получил световен резонанс.

Началото на българската тема в словенската литература, както и в руската (знаково съвпадение!), е поставено през същата 1834 г. и отново от най-големия поет на нацията – Франце Прешерн (1800–1849). В 7-и сонет от своя художествен шедьовър – „Сонетен венец“ – той споменава гордите славяни, населяващи Тракия и Стара планина (Хемус), знаменития Орфей и родните му Родопи. За нас пише и разказвачката, композиторка и поетеса Йосипина Урбанчич Турнограйска (1833–1854). Нейната „Повест за българския княз Борис“ (Povest o bolgarskem knezu Borisu) от 1852 г., разказваща за покръстването на българите, е преведена само година по-късно – през 1853 – от Константин Петкович и издадена в Цариград. Това е първият по време превод на словенска творба на български език и своеобразно начало на рецепцията на словенската литература у нас.¹ По-късно в интерпретирането на българската тема (този път за хайдутството) се включва поетът Йосип Стритар (1836–1923), но по-голяма популярност получава лироепиката с български сюжети на поета монах Симон Грегòрчич (1844–1906) и най-вече поемата му „Заветът на хайдутина“ (1870)². През 80-те години на XIX в. около него се събират млади поети и писатели, обединени освен от търсенето на епическа тематика, която най-пълноценно (според художествения им вкус) изразява словенците, и от още нещо – всички те са силно повлияни от случващото се в България в последния етап на нашето освободително движение и по-специално от Априлското въстание. Сред тези начеващи литератори са бъдещият автор на цикъла „Рапсодии на българския гуслар“ Антон Ашкерц и интересуваният ни Йосип Палиаруци с литературен псевдоним Крилан. С „Рапсодиите“ (1902) Ашкерц на практика пренаписва Вазовата „Епопея на забравените“ – единствената по рода си „кавърверсия“ на български класически текст, направена от чужденец! – като в тринайсетте оди запазва част от героите в „Епопеята“, но включва нови, за които Вазов не говори (на Ботев например са посветени две поеми, а всички текстове от цикъла започват с епиграфи от поезията му, цитирани в оригинал на български; и две произведения, чиито героини са жени: баба Тонка и съпругата на Кочо, Теофана Чистеменска). Ще споменем, че към днешна дата цикълът все още не е преведен и издаден в цялостен вид на български. Към очертания опус трябва да добавим и първата феминистка в словенската литература – писателката и публицистка Зофка Кведер (1878–1926) с разказа „Спомняйте си!“ (1905), публикуван в превод на български само след година в сп. „Българска сбирка“, кн. 8. По-нататък – през

¹ Роде, Матей. Ранните литературни интереси на Ашкерц към България. – В: *Език и литература*, 1977, № 6, с. 3.

² Вж: **Грегòрчич**, Симон. Заветът на хайдутина. прев. от словенски Людмил Димитров. – В: *Литературен вестник*, 27 ян. 2009, с. 7.

първата половина на XX в. – българската тема обговарят Франце Беук (преводачът на „Под игото“), Иго Груден (първият преводач на Ботев на словенски), Тоне Потокар, проф. Матей Роде и др.

Тенденцията към героизация и идеализация на българина е по същество романтическа, но тя отеква сред словенците в едно почти сакрално измерение: дълбокото желание за подражание/пренос на нашите усилия/стратегии за освобождение там, откъм „слънчевата страна на Алпите“, която повече от хиляда години е австрийска провинция. Тъкмо последната четвърт на XIX в. е времето, когато те концептуализират славянското си самоопределение, валидно и днес.

Кой обаче е Крилѝн и как попада на българска следа в творчеството си?

Йосип Палиаруци е роден на 26 май 1859 г. в градчето Кобарид, Северозападна Словения (високо в Алпите, на самата граница с Италия) и умира на 1 март 1885 г. в Горица, ненавършил 26 години. В детството си се обучава при домашни условия с възпитател, а през 1870 г. постъпва в гимназия. Сред преподавателите му е един от най-големите поети на Словения, Грегорчич, под чието влияние бъдещият Крилѝн остава до края на живота си. Сравнително рано научава сръбски език и се вдъхновява от сръбската народна песен; чете немските, италианските и френските класици, по-късно започва да учи английски и руски. Завършва през 1878 г. и има желание да следва философия, но по волята на баща си записва право във Виена. Тъй като здравето му е силно разклатено, лекции посещава рядко, но все пак успява да се дипломира през 1883 г. и дори за кратко съвместява функциите на адвокат и пощальон, което е неизменна част от семейните традиции – тяхната къща е била и пощенска станция.

Палиаруци оставя обширно литературно наследство, все още почти незабелязано и неоченено. Стиховете му са своеобразен дневник: всичко случило му се и вътрешните си преживявания той излива в стихове за себе си, непредназначени за публикация. Най-ранни и многобройни са еротичните му стихотворения, датиращи от 1875 г. Последните му творби са по-дълбоки и самостоятелни, въпреки че и в тях се усеща влиянието на Прешерн и Грегорчич. Приживе не публикува стихосбирка. Събраните му съчинения в три тома под съставителството и редакцията на Антон Габършчек излизат в Горица през 1895–1896 г. в поредицата „Славянска библиотека“. И до днес това е единственото издание на Крилѝн.

Събитията на Балканите от 1877–1881 г. дават повод на поета за най-остри политически обвинения и призови за свобода на славяните. Отправя директен упрек към Бога: „Докога по твоя воля, Отче вечни,/ трябва да страда нещастният славянин“. Възторгва се от Русия, спасителката на славянството и християнството, заканва се на враговете на славяните: „Напразно впрягате всичките си сили!/ Славянският дух въстана от тъмата,/ оковите на робството разкъса славянинът./ И в ясната светлина на милата свобода/ над всички народи той ще се въздигне/ и скоро ще настъпи славянският ден!“. Най-остро е настроен срещу Англия, някогашната пазителка на свободата, чийто народ днес е „нещастен, а тя е душманка на народите“. Както твърди писателят Франце Коблар в „Словенски биографичен лексикон“, „върхът на всички негови обвинения и съчувствия е България („О,

Боже, защо се отметна от България?“) и още през 1881 г. в елегията „Родът български“ изразява своите опасения и негодувание: „Така отсъди мъдрият свят,/ даде ти немец за водач,/ а турчин за господар“. В друга творба, „Българският княз“, се обявява срещу държавния глава от немски произход и призовава Божия съд над него. От тази политическа реторика и мрачно светоусещане произлиза цялата поезия на Палиаруци. Почти всеки сюжет се разгръща на фона на война и най-много материал за епиката си той взема от българската история: „Смъртта на цар Самуил“, за което ще стане дума след малко; „Смъртта на Индже войвода“ – творба, предлагаща непопулярна версия за трагичната съдба на героя: според Крилан Индже е сполетян от смъртта заради проклятието на майка му; освен това трябва да отбележим стихотворенията „Старият хайдутин“, „Самодиви – самовили“, както и тържествената епическа кантата „Св. св. Кирил и Методий“.

В изброените заглавия прави впечатление акцентът върху смъртта на изявени исторически личности, вълнували поета със своята недостижимост и възвишеност, а имайки предвид публикуваното непосредствено след смъртта му стихотворение „Младият дъб“, в което той буквално пророкува близкия си край, можем да говорим и за особената му самоидентификация като знакова личност на времето (или по-скоро мечтата му да възплъти такъв живот пример). За Крилан е особено важен мотивът за съзнателното очакване на смъртта и постигането ѝ като инициация за безсмъртие.

След всички тези уводни бележки преминаваме към самото стихотворение „Смъртта на цар Самуил“. Държим да уточним, че това е неговият първи български превод (направен от Людмил Димитров) и първото му обнародване пред българска публика.

Смъртта на цар Самуил

Йосип Палиаруци – Крилан

*Цар Самуил във Прилеп, в своята крепост,
надвиснала над урвата свирепа,
седи и със ръка облакътена
подпира си главата посребрена.*

*Във мрачни мисли е потънал царят,
предчувствия тревожни го изгарят;
вгълбено си шепти, а някак смътно –
от гроба сякаш – чува се гласът му:*

*„Беласице, Беласице проклета,
дано те слънце вече не съгледа!
Пропусна ти врага ни – той се вдигна
и в нашата българска земя проникна!*

*О, възкреси ти падналите воители,
спаси от гнет чадата ни достойни!
Беласице, ех ти, планино клета,
дано те слънце вече не съгледа!“*

*Отива до прозореца и вижда:
„Какво гъмжело долу там приижда?“
Додето стига погледът му – ето –
мъже обсаждат на тълпи полето.*

*„Това са нашите – вестносец влита. –
До вчерта в плен държал ги без защита,
Василий, византийският владетел,
сега ги връща пак по домовете.“*

*Безкрайно окрилен от вест такава,
ликът на царя мигом засиява;
бойците, толкоз грижи му създали,
той тича да прегърне и похвали.*

*Приветства приближаващата чета:
– Добре сте се завърнали, момчета!...
Но думата му в гърлото засяда,
усеща как гърч страшен го напада.*

*Те тъжно кимат и глави навели
пристъпват там – ни живи, ни умрели;
пред всяка чета едноок мъж ходи,
по сто страдалци ослепени води.*

*Що българи пленил бе василевса,
ги ослепи до крак и ги молепса;
сега се гаври с българския кесар:
във този вид той би ли ги харесал?*

*Край нямат! Дълги неми върволици.
Пред царя крачат тъжните редици;
петнайсет хиляди бойци калени
безмилостно навеки ослепени!*

*Покрива мрак на Самуил очите,
див рев му се изтръгва от гърдите.
Сърцето му, неиздържало, спира.
Сломен от жал, той пада и умира.*

* * *

За първи път творбата с оригинално заглавие *Smrt carja Samuela* е публикувана в бр. 1 на списание *Ljubljanski zvon* („Люблянска камбана“) от 1883 г. Написана е навярно малко преди публикацията си. Придружена е с кратка бележка от автора, която гласи: „Самуил, син на Шишман I, е бил цар на Западната Българска държава (976–1014). Своето малко царство той успява да разшири максимално наоколо. Води люти битки с византийския владетел Василий II. В началото му потръгва, но по-късно успехът му изневерява. През есента на 1014 г. гърците нападат българите при планината Беласица. През нощта гръцката войска заобикаля планината, излиза на българите в гръб и ги разгромява. Пленява петнайсет хиляди души. Цар Самуил умира още същата година“. Бележката е пренесена стереотипно и в том втори от събраните съчинения на Крилѝн (с. 152).

Няколко подробности от написаното веднага правят впечатление и предизвикват спонтанна реакция. С оглед на допуснатите исторически неточности въпросът откъде поетът е черпил факти, тоест кои са били неговите източници/извори на информация, е особено важен. Бързаме да споделим, че не знаем какви текстове е ползвал Крилѝн, но те определено са полудостоверни и е напълно възможно да е попаднал на сведения, преминали през сръбски идеологически филтър. Самуил категорично не е син на Шишман I (според тази версия синът би трябвало да е с три века по-стар от баща си!), а името му на словенски е транскрибирано с „e“ – Самуел, кодификация, която никога не е била възприемана на български, но затова пък се използва в Сърбия и в днешна Македония. А в самия текст на стихотворението за местоположение на крепостта на царя вместо Охрид погрешно е посочен Прилеп. Дори името на града е изписано чудновато като Prilip. Несъмнено обаче (както ясно личи от текста) Самуил категорично се възприема като цар на българите.

По-голям интерес за нас представлява поетиката на творбата.

Нерядко – нещо, което наблюдаваме и в българската ситуация – в литературния канон попадат и посредствени (по-точно наивни) творби, доминирани от романтически патос, но във времето си на възникване те изиграват основополагаща роля за самосъзнанието на нацията, което определя остойностяването им и днес не подлежат на коментар. „Смъртта на цар Самуил“ е тъкмо такава стихотворение, макар – парадоксално! – то да надскача авторитета на своя създател неколккратно: Крилѝн е почти забравен, докато някои от елегите и баладите му с борческа (най-често българска) тематика са се запомнили. Доказателство за последното е фактът, че композиторът Емил Адамич (1877–1936) написва през 1934 г. хорова песен по „Смъртта на цар Самуил“, която има голям успех в Словения. В броя си от 2 май 1935 г. вестник *Učiteljski tovariš* („Учителски другар“) на с. 1 с приповдигнат тон известява, че на 14-и същия месец учителски смесен хор от Словения ще замине на голямо турне из България и навсякъде, където му предстоят концерти, по-точно в градовете София, Пловдив, Стара Загора, Казанлък, Сливен, Бургас и Ямбол, ще изпълнява песента, заедно със „Заветът на хайдутина“ по стихове на Симон Грегорчич и „Беласица планина“ – все оригинални словенски текстове с български сюжети. Напълно е възможно композиторът да е написал песента по

молба/поръчка на хора, с оглед на предстоящото турне в България. Още един интересен факт. Коментираната творба в периода след Първата световна война се е изучавала и в училищата, тъй като според официалното указание за учители на словенското Министерство на образованието през учебната 1929/1930 г. е предвидено на учениците да бъде зададена домашна работа по литература на тема: „Съдбата на победения владетел“ в „Смъртта на цар Самуил“ от Й. П. Крилѝн – очевиден интерпретативен ключ към текста, най-точно подсказващ ракурса на словенския интерес към този епизод от нашата история.

Какво обаче прави впечатление, ако подходим аналитично към творбата?

Традиционно определяно като балада, стихотворението много по-подобавашо се вписва в жанра на елегията. Заглавието е конструирано по модела на така наречените тематични паратекстове. То предизвестява централното събитие, което е несъмнено и очаквано, насочвайки сюжета към модуса на трагедията (архетипа *смъртта на владетеля*). В този смисъл изненада няма. Интригата е в друго: коя е причината за царската кончина? Въпросът е най-малкото двуизмерен. В словенски контекст историческата фабула дава информация за действително случилото се в началото на XI в., което на сънародниците на Крилѝн е неизвестно. В български контекст, напротив, тази информация е минимална (нулева), тъй като ние знаем как завършва земния път на един от най-недостижимите в страданието си български държавници. За нас любопитството произтича от това, как поетът интерпретира казуса и чия позиция заема. Този проблем осветява прагматиката на текста, иначе казано, неговата сугестия: защо на словенците се поднася такава история? Кое в нея би било интересно и, респективно, универсално?

Можем да твърдим, че творбата прави опит за психологически портрет на владетеля и по-точно на отговорния владетел, имащ съзнание за мисия. Доколкото е разкрит най-вече вътрешният свят на Самуил в много труден момент от неговия живот – между разгрома при Беласица (залавянето в плен на 15-те хиляди български войници) и тяхното завръщане, предизвикало внезапната му смърт, епическият тон е силно редуциран от интимното начало и читателят вижда не стоицизма на един суров пълководец и внушителния размах на батални сцени, а вгълбените, почти изповедни признания молитви и болката на човек, изгубил нещо много голямо и скъпо и интуитивно предчувстващ фатална развръзка. Ако се изразим с езика на киното, в началото на творбата образът на царя е представен в близък план, с напредването на сюжета перспективата се отваря, докато накрая отново вниманието ни е приковано от тялото на Самуил, безсилно свлякло се след сполетелия го сърдечен пристъп. В смъртта на държавника, предизвикана от невъзможността да понесе не толкова позора на поражението, колкото вида на осакатената си войска/народ (принципът на контраста се наблюдава в редуването на порив на радост и помръкване от осъзнаването/проглеждане на ужасната истина), Крилѝн припознава идеала на словенците за *свой* владетел и в лицето на българския цар намира конкретния исторически пример, възплащавач този идеал. Описана е трагедия, подобна на трагедията на Шекспировите владетели Макбет, Лир, Хенри V, Ричард III, наситена с величие. Можем единствено да се запитаме защо този изключителен сюжет, развълнувал толкова силно един млад словенски

поет, не е породил запомняща се и значима/емблематична творба нито в българската поезия, нито в драматургията ни.

Литература

Роде, Матей. Ранните литературни интереси на Ашкерц към България. – В: *Език и литература*, 1977, № 6, с. 1–10.

Koblar, France. Josip Pagliaruzzi (Krilan). – В: *Slovenski biografski leksikon* [онлайн]. [прегледан 28.09.2014]. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi400775/>

Lovrenčič, Joža. V delavnico sem tvojo zrl; Prispevek k Pagliaruzzijevemu ustvarjanju. – В: *Dom in svet*, 1941, št. 6, с. 260–264.

Pagliaruzzi, Josip (Krilan). Smrt carja Samuela. – В: **Pagliaruzzi**, Josip. Poezije, II. Gorica, 1895.

Prijatelj. Josip Pagliaruzzi Krilan. – В: *Slovan*, št. 7, Ljubljana, 1 april 1885, с. 13–14.

Образът на цар Самуил в чуждите извори и в чуждата художествена литература

Юлия Карадачка

The image of Tsar Samuel in foreign Medieval historiography and literature
Julia Karadachka

Summary

This article is a peculiar attempt to resurrect the spiritual image of tsar Samuel on the basis of foreign Medieval sources and literature from different periods.

Of great interest are the interpretations of the titanic clash between the Byzantine Empire and the Bulgarian State from the second half of X-XI century, reflected in Byzantine, Latin and Arabic chronicles.

Here comes to life the character of tsar Samuel – warrior and commander – fearless and brave, respected even by his enemies.

Preserved in those chronicles and thus surviving to our time, the story of the transportation of St. Achilius's relics and laying them in the city of Prespa, depicts tsar Samuel the statesman whose decision was caused not only by Christian faith but also by the awareness of the power of Christian relics as a political instrument.

The tragic outcome of the Bulgarian-Byzantine rivalry and the doom of Samuel's warriors, interpreted in the works by Byzantine chroniclers and poets, recreate the character of Samuel, not the tsar, but the man whose heart cannot bear the grief and suffering.

The story of the invincible in his power and unrivaled in his bravery tsar Samuel will be told by annalists and will turn into a myth.

That myth will be preserved and will survive for centuries, and will be reproduced in literature by West European and Slavic poets.

Each of those authors according to their own artistic interpretation of the historic tale will inspire the tragedy and greatness of tsar Samuel and his time.

Key words: tsar Samuel, Medieval sources and literature, city of Prespa, Bulgarian-Byzantine rivalry.

Гръцкият професор Муцопулос при разкопки на базиликата „Свети Ахилий“ на едноименния остров в Малкото Преспанско езеро преди повече от 50 години открива гроба на цар Самуил. Отливка на черепа е изпратена за възстановка в Лабораторията за антропологични изследвания към Етнографския

институт при Съветската академия на науките¹, днес Лаборатория за пластична реконструкция към Института по етнология и антропология на Руската академия на науките.

Закон при реконструкциите е учените да не се поддават на емоциите, защото това би изкривило точността на възстановката. Но може би именно това се случва с д-р Галина Лебединская, на която е поверена работата и която споделя: „Главно чертите на лицето му направо ме увлякоха. Ясни, красиви... Може за някои да не е толкова красив, но в него има нещо силно привличащо. Знаех, че има много трагична съдба. Това ме впечатляваше също. Мислех си какви са били последните му минути. Но самата негова личност направо ме завладя и дадох всичко от себе си, за да възстановя лицето така, както би трябвало да е изглеждало...“. Тя намира потвърждение за тази харизматична сила на портрета и във факта, че редакторът на книгата ѝ – „Образът на далечните предци“, 2006 г., избира за корицата измежду всичките нейни близо 300 възстановки именно тази на българския цар Самуил.

„Твърде изящен череп, добре изнесен нос с открити очни орбити, характерно за южните европеиди. Фин човек в напреднала възраст.“ Така описва физическия образ на цар Самуил Татяна Балуева, наследник и ученик на Галина Лебединская в Лабораторията при срещата си през 2007 г. с кореспондента на Българското радио в Москва Чавдар Стефанов.²

Самият проф. Муцопулос намира реконструкцията на Самуил, направена от Г. Лебединская, за идеализирана и сам прави скица под наставленията на антрополога Арис Пулянос. До нея се доближава тази, направена у нас от проф. Йордан Йорданов на цар Самуил с дребно лице и с орлов нос, в напреднала възраст.

И ето днес има три антропологически реконструкции на черепа на цар Самуил, които противоречиво представят физическия му образ пред нас.

А този текст е опит за своеобразна реконструкция на историческите събития от края на X–XI в. и на духовния образ на цар Самуил, въз основа на чужди средновековни писмени сведения и литературни произведения от различни епохи.

Изворите са в основата на историческото познание и те формират представата ни за миналото.

Както пише в своите „Български хроники“ Стефан Цанев, хрониките, писани от съвременници и свидетели на отдавнашните събития, превръщат мъртвата история в жив и достоверен разказ.

Интерес представляват интерпретациите на повествованието за титаничния сблъсък между Византийската империя и българската държава от втората половина на X–XI в., запечатан във византийски, латински и арабски летописи. В тях оживява и образът на цар Самуил, пречупен през призмата на индивидуалността на всеки автор, творец, на неговата емоционалност и субективизъм.

Един от най-ерудитаните византийски поети от втората половина на X в. е Йоан Геометър, предшественик на литературния предренесанс от XI в., период,

¹ Муцопулос, Николаос. Възпроизвеждане образа на цар Самуил. – В: *Базиликата*, „Св. Ахилий“ в Преспа. Пловдив, 2007, с. 187–192.

² **Образът** на цар Самуил е възкресен в Москва: кореспонденция на Чавдар Стефанов за БНР. – В: *IDE li* [онлайн]. [прегледан 31.09.2014]. <http://ide.li/article2072.html>

в който авторите възраждат забравените антични традиции и започват отново да вплитат в творбите си своите преживявания.³ Стиховете му са не само живо свидетелство за приемственост на античната гръцка литература, но рисуват богата и пълна картина на епохата. Йоан Геометър пресъздава с мощното въздействие на метафорите и алегоричните в стихотворението „За комитопула“ образа на военачалника Самуил:

„Горе комета озаряваше небето, долу комитът опожаряваше Запада. Онази звезда бе символ на сегашната тъма, а комитът се укротяваше от изгряването на зорницата.“ „Този страшен Тифон измежду злодеите всичко изгаря“.⁴

Самуил е персонафициран с митическото многолаво чудовище, а астрономическото явление на появата на комета е използвано, за да подсили емоционалното напрежение и трагизма на ситуацията. Този прием, да се разказват и обясняват трагични събития с природни катаклизми, срещаме и в хрониката на Лупус Протоспатарий от град Бари (края на XI в.): „През месец февруарий се появила комета, цар Самуил се поминал и неговият син се възцарил“, в която кометата предизвестява смъртта на Самуил.⁵

Алегорично описва Йоан Геометър и разгрома на византийската армия от цар Самуил при прохода Траянови врата (17 август 986). В стихотворението „За претърпяното от ромеите поражение в Българската клисура“ поетът възкликва: „Знай, че Истърът грабна венеца на Рим...“⁶. Произведенията на Йоан Геометър не са единствените сред византийските извори, които в стихове пресъздават моменти от средновековната българска история. Най-трагичните моменти за българската държава – битката при Беласица (29 юли 1014) и гибелта на цар Самуил – са описани в стихотворната летопис на Константин Манаси (началото на XII в.–ок. 1187 г.).⁷ Картината на битката и образът на Самуил оживяват в строфите с голяма сила:

*И ето – двамата царе напомняха соколи,
и гръмко настървяваха вбесените редици.
И българските воители побягнаха накрая,
И погнаха ги бързо в гръб ромейските фаланги,
избиваха последните, поваляха ги с удар,*

в преследване на царя им посичаха конете

³ De Groote, Mark. Joannes Geometres Kyriotes and His *Metaphrasis Odarium*. – В: *Papers Presented at the Fourteenth International Conference on Patristic Studies Held in Oxford 2003; Other Greek writers. John of Damascus and beyond. The West to Hilary*. Peeters publishers, 2006. 300 с.

⁴ Йоан Геометър. Стихотворения = Joannis Geometrae carmina. – В: *Гръцки извори за българската история*. София: БАН, 1964, Т. 5, с. 320.

⁵ Лупус Протоспатарий = Lupus Protospatarius. – В: *Латински извори за българската история*. София: БАН, 1960, Т. 2, с. 385.

⁶ Йоан Геометър. Стихотворения..., с. 320.

⁷ Самият Търновград ще разтръби победите. средновековни поети за България. състав. В. Гюзелев. София, 1981, с. 20–21.

*ограбваха къщята им, плячкосваха щастливи.
Тъй автократорът сломи докрай надменността им,
низвергена българската чест и превелика гордост.
Така прогони и спаси от хапещите псета
стадоначалието си и своите кошари.
(Петнайсет хиляди мъже той ослепи без милост.)
Тъй с подвизи направи той смирен мъжа надменен,
страхлив – безстрашият и роб на другите свободни.*

Константин Манаси сравнява и двамата царе със соколи, като поставя Самуил военачалникът наравно с византийския император Василий II. В стиховете българският цар е наречен „надменен“, но и „безстрашен“.

Решителността и непримиримостта на цар Самуил и на българите да дадат отпор на Византия е предадена и в строфата: „варваринът пак за кратко стана дързък“⁸.

Мисля, че в действителност със своите качества на войн цар Самуил е заслужил – дори против убежденията им – уважението на византийските хронисти. Въпреки ненавистта, предопределена от почти 50-годишно противопоставяне между България и Византия, не може да не се долови признанието на онези високи качества на Самуил като пълководец – безстрашен, смел, с които е будил респект дори у враговете си.

За цар Самуил като храбър войн и надарен пълководец откриваме доказателства и в „Повествованието“ на Аристакес Ластивертци – арменски историк от XI в., където той е охарактеризиран като „господарят на страната, който излизал победител във войните“⁹.

„Докато моят покоен дядо Кекавмен бил в Лариса като управител на Елада, българският владетел Самуил често опитвал ту с война, ту с хитрост да превземе Лариса и не успявал...“, пише в своя „Стратегикон“ (втората половина на XI в.) византийският писател Кекавмен, за когото българският цар е „отличен войн“¹⁰ и „най-вещият в стратегията“¹¹.

В труда на известния византийски хронист Йоан Скилица „Кратка история“, обхващащ периода от 811 до 1057 г. и допълнен от деволския епископ Михаил (XII) Самуил е описан като „самовластен господар на цяла България. Той бил войнствен човек, който никога не знаел покой“¹².

⁸ Пак там.

⁹ Басмаджиян, Арманд. Арменска литература V–XVIII век. София, 2001. 444 с.

¹⁰ Кекавмен. Стратегикон = Sesaumeni Strategicon. – В: Гръцки извори за българската история. София: БАН, 1968, Т. 7, с. 14, 23.

¹¹ Драгова, Надежда. Старобългарски „воински сказания“ в „Стратегикон“ (XI в.) на византийския военачалник Кекавмен. – В: *LiterNet* [онлайн]. [прегледан 31.05.2016]. http://litenet.bg/publish13/n_dragova/izcheznalite/voinski.htm

¹² Георги Кедрин – Йоан Скилица = Georgii Cedreni – Ioannis Scylitzae. – В: Гръцки извори за българската история. София: БАН, Т. 6, с. 276.

У Скилица-Кедрин Самуил е „същински войн“; син на един от „велемошните комити у българите“. По-нататък четем, че: „Самуил се бил възгордял...“¹³. Дори само тази фраза разкрива придобитото самочувствие на цар Самуил от бойните успехи, неговото достойнство, гордост и увереност в способността да се противопостави на византийската войска. „Този войнствен чудно деятелен мъж, който гледаше на почивката с отвращение, остана единствен владетел на цяла България“, продължава Скилица за цар Самуил, но и внася един много съществен шрих към неговия образ – синът на Самуил, Гаврил надминавал баща си по мощ и сила, но далеч му отстъпвал по мъдрост и разум.¹⁴ Тук вече виждаме Самуил-държавника – надарен с ум и прозорливост. Тези качества на Самуил се разкриват и в акта по пренасянето на мощите на св. Ахилий и полагаането им в Преспа – решение, продиктувано не само от християнската вяра, но и от знанието за силата на християнските реликви като политическо оръжие, както посочват византийските хронисти: „Самуил, бидейки набожен и практичен за времето си господар, познаваше важноста на религиозните реликви“¹⁵.

Трагичната развръзка на българо-византийското военно съперничество е пресъздадено в творбите на Йоан Цецес (XII), който в една от своите „Хилиади“ вплита разказа за залеза на Първата българска държава:

*Някога тези неонци¹⁶ Пинд планина са владели
и под властта им били са някога Драч и Лариса,
някога близо до Цариград тяхна била е земята.
Чак до преславното време на самодържеец Василий,
който успя да превие и да пречути врата им,
да ги превърне на роби, в плен на ромейската сила.¹⁷*

Стихотворната хроника от 1313 г. на Ефрем, византийски поет, който е бил монах, също разказва за походите на Василий II Българоубиец срещу Самуилова България през 1014–1018 г.

*И не по-лошо справил се с държавата
на Самуил – владетел на България,
и в битка погубил много българи;
тъй станало, че след като избухнала,
били пленени хиляди от мизите –
и общо те били петнайсет хиляди,
и ослепил той с пълно право всичките.
Водачи слаби дал им само няколко –
те с по едно око били оставени...*

¹³ Пак там, с. 278.

¹⁴ Пак там, с. 284.

¹⁵ Цитирано по: Шльонберже, Гюстав. Цар Самуил и Василий II. фототип. изд. 2014).

¹⁶ За автора неонците са българи.

¹⁷ Самият Търновград ще разтръби..., с. 23.

*И ги изпратил да се върнат в Мизия,
и царят им видял ги, за нещастие
умрял от скръб и отчаяние.
Затуй великият Василий, Август наш,
наричат всички Българоубиеца.¹⁸*

Последните строфи разкриват образа на Самуил, не царя, а на Самуил – човека, чието сърце не може да понесе загубата на своите воини синове. Цар Самуил „не могъл да понес мъката“, „не можал да издържи това страдание храбро и спокойно, а му призляло, причерняло и той паднал на земята...“; пишат и византийските хронисти Йоан Скилица, Георги Кедрин и Йоан Зонара.¹⁹

В житието от XII в. на св. Никон Метаноите (Никон Покаяният) се говори за онзи Самуил, който управлявал българското племе, „непобедимият по сила и ненадминат по храброст...“²⁰, а Йоан Ставракий, византийски автор от последните десетилетия на XIII в. в „Слово за св. Димитър“ пише: „владее над българите онзи прочут Самуил, който и досега е в устата на българите... и здраво управлявал като военачалник“²¹. Тук вече откриваме митологизирания образ на цар Самуил, тук се ражда митът за него.

Този мит ще се съхрани и просъществува столетия наред и по-късно ще бъде претворяван в литературни текстове на западноевропейски и славянски писатели и поети. Всеки един от тези творци според собственото си художествено интерпретиране на историческия разказ ще внушава трагизма и величието на цар Самуил и неговото време.

Много от изследователите на творчеството на Шекспир търсят първоизточниците на сюжетите в неговите драми, но загадка за тях остава този на пиесата „Буря“. Английски и немски шекспироведи предлагат различни гледни точки към проблема. Първите търсят този източник в средновековните романски литератури или в съвременни на Шекспир исторически събития, докато другите подчертават голямата близост между „Бурята“ и пиеса на немския драматург Якоб Айрер (1543–1605).

Един по-различен и оригинален поглед откриваме в статията на белгийския византолог Анри Грегоар „Българският произход на „Бурята“ от Шекспир“ (1934)²². Ученият анализира няколко литературни творби от XVI в., проследява сюжетната линия на драмите „Хубавата Сидея“ от Якоб Айрер и на „Зимни нощи“ от Антонио д'Еслава и намира много сходства в сюжета и героите на тези драматургични

¹⁸ Пак там, с. 61–62.

¹⁹ Георги Кедрин – Йоан Скилица..., с. 284; Йоан Зонара = Ioannis Zonarae. – В: *Гръцки извори за българската история*. София: БАН, 1968, Т. 7, с. 188.

²⁰ Житие на Никон Метаноите = Niconis vita. – В: *Гръцки извори за българската история*. София: БАН, 1968, Т. 7, с. 148.

²¹ Тъпкова-Займова, Василка. „Българи родом...“. комитопулите, цар Самуил и неговите потомци според историческите извори и историографска традиция. София, 2014. 127 с.

²² Grégoire, Henri. Source de la Tempête de Shakespeare. – В: *Известия на българския археологически институт за 1934 г., 1935, т. 9, с. 81–97.*

произведения и Шекспировата „Буря“. В художествената метаморфоза на текстовете Грегоар открива реални исторически събития и личности, които го връщат назад във времето, към българо-византийските отношения през X–XI в. Той подкрепя своите разсъждения и с исторически сведения, почерпани от византийски и латински извори, както и от Дуклянската хроника. Най-вероятно, заключава Анри Грегоар, общият източник при Айрер, д'Еслава и Шекспир е „исторически българо-византийско-сръбски роман, чиито персонажи са Самуил, Косара и Владимир“²³.

Разказът за живота и смъртта на крал Владимир, владетел на Дукля по времето на цар Самуил, заема значително място в Хрониката на Дуклянския презвитер (съхранена в препис от XVII в. на латински език). В него е запечатана и легендарната история за любовта на Самуиловата дъщеря Косара, която моли баща си за милост към пленения от него дуклянски княз и накрая получава благословията на Самуил да се омъжи за Владимир.

Съхранена в Дуклянската летопис, романтичната история за любовта на Владимир и Косара продължава да вълнува и вдъхновява много други автори през следващите столетия. Едни от най-интересните творби се раждат в епохата на славянските национални възраждания (втората половина на XVIII и първата половина на XIX в.), когато редица творци ратуват за идеята за южнославянско единение и взаимност и превъплъщават в литературни творби отминали събития от славната българска история. Ярък пример е поетичната история *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* („Приятен разговор за славянския народ“), написана през 1756 г. от видния хърватски народен поет Андрия Качич-Миошич (1702–1760). Във фолклорно-поетическата версия на две от песните са вплетени и исторически събития от времето на цар Самуил.

В „Писма од краља Владимира“ Андрия Качич-Миошич възпява, в стила на народнопесенната традиция, любовта на Владимир и Косара:

*Горко цвили сужан Владимире
у тамници краља болгарскога,
горко цвили, дана проклињаше,
у којој се на свит родио.
Цвили јадан, да не чује нико,
ал то чује Косара дивојка,
липa ћерка краља болгарскога,
која бише рода словинскога.*²⁴

В историко-трагическата поема „Писма од Василија цесара“ Андрия Качич-Миошич пресъздава поражението на българската войска и смъртта на цар Самуил:

Кад је чуо краљу Самуеле,

²³ Пак там, с. 97.

²⁴ Конев, Илия. Андрия Качич Миошич за историческото минало на България. („Разговор угодни народа словинскога“). – В: *Литературна мисъл*, 1981, № 4, с. 88–111.

*да су њима очи повађене,
од жалости црној земле паде,
к земли паде, богу душу даје.*

Разгромът на българската армия в планината Беласица на 29 юли 1014 г. и нечовешката мъст на император Василий II към Самуиловите войни намират място и в творчеството на младия словенски поет Йосип Палиаруци – Крилан (1859–1885), който посвещава много от своите „Идилчни стихове“²⁵ на българската история. Неговата балада „Смъртта на цар Самуил“²⁶ вдъхновява и видния словенски композитор Емил Адамич (1877–1936), който създава по текста една от най-хубавите свои хорови творби²⁷:

*Седи цар Самуил на скалната крепост,
над град каменен, над урва дълбока,
край Прилепа града...²⁸*

Трагичният образ на българския цар Самуил и романтичната любов на неговата дъщеря Косара с княз Владимир са повлияли много силно и други творци и са запечатани в произведения с различни жанрове. Откриваме ги в драмата „Самуил цар български“ на хърватския книжовник Иван Киселяк (1820–1896)²⁹ и в либретото на хърватския поет Петър Прерадович (1818–1872) „Владимир и Косара“³⁰.

Не само в хърватската, но и в сръбската литература от XIX и началото на XX в. темата за любовта на Владимир и Косара присъства осезателно. През 1929 г. е отпечатана мелодрамата „Владимир и Косара“ на сръбския драматург Лазар Лазаревич (1803–1846).³¹ Теми за своите произведения черпи от средновековната българска история и друг сръбски книжовник – Йован Стерия Попович³², определят като основоположник на сръбската драма. През 1842 г. той написва пиесата „Владислав“, в която пресъздава разразилите се междубосници след смъртта на цар

²⁵ **Pagliaruzzi**, Josip (Krilan). Poezije. zložil Josip Pagliaruzzi-Krilan. Gorica, 1887–1896. 3 zv.: vinjete.

²⁶ **Pagliaruzzi**, Josip (Krilan). Smrt carja Samuela. – В: *Ljubljanski zvon*, 1883, vol. 3, № 1. Достъпно и на адрес: [URN:NBN:SI:DOC-H9UE9N3G](http://www.dlib.si) from <http://www.dlib.si>

²⁷ **Adamič**, Emil. Smrt carja Samuela [Glasbeni tisk]: mešani zbor z bariton solo. Ljubljana: Glasbena matica, 1934. 1 partitura (17 str.). Достъпно и на адрес: [URN:NBN:SI:DOC-HUAKZGIV](http://www.dlib.si) from <http://www.dlib.si>

²⁸ Първата строфа тук е дадена в свободен превод по текста на Йосип Палиаруци. Вж. превода на цялата стихотворна творба в статията на проф. Людмил Димитров и Людмила Маринова-Димитрова „Смъртта на цар Самуил в една словенска интерпретация (Йосип Палиаруци – Крилан)“, публикувана в настоящия брой на списание „Библиотека“.

²⁹ **Kiseljak**, Ivan. Samuil, car bugarski: žalostna igra u pet činah. Zagreb, 1862. 143 c.

³⁰ **Георгиев**, Емил. Люлка на старата и новата българска песеност. София, 1980. 295 с.

³¹ **Лазаревич**, Лазар. Владимир и Косара. драма у 3 акта. [Будим], 1829. VIII, 135, [15] с., [1] лист с таблом.

³² **Георгиев**, Емил. Люлка..., с. 301.

Самуил, убийството на Гаврил-Радомир от Владислав. В сюжета Йован Попович вплита и историческата легенда за Владимир и Косара.

Една от най-хубавите притчи в сръбската литература, възпяла любовта на Владимир и Косара, е „Владимир Дукљанин“. Тя е включена в цикъла романтични разкази „Из старите книги“ (1903) на сръбския писател Стеван Сремац (1855–1906)³³.

Произведенията на тези хърватски и сръбски писатели, редом с песните на Миошич, са се разпространявали и в България и можем да ги открием като първоизвор и в българските народни песни³⁴:

*Затворен е Владимир неволен,
затворен е у тъмни зандани,
тъжно плаче и лъто проклинья
и проклинья честа си неволна,
и проклинья своя стара майкья,
дочула го Косара девойкья,
мила черка на цар Самуила...*
(Народна песен от Брезнишко)

³³ **Sremac**, Stevan. Iz knjiga starostavnih. 2, Vladimir Dukljanin / od Stevana Sremca. Novi Sad. 75 c. (Knjige za narod, izdaje Matica srpska iz Zadužbine Petra Konjevića; sv. 111).

³⁴ **Конев**, Илия. Андрия Качич Миония..., с. 111.

Цар Самуил и Самуиловата държава в българската художествена и историческа литература

Елена Янакиева

Tsar Samuel and Samuel's state in the Bulgarian fiction and historical research
Elena Yanakieva

Summary

The aim of this study is to make a bibliographic review of the prosaic, poetic and dramatic works of Bulgarian writers from the late 19th century till now and a bibliographic review of main historical books and articles from the beginning of 20th century till now.

The historical research has two main topics – the characteristics of Samuel's state and the origin of Tsar Samuel. Bulgarian historians prove both their Bulgarian origin.

There are a large number of works and the interest in Tsar Samuel continues. This shows what an important place this king occupies in the pantheon of great Bulgarians.

Key words: tsar Samuel, Bulgarian origin of Samuel's kingdom.

В години на национални катаклизми и дълго след това всеки народ търси опора и упование, за да осмисли съвременното си и да намери сили да съгради отново разрушеното. И го намира в миналото – в него се търсят устоите на настоящето, на него се разчита да излекува раните, да възроди вярата в бъдещето. Затова историческата художествена литература – литература с подчертано национален характер, се превръща в център на всеки дебат за национално, родно, патриотично. Ние, българите, не сме изключение – в годините на трагедии и разочарования търсим опора в славното минало, в подвига на личности, отстоявали българската независимост, дух, култура. Това е част от обяснението за появата на огромния брой художествени творби с историческа тематика, особено в първата половина на ХХ в., но и в годините след това.

През 2014 г. отбелязахме 1000-годишнината от смъртта на цар Самуил – един от знаменитите български царе, чийто живот можем да определим с думите *величие* и *трагизъм*. Затова не е случайно, че броят на художествените творби от български автори, посветени на него, е голям.

Прозаични творби

Направеният библиографски обзор показва, че най-ранните *прозаични творби* от български автори за цар Самуил са публикувани в края на XIX в. Това са „Самуил“. Исторически разказ по въстанието на 1876 година“ от Хр. Ф. Попов (София, 1887) и „Цар Самуил“, включен в съставения от Д. Ганчев сборник „Разкази из българската история“ (Пловдив, 1894). В повестта си „После отмъщението“ Л. Каравелов също възхвалява българския цар Самуил.

През първата половина на XX в. много издателства започват публикуването на *библиотечни поредици*, в които включват „четива“ за български исторически личности. Основани са поредиците „Художествени исторически четива“, „Древна България“, „Нашата родина и минало“, „Из нашето минало“, „Наши герои“, „Български исторически романи“ и др. На тях се разчита да покажат, че славното ни минало е залог за светло бъдеще, и те получават силна държавна подкрепа. Личността на цар Самуил се свързва трайно с борбите за национална независимост, затова в тези поредици са включени много книги, посветени на него.

Кои са тези поредици и книги?

Най-значима е *Художествената библиотека „Древна България“*.

Тя е забележително явление в новата история на българската книжнина. Проявява почти две десетилетия – между 1926 и 1943 г., и включва близо триста книги, издавани на всеки две седмици. През периода 1926–1936 г. е одобрена и препоръчана от редица министерства – на народното просвещение, войната, търговията, промишлеността и труда, на вътрешните работи, както и от Светия Синод. Към всяка книга има мото – крилатите думи на Отец Паисий „О, неразумни юроде! Поради что ся срамиш да се наречеш болгарин и не четеш по свой език и не думаш? Или не са имали болгари царство и господарство? “. Целта на библиотеката според създателите ѝ е „популяризиране на родната история, пресъздаването ѝ чрез историческия разказ, възпитание чрез нея на младото поколение, опознаване с миналото на народа ни. Библиотеката е отлично помагало на учителите по история и български език“.

Създател и редактор (а също и на библиотека „Български исторически романи“) е Петър Карапетров. Днес дейността му е слабо известна, макар че е бил редактор в книгоиздателство „Перун“, основател и редактор на списанията „Кинозвезда“ и „Киновестник“ – първите с тази тематика у нас, на сп. „Нов свят“ и „Български печат“, директор на Държавната печатница, преводач в Българска кинематография. Написал е 25 романа и много исторически повести и разкази.

Автори в „Древна България“ са известни български писатели, а книгите са илюстрирани от Илия Петров, Никола Кожухаров, Вера Лукова, Димитър Гюдженев. След 9 септември 1944 г. голяма част от произведенията са отречени по идеологически причини. Делото на П. Карапетров и на създадените от него поредици е зачеркнато. По-късно на сътрудниците на „Древна България“ е предложено да преработят творбите си, за да бъдат реабилитирани. Някои от тях го правят, като преработките са преиздадени от издателството на БЗНС. Петър Карапетров не се съгласява и творбите му задълго изчезват от библиотечните каталози.

Библиотека „Древна България“ издава не малък брой книги, посветени на цар Самуил. Това са: легендата „Дъщерята на Самуила“ от Боян Дановски; „Дъщерите на цар Самуил“ от Фани Попова-Мутафова, с включени исторически бележки за разказа „Косара“; „Възцаряването на Самуил“ от Александър Гиргинов; „Самуил към Солун“ от Васил Каратеодоров и с илюстрации от Наум х. Младенов. Към книгата има интересни „исторически бележки“, в които се отбелязва, че походът на Самуил към Солун през 996 г. досега не е пресъздаван в нашата художествена литература, а древните хронисти не дават богат фактически материал. Авторът отбелязва, че се базира на проучванията на Васил Златарски, направени въз основа на хрониките на Яхия Антиохийски и Йоан Скилица. Издадени са още „Братоубийството при Разметаница“ от Борис Светлинов, „Самуиловото наследство“ от Георги Томалевски, „Владимир и Косара“ и „Битката при река Сперхей“ от Цветан Минков. Самият Петър Карапетров е автор на разказа „Смъртта на Беласица“ – това е и първата книга от поредицата, изд. 1926 г., а също на „Въстанието на кьмет Никола и синовете му“ и „Смъртта на цар Самуил“. В историческите бележки към последната авторът отбелязва, че смъртта на цар Самуил след поражението при Беласица ни е разказан от хрониста Иван Скилица, а част от този разказ е предаден в „История на българската държава“ от проф. Васил Златарски и той следва хронологията и фактите в тях.

Книгоиздателство и печатница „Древна България“ издава и поредицата *Педагогическа историческа библиотека*. Издателството отбелязва, че „всяка книжка от тази библиотека е от 32 страници и съдържа учебния материал според програмата – разказване по хронологически ред на историческите събития от родната история, художествени разкази от същата история, написани от най-добрите ни писатели, както и точни указания за научни и художествени трудове“. Първата книга от новата поредица е „Наследниците на цар Самуила“, под редакцията на Петър Карапетров, където е поместена и част от неговата повест „Войводата Ивац“.

В началото на 90-те години на миналия век поредицата е възстановена под името *Подбрани книги от библиотека „Древна България“* (подбор и редакция Борислав Геронтиев, изд. „Тя, То, Той“). Целта е да се подберат най-хубавите произведения и част от тях да бъдат преиздадени. Началото е поставено с „Първият годеж на Самуил“ от Константин Петканов.

Библиотека „Български царе“. *Животописни разкази*.

Книгите се издават от „Ново училище“ и са посветени на царете от Първото и Второто българско царство. Всяка книжка е по 32 страници. На Самуил е посветена книгата на Теодосий Анастасов „Цар Самуил“, а илюстрациите в нея са от Васил Анастасов.

Детска библиотека „Нашата родина и минало“ е поредица на издателство „Хемус“. В периода 1926–1929 г. са издадени над 30 илюстрирани брошури с географско и историческо съдържание за ученици от основните училища, одобрени и препоръчани от Министерството на народното просвещение. Всички те са илюстрирани, с пояснителни бележки под линия. Автор на много от „четивата“ за български царе – Крум, Борис, Симеон, Петър, Калоян, Иван Александър и др., е Хр. Н. Златинчев.

През 1926 г. той написва „Самуил“, а в същата книжка издателството включва „Сянката на Самуила“ – част от поемата „В царството на самодивите“ на Иван Вазов.

Най-значими безспорно са посветените на цар Самуил романи на Димитър Талев и Антон Дончев.

В края на 50-те години на миналия век Д. Талев създава трилогията „Самуил“ (Кн. 1: Щитове каменни; Кн. 2: Пепеляшка и царският син; Кн. 3: Погибел). Романът е летопис за края на Първата българска държава и проследява трагичната участ на България в навечерието на покоряването ѝ от Византия. Образът на Самуил е възплъщение на историческа отговорност, смелост, реформаторски идеи, но преди всичко на величие, трагизъм и вина.

Романът е посрещнат критично, макар че, както се отбелязва в един от първите отзиви¹, „новият роман на Димитър Талев „Самуил“, издаден в голям тираж, не може да се намери по книжарниците“. (*Бел. моя – отзивът се отнася за първата част от трилогията; няма свед. за тиража.*) Авторът определя Самуил като „най-ярък изразител на идеята за самостоятелността на българската държава, борбата за която се заражда в романтичния край между Охридското и Преспанското езеро (с. 153)...но „идеите, които могат да бъдат съзвучни между „Самуил“ на Д. Талев и нас, не излизат извън очертанията на най-елементарно разбираня патриотизъм“ (с. 155).

Ето какво споделя Д. Талев в рубриката „Задачи и планове през литературната 1959 г.“ на в. „Литературен фронт“²: „През новата 1959 г., ако е живот и здраве, ще излезе втората книга от моя роман „Самуил“. В тая втора книга на романа обхващам времето, през което Самуил достига своето най-голямо могъщество, преди неговата смърт и нещастния край на българската държава. И в тоя свой роман бих желал да изобразя не само историческата правда, но и правдата за живота, за народа ни, за човека от онова далечно време. В това, което е трайното, вековечно в историята, аз търся връзка със сегашния наш живот, със сегашната ни действителност, както е според социалистическия творчески метод. Читател на излязлата вече първа книга на романа ми пише, че Самуил бил... социалист. Разбира се, моят Самуил не е и не може да бъде социалист, но той е истински народен вожд и е носител на великата мисъл за народната държава, която е и една от основните мисли в моя роман. В това именно виждам аз връзка между нашата далечна история и сегашната ни социалистическа действителност“. Анкетата отразява духа на времето, но надсловът изразява точно разбирането на Талев за историческа бележитост – „В историческото търся връзка със съвременното“.

Пред пловдивски писатели Талев открехва тайната на писането: „Аз в момента живея изцяло със Самуил. За мен той съществува реално, аз го „виждам“ как влиза в стаята, как оставя меча си до вратата, до него – щита. Виждам сключените му вежди, острия му поглед, силните му ръце, бавната му походка,

¹ Давидов, Нешо. Историята върху страниците на един исторически роман. – В: *Септември*, 1959, № 6, с. 153–156.

² *Задачи и планове през литературната 1959 г.* – В: *Литературен фронт*, 31 дек. 1958.

усещам нечовешката му съсредоточеност в опазването на българската държавност“ (с. 44).³

А на среща с млади писатели Талев изразява убеждението си, че „Всичко започва от корена и какъвто е коренът, такъв ще бъде цветът и зрелият плод“⁴.

Написването и издаването на трилогията на Д. Талев до голяма степен е отговор на полемиката с тогавашното югославско ръководство за наследството на средновековна България и по-конкретно за управлението на цар Самуил. В този смисъл А. Дончев дава следващия отговор. През 1961 г. излиза „Сказание за времето на Самуила, за Самуил и братата му Аарон, за синовете им Радомир и Владислав, за селяка Житан и старейшината Горазд Мъдрия и за много други хора живели преди нас“. Романът веднага привлича вниманието на критиката, а Вл. Свинтила посочва, че „Самуил сумира цялата героика на българския национален епос“⁵. Романът получава наградата на Съюза на българските писатели скоро след публикуването му. Преиздаван е многократно.

Години по-късно А. Дончев написва „Трите живота на Кракра“, в която се връща към образа на цар Самуил.

Сред произведенията на други автори следва да посочим повестта „Мечът с рубин“ от Петър Стъпов, посветена на въстанието на Петър Делян, разказите „Самуил“ от Ангел Каралийчев, „Сянката на Самуила“ и „Гневна изповед“ от Цончо Родев, повестта „Костица Самуилова“ от Митко Гранитов, „Наследниците на цар Самуил“ от Георги Майоров, „Кръвта вода не става“ от Венко Марковски.

Показателни за отношението към историческите романи от близкото ни минало са последните две заглавия. Романът на Г. Майоров е забранен за издаване след написването му (1982–1986), като само откъс от него под заглавие „Синът на Самуила“ е поместен в алманах „Струма“ благодарение на редактора му Константин Кюлюмов.

Подобна е съдбата на „Кръвта вода не става“ от Венко Марковски – „моят отговор на фалшификаторите на истината за България“, както посочва авторът. Написана е през 1971 г. по поръчка на Тодор Живков, но е издадена едва през 1981 г. от издателството на БАН. В предговора към второто издание (2003), написан от доц. Пламен Павлов и озаглавен неслучайно „Покаянието „Кръвта вода не става“, се казва: „Какво обаче означава „издадена“, след като фактически тя е само отпечатана, без да се появи по книжарниците. Нещо повече, тази книга дори не е пусната сред партийните структури и среди за служебно ползване (имаше през онази епоха и такива исторически изследвания само за специален кръг читатели), а тиражът ѝ е претопен. Пожалените бройки са раздадени на членовете на Политбюро, известно количество е оставено на самия Марковски. И толкова! Както много пъти в историята на България при т.нар. реален социализъм една книга изведнъж се оказала неудобна, неподходяща за масовия читател, въобще проблем! Решен в

³ Ганов, Христо. „Всичко започва от корена...“. срещи с Димитър Талев. – В: *Пламяк*, 1993, кн. 1–2, с. 43–49.

⁴ Караангов, Петър. Димитър Талев пред млади писатели. – В: *Студентска трибуна*, 17 окт. 1967.

⁵ Свинтила, Владимир. Сказание за Самуил... – В: *Литературен фронт*, 4 апр. 1963.

духа на познатите за онази епоха становища, ако си позволим да перифразираме друг израз: „Няма книга, няма проблем!“. Тиражът е претопен, разбира се, без да се дават особени обяснения. Сигурно и без думи е трябвало да се разбере, че това става в името на „добросъседството“, „социалистическия интернационализъм“ и тем подобни клишета на онази за щастие отминала епоха“ (с. 8).

П. Павлов определя книгата като „нелишена от идеологически прегрешения, но... написана с неподправено патриотично чувство от един, в края на краищата, дълбоко вярващ в комунистическата идея поет и мислител“ (с. 7).

С какво книгата смущава българските управници? С оценката на българската история, а в конкретния случай – на цар Самуил и Самуиловата държава. Според В. Марковски „Самуиловата държава, създадена към 969 г., продължава българската държавна традиция и се явява организирана опора на българския народ срещу завоевателната политика на Византия“ (с. 82). Показателно е, че в прегледа, който прави на византийските хроники, на изследванията на български и чужди автори, той подчертава, че в тях се употребяват думите българи, България, а не македонци или Македония. Интересно е да отбележим, че отново в „Струма“ през 1993 г. (№ 2, с. 57–65; гл. ред. Георги Данаилов) е отпечатан откъс от романа.

Много малко са най-новите прозаични творби – такъв е напр. разказът „Самуил и ослепяването“ от Калин Терзийски.

Поетични творби

Величието и трагизмът на цар Самуил вдъхновяват много български поети – както класици, така и съвременни. Най-ранното открито произведение е балада за цар Самуил, с автор П. И. Ст-в, издадена през 1871 г. Петко Славейков създава поемата „Самуилка“, за съжаление изгубена заедно с други негови ръкописи.

Иван Вазов създава поемите „Самуил или мечтания на Перник“ и „Сянката на Самуила“ (част от „Царството на самодивите“), стихотворенията „Не даваме я!“ и „Орфеева лира“ от цикъла „Македонски сонети“. Пенчо Славейков пише поемата „Цар Самуил“, Кирил Христов – „Владимир и Косара“.

Някои автори свързват „Тайната на Струма“ от Теодор Траянов с трагедията на ослепените Самуилови воители. В публикацията си „Словесно-художественото майсторство на Теодор Траянов в стихотворението „Тайната на Струма“⁶ Константин Попов прави лексикален и стилистичен анализ на стихотворението и отбелязва: „Нали тази пълна с красоти река е видяла безкрайните редици на ослепените Самуилови воители... И тази велика река поема и скрива в своите буйни и хладни води хилядолетната мъка на българина“... (с. 123).

В изследването си „Надписът от село Скрът и събитията в 1014 г.“⁷ проф. Иван Добрев вероятно също прави такава връзка, тъй като поставя в началото на текста (с. 443) част от стихотворението на Т. Траянов.

⁶ Попов, Константин. Словесно-художественото майсторство на Теодор Траянов в стихотворението „Тайната на Струма“. – В: Теодор Траянов. нови изследвания. София, 1987, с. 123–126.

⁷ Добрев, Иван. Два Царсамуилови надписа. под науч. ред. на Мая Байрамова. Linz: Slavica, 2007. 523 с. (Altbulgarische Studien, Bd. 6).

Редица съвременни български поети посвещават свои творби на цар Самуил – Матей Шопкин, Георги Струмски, Венко Марковски, Марко Недялков, Владимир Левчев, Димитър Харалампиев, Славимир Генчев, Катя Ерменкова, Георги Евдокиев, Стоян Петров. В своите „Български хроники“, наречени от своя автор „поема, написана в библейски стихове“, Стефан Цанев, посвещава цяла глава на цар Роман и цар Самуил – „Героическата агония“. В „Предания заветни“ – български епос, по определението на техния автор – Венко Марковски, той прилага интересен поетичен похват. Творбата се състои от 15 предания, а авторът използва символиката на цифрите, за да ги свърже с определено историческо събитие. Третото предание има 1014 стиха и така символизира годината, когато е разбит цар Самуил. В третото предание на втора книга той създава „Сонетен венец“. П. Зарев, автор на предговора към епоса, обръща внимание, че „от началото на венеца до началото на преданието всяка песен има по 101 терцини, което В. Марковски свързва с факта, че на всеки от стоте ослепени Самуилови войници е имало по един едноок, който да ги води“ (с. 12). На битките на цар Самуил е посветено цялото Осмо предание.

Първото открито *драматургично* произведение е „Самуил“ – историческа трагедия в четири действия от Димитър Стерев (1912). През 1937 г. е издадена драматическата хроника „Цар Самуил“ от Емануил Попдимитров, а през 1961 г. е публикувана драмата „Самуил“ от Магда Петканова. М. Петканова е автор на пет драматургични произведения, четири от които са с историческа тематика. Пиесата „Самуил“ дълго време не е поставяна, а за създаването ѝ се е мълчало години наред. Накрая е поставена от Театъра на народната армия (сезон 1968/1969 г.) и има сто представления. Наградена е през 1969 г., след смъртта на авторката си. Самата тя я определя като „драматична хроника“, в която разглежда конфликта Самуил–Аарон, личната и държавническа драма на цар Самуил.

Най-новата драматична творба е „Самуил. Драма в стихове. Сценарий по романа на Димитър Талев „Самуил – цар български“ от Мария Далакчиева-Леринска (2009).

В книгата си „Срещи с Борис Христов“ авторите Ваня Правчанска-Иванова и Николай Правчански публикуват изключително интересно писмо на знаменития български бас Борис Христов. В него той отхвърля поканата на композитор от Македония, създал опера за цар Самуил, в която басовата партия е написана специално за певеца. Б. Христов е възмутен от факта, че според либретото Самуил е македонски княз – за него той е *Цар Болгарский!*

В писмо до свой приятел той изпраща фотокопие от предговора към програмата на представлението, и го нарича „пример за официално предателство към род, родина и човешко достойнство“.

Обзор на историческите изследвания

В предговора към том първи на четвъртото фототипно издание на „История на българската държава през средните векове“ от Васил Златарски проф. Г. Бакалов пише: „Историята е такава, каквато я напишат историците... защото единствените свидетели на нашето минало са писмените и веществените паметници, а тяхната

интерпретация е резултат от субективната преценка на изследователите им. Всяко поколение историци пише своята история, често пъти отричайки постиженията на предишните и уверявайки читателите си, че се съобразява само с обективната истина, почерпана от автентичните извори. Въсщност погледът върху миналото винаги се основава на конкретната конюнктура – идейна, социална и политическа, което е друга закономерност в историографията (с. III).

Тези думи се доказват и от научните изследвания, свързани с личността на цар Самуил и неговата държава. Именно поради факта, че царуването на Самуил е един от най-великите периоди в нашата история, то е обект на изопачаване на историческите факти и използването им за политическата и идеологическа конюнктура, за антибългарска пропаганда и откровени нападки, на каквито сме свидетели и днес. Очертаните мнения са на два противоположни полюса. По-голямата част от българските и чуждестранни историци характеризират този период от историята ни като продължение на Българското царство с изместване на политическия и църковния център на югозапад, затова го определят като „Западно българско царство“ или „Охридско царство“. На другия полюс са част от сръбските учени, според които било създадено ново „славянско царство“ в Македония. След създаването на Република Македония в рамките на Югославия местните историци изопачиха нашата история и я нарекоха „история на македонския народ“, като обявиха съществуването на „македонската държава на цар Самуил“.

Източниците за тази епоха са достатъчно и са проучени от българските учени – историци, езиковеди, етнографи и др., които създават редица сериозни изследвания. Тук ще направя обзор само на част от многобройните историческите изследвания, за да очертая основните въпроси, по които е работено и на които продължаваме да търсим отговори. В резултат на направеното библиографско проучване се откриха два основни проблема. Това са темите за характера на Самуиловата държава и за произхода на цар Самуил. Те са обект на интерес на различни български историци от края на XIX и 40-те години на XX в., но преди всичко на Марин Дринов, Васил Златарски, Йордан Иванов, Георги Баласчев, Никола Благоев, Иван Снегаров, Петър Мутафчиев.

Две са главните публикации, които обобщават *теориите за произхода на Самуиловата държава*. Първата е на Никола Благоев.⁸

След подробен преглед на извори и литература, той извежда три теории, които оборва като неверни или поне не изцяло, тъй като не отговарят на историческите факти. Първата е на руския славист и историк Александър Хилфердинг и на хърватина Франьо Рачки. Според нея Самуиловата държава е старата Аспарухова държава с център Македония и столица Охрид (вм. Преслав). Възобновяването ѝ станало чрез въстание, което цар Шишман и синовете му Давид, Мойсей, Аарон и Самуил повдигнали против византийците след смъртта на император Йоан Цимисхи. Втората е на М. Дринов – според него мощният болярин Шишман заедно със синовете си повдигнали въстание против цар Петър в западните и южните български области, за да го детронират. Въстанието не успяло, защото източните

⁸ Благоев, Никола. Произход и характер на цар Самуиловата държава. – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Кл. Охридски“*, Юридически факултет, 1925, т. 20, с. 485–590.

области останали верни на Петър, но западните и южните се отцепили и образували „западно българско царство“. Център била Македония, а начело застанал Шишман, който се провъзгласил за цар. Така според Дринов от 963 г. имало две български царства – източно, начело с цар Петър и столица Велики Преслав, и западно, начело с цар Шишман и столици Преспа и Охрид. Всяко от тези царства било самостоятелно, затова били слаби и враждували помежду си. Между 977 и 979 г. цялата власт преминала в ръцете на цар Самуил, след като убил брат си Аарон. Западното българско царство се образувало чрез отцепване от старото българско царство. Иван Цимисхи покорил само Източното царство, а Западното останало незасегнато. То съществувало от 963 до 1018 г., когато било покорено от Василий II Българоубиец. Теорията на М. Дринов е възприета от К. Иречек, Г. Шлюмберже и всички български историци и е господстваща в нашата наука, естествено, с някои варианти.

Третата теория е на сръбския историк Б. Прокич – според нея след смъртта на цар Петър синовете на комит Никола повдигнали въстание в Македония против България, отцепили западните български области и образували самостоятелна държава в Македония. Но византийските войски я нападнали и до 976 г. Македония била под византийска област. Синовете на Никола повдигнали въстание след смъртта на Йоан Цимисхи, освободили Македония и другите бивши западни български области и земите на изток, като образували велика словенска държава „Македонско царство“ – за разлика от държавите на българския цар Симеон и на сръбския цар Душан.

Н. Благоев оборва и трите теории и стига до заключението, че въпросът за произхода и характера на цар-Самуиловата държава не е разрешен окончателно. Ето накратко как той представя фактите: цар-Самуиловата държава е една и съща с цар-Петровата българска държава, която продължила да съществува под управлението на братята Давид, Мойсей, Аарон и Самуил. Цар Роман заедно с цар Самуил и Аарон успешно продължили войната с византийците и към 990 г. цялата българска държава без Северна Тракия била под властта им. След битката при р. Сперхей обаче (996) и поражението на Самуил византийците завзели български територии. По-късно, през 1002 г. Василий II предприел поход срещу България и победил цар Роман. Начело на българската държава застанали Аарон и Самуил, впоследствие Самуил убил Аарон, застанал начело на държавата и продължил войната с Василий II. За съжаление бил разбит при Беласица. Като анализира военните и политическите грешки на Самуил, Н. Благоев стига до извода, че Самуил не е бил достатъчно предвидлив управник, а Василий II го превъзхождал.

Втората статия е на Любомир Йончев.⁹

Според него по въпроса за Самуиловата държава, или т.нар. Западно българско царство, има оскъдни, дори противоречиви данни, поради това и схващанията за нея са различни. Той извежда две теории. Едната е на М. Дринов, който е първият, нарекъл Петровото царство Източно, а Шишмановото – Западно българско царство. След Дринов редица историци (А. Хилфердинг, К. Иречек, Н. Благоев,

⁹ Йончев, Любомир. Някои въпроси във връзка със Самуиловата държава. – В: *Исторически преглед*, 1965, № 1, с. 39–48.

В. Златарски, Г. Баласчев, Ив. Снегаров, П. Мутафчиев, П. Петров) приемат наличието на Западна българска държава, но подчертават българския ѝ характер, съгласно проучените източници.

Другата теория е на сръбския историк Божидар Прокич, който лансира тезата за „македонския характер“ на Самуиловата държава, която нарича „македонско славянско царство“ и „македонска държава“. Според него през 969 г. Самуил и братята му вдигнали въстание против България и се отцепили от нея, а през 976 г. вдигнали въстание против Византия. Друг сръбски историк – Драгутин Анастасиевич, се придържа към същата теория. Подобни схващания има и Георгий Острогорски.

Според Л. Йончев да се отрича българския характер на Самуиловата държава означава да се отричат очевидни факти. Всички източници „окачествяват Самуиловата държава като традиционна българска държава, а не като някаква Западна българска държава или Западно българско царство. Думата „западен“ не е употребена в нито един средновековен източник. А само фактът, че центърът на българската държава е бил преместен в югозападните български земи поради военни и политически съображения на четиримата братя комитопули, не ни дава право да окачествяваме Самуиловата държава като Западна българска държава“ (9, с. 47).

Какви са основните изводи, до които достигат водещите български историци? Привърженици или не на теорията за Западното българско царство, те настояват на факта, че произходът на Самуиловата държава е български, а самият цар Самуил – българин, и доказват значението му за отстояване независимостта на българската държава.

Тук ще маркирам най-напред възгледите на няколко водещи наши учени от първата половина на ХХ в.

В предговора към своята „История...“¹⁰ проф. В. Златарски посочва, че до известна степен отстъпва от възприетата периодизация и възприемането на отделна държава под името *Западно българско царство*. Въз основа на задълбочени проучвания той доказва, че това е същото Първо българско царство начело с преславската династия, чийто център по силата на събитията е преместен на запад, а начело застава нова династия в лицето на цар Самуил, „главният деец за запазването свободата на западната половина на царството, радетел за възстановяване на Симеоновата държава и най-упоритият защитник на българската независимост“ (10, с. III). Златарски изследва тази част от историята ни в част VI, която неслучайно озаглавява „Борба за независимост“ и в която подробно разглежда положението на България след падането на източната половина на държавата, походите и победите на цар Самуил, борбата му с император Василий II, ослепяването на българските пленници и смъртта на царя. „Главното значение на цар Самуил в нашата история се заключава не само в това, че той отстоявал независимостта на българите и продължил съществуването на българската държава още близо на половина век, но още и в това, че той в тия 45 години, през които той ръковолил

¹⁰ Златарски, Васил. История на българската държава през средните векове. т. 1–2. [4.] фототип. изд. София: изд. „Захарий Стоянов“, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2007. (Поредица „Българско историческо наследство“).

съдбините на българския народ, той сполучил чрез своята многогодишна и упорита борба с Василия II да възпитае и развие своя народ в духа на свободата, като се противопоставил на чуждото разрушаващо влияние, и да вдъхне в него силна омраза към безпощадната и жестока завоевателка на България – Византия и към всичко византийско, – една заслуга, на която не малко се дължи несъмнено запазването на народността на българския народ през времето на тежкото византийско наследство“ (10, с. 742–743).

В своята „История на българския народ“¹¹ (Гл. XII. Охридско царство) *Петър Мутафчиев* разглежда Охридското царство, което според него е Западното българско царство, наречено така по името на своята по-късна столица. Битката при Беласица е била смъртен удар за Самуил. Ето как той оценява делото на цар Самуил: „Една от най-характерните черти на Самуиловата епоха са решителните противовизантийски настроения във всички слоеве на българското общество... из тия настроения израствало повишеното национално чувство и държавно съзнание у тогавашния българин, проявената от всички жертвоготовност в борбата за държавна независимост. Всичко това обяснява и дълбоката и тъй странна разлика между безсилието, всред което потъва Преславското царство, и колосалните енергии, развърнати непосредствено след това в Охридското... Охридска България падна, но делото на Самуил и заветите му не можаха да бъдат забравени. Неговата трагична сянка, възправена над ония земи, продължаваше да държи под властта си съзнанието на тамошните българи. Те бяха предадени, но победени те още не бяха“ (11, с. 234).

В други свои изследвания Мутафчиев критикува остро румънските историци Н. Бънеску и Н. Йорга, които отричат българския характер на Самуиловата държава.

Забележителният български учен *Йордан Иванов* – изследовател на старобългарската литература, фолклорист, но и историк, етнограф, археолог, палеограф, също посвещава част от трудовете си на разглеждания проблем. Свързан по своя произход с югозападните български краища, той изучава тяхната история и култура. Затова не е случаен интересът му към Самуиловата държава и личността на цар Самуил. Проучванията си представя основно в три свои статии – „Цар Самуиловата столица в Преспа“¹², „Беласицката битка“¹³ и „Произход на цар Самуиловия род“¹⁴. В първата Й. Иванов излага проучванията си на разкопки около Преспанското езеро и съдбата на Преспа по времето на цар Самуил и по-късно, по време на византийското владичество. Втората статия разглежда една от най-трагичните битки в историята на България – битката при Беласица през 1014 г., като преди това прави обстоен преглед на средновековни хроники и изследвания на историци, които дават сведения за нея и на които ученият се базира. В третата статия

¹¹ *Мутафчиев*, Петър. История на българския народ. т. 1–2. София: Бълг. книга, 1943.

¹² *Иванов*, Йордан. Цар Самуиловата столица в Преспа. историко-археологически бележки. – В: *Известия на Българското археологическо дружество*, 1910, т. 1, с. 55–80.

¹³ *Иванов*, Йордан. Беласицката битка. – В: *Известия на Историческото дружество в София*, 1911, кн. 3, с. 1–15.

¹⁴ *Иванов*, Йордан. Произход на цар Самуиловия род. – В: *Сборник в чест на Васил Златарски*. София, 1925, с. 55–62.

той изказва предположение, че Самуил и братята му произхождат от преселени в България през VIII в. арменци. В друга своя статия – „Средновековна България“¹⁵, разглежда съдбата на Средешката крепост, станала опора на българщината срещу нападенията на Византия и споменава за действията на Самуил, Аарон и Роман.

В обширната си студия „Образуване и укрепване на Западната българска държава. Част 1: Към хронологията на периода 966–986 г.“¹⁶ Петър Петров посочва, че тя е част от замислена цялостна история на Западната българска държава и разглежда хронологията на част от събитията. Установената датировка според него е дискуссионна, тъй като липсва единно летоброене – арабските летописци си служат с едно, византийските – с друго, арменските – с трето. Данни за началните години на Западната българска държава се срещат според него единствено у Йоан Скилица и у придържания се към неговия текст Зонара. Авторът анализира два откъса от хрониката на Скилица, които дават фактическия и хронологичен скелет на събитията (16, с. 138) и предлага собствена датировка на част от тях. В тази връзка П. Петров прави и подробен преглед на схващанията на редица български историци.

Академичната „История на България“¹⁷ настоява за българския характер на цар Самуил и неговата държава. Според авторите на статиите – проф. П. Петров и проф. В. Тъпкова-Займова (с. 389–421), Давид, Мойсей, Аарон и Самуил си спечелили славата на последователни борци против Византия и са били най-подходящи да застанат начело на българската държава и да отстояват независимостта на страната.

Съвременните историци продължават тази теза. В статията си „Още за Самуиловото царство и българската епопея“¹⁸ Георги Бакалов обобщава изводите на наши и чужди автори и привежда много доказателства за българския произход на цар Самуил и българската Самуилова държава. Такива са изводите и на Васил Гюзелев¹⁹, Иван Дуйчев²⁰, Георги Николов²¹.

В изследването си „Залезът на Първото българско царство 1015–1018“²² Пламен Павлов проучва княз Пресиан II и Иван/Йоан Владислав, но засяга и политиката

¹⁵ **Иванов**, Йордан. Средновековна България. – В: *Избрани произведения*. Т. 1, Литература, история, фолклор. състав. и ред. Б. Ангелов. София, 1982, с. 281–290.

¹⁶ **Петров**, Петър. Образуване и укрепване на Западната българска държава. Част 1, Към хронологията на периода 966–986 г. – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Философско-исторически факултет, 1960, т. 53, № 2, с. 111–200.

¹⁷ **История** на България. в 14 т. Т. 2, Първа българска държава. София: БАН, 1981. 505 с.

¹⁸ **Бакалов**, Георги. Още за Самуиловото царство и българската епопея. – В: *Трудове на катедрите по История и Богословие – Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“*, 2004, т. 6, с. 69–74.

¹⁹ **Гюзелев**, Васил. Българската епопея в двубоя срещу Византийската империя в края на X–първите две десетилетия на XI в. – В: *България (681–1981)*, София, 1981, с. 107–114.

²⁰ **Дуйчев**, Иван. Проучвания върху средновековната българска история и култура. София: Наука и изкуство, 1981. 383 с.

²¹ **Николов**, Георги. Прабългарската традиция в християнския звор на средновековна България IX–X в. владетел и престолонаследник. – В: *Бог и цар в българската история*. Шумен, Пловдив, 1996.

²² **Павлов**, Пламен. Залезът на Първото българско царство 1015–1018. Велико Търново: Gaberoff; София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1999. 96 с.

на цар Самуил и сина му цар Гаврил Радомир. Павлов опровергава теорията за небългарската природа на „Самуиловото царство“, застъпвана от македонски историци, които „забравят“, че за средновековните „македонски“ владетели Самуил и Йоан Владислав е било въпрос на чест да заявят, че са „българи родом“ (21, с. 11).

В статията си „Българската държавна приемственост и Самуилова България“²³ *Михаил Войнов* разглежда прекъснатата държавна приемственост след смъртта на цар Петър и пише: „Трябва да се подчертае, че за император Василий II, покорителя на България, Петър и Самуил са царе на една и съща България, а не на две различни държави“.

В изследването си „Историческата съдба на македонските българи“²⁴ *Димитър Райков* прави обзор на различни извори – грамоти, хроники, жития и др., и откроява значението на византийския историк Йоан Скилица, живял през втората половина на XI и началото на XII в. и оставил най-пълни сведения върху българската история от времето на цар Самуил. Посочва още редица документи, в които има подробни сведения за българската държава от времето на цар Самуил, писмата, които си разменят цар Калоян и папа Инокентий III и в които отново се осветлява мястото на Самуил в българската история (с. 49), изследванията на сръбския книжовник Йован Раич за личности от българската история и края на Самуилова България (с. 85), на руския славист и историк Александър Хилфердинг, който в своите „Писма за историята на сърбите и българите“ (1855) проследява най-важните епизоди от борбата между Самуил и Василий II (с. 172).

Сред най-новите изследвания заслужава да отбележим изследването на *Георги Николов* „Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII–началото на XI в.)“²⁵, в която авторът изследва двата основни процеса в ранносредновековната българска държавност – централизмът и регионализмът. Въз основа на богата историография и критичен анализ на най-новите изследвания на български и чужди автори и обзор на извори, авторът дава нова интерпретация на установени схващания. Управлението на цар Самуил е свързано с налагането на децентрализация и на военен партикуларизъм в управлението на българското царство.

Бих искала да отбележа и труда на *Антон Съботинов* „България при цар Самуил и неговите наследници (976–1018 г.)“²⁶. Макар авторът да е адвокат, а не историк, той е събрал и обобщил огромен обем извори и литература, а това прави изследването му изключително ценно за всеки, който посвети усилията си на темата.

Произходът на цар Самуил е другата основна тема в изследванията на българските историци и тя е тясно свързана с първата. Отново Н. Благоев в посочената

²³ **Войнов**, Михаил. Българската държавна приемственост и Самуилова България. – В: *Исторически преглед*, 1979, № 6, с. 15.

²⁴ **Райков**, Димитър. Историческата съдба на македонските българи. София: Македонски науч. инст., 1997. 376 с.

²⁵ **Николов**, Георги. Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България. края на VII–началото на XI в. предг. Васил Гюзелев. София: Акад. изд. „Проф. М. Дринов“, 2005. 233 с.

²⁶ **Съботинов**, Антон. България при цар Самуил и неговите наследници (976–1018 г.). Т. 1, Извори и литература: опит за обобщение. София: [Артграф], 2008. 919 с.

статия обобщава трите теории за произхода на цар Самуил – арменски, словенски и български. Арменският произход се застъпва от арменския историк Асохиг (известен и като Стефан Таронски или Азолик), според когото цар Самуил и брат му Аарон били арменци и били пратени от Василий II в Тракия, за да воюват срещу българите. Но преминали на тяхна страна и благодарение на храбростта си, станали български царе.

Някои български и сръбски историци застъпват тезата за словенския произход на цар Самуил – според тях бащата на цар Самуил, комит Никола, бил словенин и племенен княз на македонското словенско племе бързаци, което живеело в Северозападна Македония.

Тезата за българския произход се застъпва от най-голям брой наши изследователи. Според нея комит Никола произхождал от стар прабългарски род, а толкова високо обществено положение, каквото той е заемал, било възможно само за човек, който произхождал от виден български род.

Теорията за арменския произход на цар Самуил е поддържана от Йордан Иванов, който изказва предположение, че Самуил и братята му произхождат от преселени в България през VIII в. арменци. (вж. № 12).

Арменският произход на цар Самуил е оспорван от много историци. Тук си струва да отбележим изследването на *Божана Благоева* „За произхода на цар Самуил“²⁷. Авторката опровергава белгийския ориенталист Никола Адонц (Nicolas Adontz), който също застъпва тезата за арменския произход на цар Самуил в студията си, „Самуил – арменски цар на българите“ и която той пише през 1938 г. по повод споменатия труд на Йордан Иванов. Авторката тълкува текстовете на Асохиг, на известния византолог Георгий Острогорски, подкрепящ Асохиг, и на споменатите двама учени и доказва българския произход на цар Самуил. Проучването има значение не само за българската история – както посочва неговата авторка, „нашата цел е... да докажем неправотата в заключенията на белгийския византолог Никола Адонц, тъй като студията му, написана на френски език и издадена от Белгийската кралска академия, е достъпна за учения свят и може да затвърди в науката заблуждение относно произхода на българския цар Самуил... (с. 79).

Сведения за произхода на цар Самуил откриваме в двата основни български източника – надписите от с. Герман и Битолския надпис, затова те са обект на проучванията на много историци.

Надписът от с. Герман (993 г.), както е известно, е възпоменателен надпис, направен по поръка на цар Самуил в памет на родителите му. Кирилският надпис недвусмислено показва българския произход на цар Самуил и неговите близки.

Битолски надпис от 1015/1016 г. на цар Иван Владислав – публикуван е за първи път у нас от *Александър Бурмов*²⁸ през 1959 г., който изследва историческото значение на надписа. Класически остава трудът на *Йордан Заимов и Василка Тъпкова-Заимова* „Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български –

²⁷ **Благоева**, Божана. За произхода на цар Самуил. – В: *Исторически преглед*, 1966, № 2, с. 79–95.

²⁸ **Бурмов**, Александър. Битолски надпис от 1015/1016 г. на цар Иван Владислав. – В: *Пламък*, 1959, № 10, с. 84–86.

старобългарски паметник от 1015–1016 г.²⁹. Заимов разглежда надписа от неговата езиковедска и палеографска страна, като възстановява старобългарския текст и прави превода, а Тъпкова-Заимова – неговата историческа стойност. Темата разработва в свои изследвания и *Иван Божилов*³⁰. Значението на паметника според изследователите му е, че съдържа най-дългия старобългарски кирилски текст в епиграфиката и доказва недвусмислено българския произход на рода на комит Никола, както и българския етнически характер на Самуиловата държава.

Тук непременно трябва да посочим и новия труд на проф. Василка Тъпкова-Заимова „Българи родом...“: Комитопулите в летописната и историографската традиция³¹ – сборник от извори и техни реплики в историографската традиция, които още веднъж доказват българската принадлежност на рода на комитопулите и в частност рода на комит Никола – „българи родом“, сред които е и Самуил, един от най-значимите средновековни герои на България.

В края на този обзор бих искала да отбележа и цитираното по-горе изследване на проф. *Иван Добрев* „Два Царсамуилови надписа“ (вж. № 7). В него той анализира Воденския надпис на цар Самуил и надписът от село Скрът. В студията „Воденският надпис на цар Самуил“ той оборва тезата на проф. Божидар Димитров, че откритият във Воден (днес Едесса, Гърция) в края на 90-те години на миналия век старобългарски надпис за „Самуил, цар на българи и ромеи“ не е средновековен документ, а фалшификат от XIX в. В резултат на подробен историко-филологически анализ проф. Добрев доказва, че „пред нас е изключително важен епиграфски текст от предпоследното десетилетие на X в.“ (7, с. 438).

Втората студия – „Надписът от село Скрът и събитията в 1014 г.“ – е подробен анализ на надписа от с. Скрът и станалите събития, като въз основа на оцелелите фрагменти той го възстановява, и гласи: *Самуил – верен цар и самодържец на всички българи*.

Направеният обзор на художествените творби и на по-важните исторически публикации от български автори, свързани с личността на цар Самуил и Самуиловата държава, показват достойното място, което този български цар заема в пантеона на великите българи.

²⁹ **Заимов**, Йордан, Тъпкова-Заимова, Василка. Битолски надпис на Иван Владислав – самодържец български. старобългарски паметник от 1015–1016 г. [епиграфски изследване]. София: БАН, 1970. 164 с., 11 с.

³⁰ **Божилов**, Иван. Битолският надпис на цар Иван Владислав и някои въпроси от средновековната българска история. – В: *Исторически преглед*, 1971, № 1, с. 84–100.

³¹ **Тъпкова-Заимова**, Василка. „Българи родом...“: комитопулите в летописната и историографската традиция. [увод Пламен Павлов]. Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2009. 296 с.

Образи на цар Самуил в художествената литература и техни паралели в публицистиката на Българското възраждане

Албена Хинкова

Tsar Samuel's images in fiction and their parallels in the publicistics of Bulgarian Revival

Albena Hinkova

Summary

Tsar Samuel's personality is appealing to the historical memory of Bulgarians. This article traces the interpretations of Samuel's image in known or lesser known functional and journalistic texts (in Lyuben Karavelov's and Hristo Botev's works). This survey is based on Erikson's research paradigm, on his ideas of identity and crisis. The research differentiates the separate types of identity also depending on their institutional contexts (Castells), because of which in it two typologies are meeting – of identities and of ways for their building. The article combines methods of content, structural and intertextual analysis. The author concludes that Tsar Samuel's image had often functioned as means of constructing a national identity during Bulgarian Revival.

Key words: tsar Samuel, Bulgarian Revival, Bulgarian publicistics, Lyuben Karavelov, Hristo Botev, Erikson's paradigm.

Личността на цар Самуил е привлекателна за историческата памет на българина и във вековете, когато тя не е заключена от принудителен сън, често се обръща към величието и трагизма на неговия образ. Известно е, че още в Средновековието не един претендент за българския престол е мотивирал своите амбиции чрез реалното си или фиктивно родство с династията на комитопулите. Воден от желанието да легитимира властта си, цар Калоян посочва себе си като приемник на българските царе, които нарича в кореспонденцията си с Рим свои „прародители“. От множеството на „всички царе на българите“ той посочва само трима, един от които е Самуил. Във фолклора на нашия народ, а по-късно в литературни произведения и в публицистични текстове неговият образ е пресъздаван многократно.

Сред ключовите понятия в статията ми е „идентичността“. Употребен за първи път през 1945–1946 г. от Ерик Ериксън¹ (в първоначалния си вариант и с по-огра-

¹ Erikson, Erik. Ego development and historical change. – В: *The Psychoanalytic Study of the Child*. New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1946, vol. 2, с. 359–396.

ничен от днешния си обем), този термин еволюира и навлиза не само в различните клонове на социологията, но и „във всички сфери на хуманитаристиката“. Това става възможно „благодарение на изследователите от социалните науки, клиницистите, историците, психолозите, философите и средствата за масова информация, които продължават да използват, обсъждат и развиват тази идея“².

Според дефиницията, предложена от Ерик Ериксън за формирането на идентичността, тази активност е свързана с „процес на симултанно отразяване на действителността“, т.е. „процес (...), чрез който индивидът преценява себе си в светлината на начина, по който според него другите го преценяват“, а също и „през призмата на това, как самият той възприема себе си в сравнение с тях и в сравнение с типове, които са станали релевантни за него“³. Казано по друг начин: „Идентичността е резултат от наслаждането на образа, който носителят сам си е изградил за себе си, с образите, които другите имат за него“⁴.

Един от съвременните изследователи, работещи върху проблемите на идентичността, Мануел Кастелс определя идентичността по следния начин: „процес на конструиране на значение на базата на някакъв културен атрибут или сроден набор от културни атрибути, който (които) получава(т) приоритет над другите източници на значение“⁵. Според Ивайло Дичев идентичността е „културният контекст“, който се проявява най-силно, когато е застрашен от изчезване.⁶ Същевременно някои тенденции в хуманитаристиката (като социалния конструктивизъм) оспорват както идеята, че идентичността е „дадена по природа“, така и схващането, че „тя се създава просто чрез актове на индивидуалната воля“.

Съществуват различни типологии на идентичностите. Най-разпространените от тях посочват като основни следните типове идентичност: народностна (етническа, национална), религиозна (конфесионална), идентичности, изградени въз основа на биологичен принцип (расова, полова, възрастова), идентичности, формиращи на базата на социална стратификация⁷.

² Уейгърт, Андрию. Въвеждането на идентичността в социалната психология. – В: *Идеи в социалната психология*. състав. Елка Тодорова, прев. Евелина Мавродијева. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1990, с. 104–137.

³ Ериксън, Ерик. Идентичност: младост и криза. прев. Людмила Андреева. София: Наука и изкуство, 1996, с. 42.

⁴ Аретов, Николай. Национална митология и национална литература. сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX в. София: Кралица Маб, 2006, с. 17–18.

⁵ Кастелс, Мануел. Информационната епоха. икономика, общество и култура. Т. 2, Силата на идентичността. прев. Людмила Андреева. София: ЛИК, 2006, с. 19.

⁶ Дичев, Ивайло. От принадлежност към идентичност. политика на образа. София: ЛИК, 2002, с. 8–9.

⁷ В термина „страти“ икономическата социология влага следното съдържание: групи от хора, разделени по социално-икономически признаци. Социалната стратификация е система, според която тези групи са подредени йерархично. Вж. Стоянов, Александър. Икономика и социална стратификация. – В: *Пачев, Ташо, Колев, Благой и др. Икономическа социология*. София: Унив. изд. „Стопанство“, 2005, с. 136.

Моят анализ е фокусиран върху текстове, за които е характерна подобна кризисност – повишена податливост на обществото към влияния и засилен потенциал за развитие.⁸ Всъщност такива тенденции са характерни за културната ситуация, в която са поставени всички народи на територията на Османската империя през XIX в. Образованите им елити повече или по-малко интензивно разпростират въздействието на тези насоки и сред други слоеве на обществото. Повратната точка (или кризата в колективното самосъзнание) за нас, българите, има своите първи по-значителни признаци в 60-те години на XVIII в. и достига кулминацията си около стотина години по-късно (в третата четвърт на XIX в.). Своеобразни „вторични трусове“ след това социално-психологическо „земетресение“ се наблюдават и в по-късните десетилетия, като преминават в XX в. и достигат (най-общо казано) до 20-те му години.

Както е добре известно на всички, историческият период, който се припокрива с началото и кулминацията на тази криза, е известен под името „Българско възраждане“. Може би най-характерна за 60–70-те години на XIX в. е размяната на позициите на двата водещи типа идентичност – професионалната и народностната. Счита се, че първата е имала най-голяма роля в съзнанието на българина преди Възраждането, а втората получава първостепенно значение за него именно в този период. На тези две идентичности са посветени преобладаващата част от публицистичните и художествените текстове, създадени след 50-те години на XIX в., като в повечето случаи проблематизирането на идентичностите (респ. изграждането им) ги обвързва взаимно – първата често е представяна като функция на втората и обратно. Ето защо разработката ми се фокусира върху български публицистични и художествени интерпретации на тези два типа идентичност в някои по-съществени текстове от споменатите десетилетия, в които присъства по един или друг начин образът на цар Самуил.

Изборът на период, от който да подбирам емпиричен материал за наблюденията си, е обусловен и от това, че в същите хронологически граници се осъществяват процеси, интересни не само в социално-психологически аспект. От гледна точка на политическата история тези десетилетия са важни, защото тогава национално-освободителното движение на българския народ започва да се институционализира и развитието му навлиза в нова фаза. А според периодизацията, възприета от българските църковни историци, 60–70-те години на XIX в. съвпадат с края на третия период от историята на Българската православна църква (1767–1870)⁹. В тези десетилетия могат да се обособят съответни подпериоди, последният от които обхваща времето между избухването на Гръцкото въстание на о. Крит през 1866 г., учредяването на Българската екзархия (28 февруари 1870 г.). Следващото десетилетие (до 1878 г.) също е белязано от важни събития в църковната и политическата ни история: обявяването на схизма над Българската екзархия, детронирването на екзарх Антим I заради позицията му относно Априлското въстание и

⁸ **Дамянова**, Румяна. Отвъд текстовете: културни механизми на Възраждането. София: Елгатех, 2004, с. 7–8.

⁹ **Динков**, Камен. История на българската църква (четива). Враца: Редакция „Духовно възраждане“, 1954, с. 8, 73–88.

неговото потушаване (1876), Руско-турската война (1877–1878) и Берлинския конгрес (1878).

Различните периодизации на историята на българската журналистика също отдават на тези две десетилетия ключово значение.¹⁰

Статията ми в значителна степен е повлияна и от още една типология, предложена от Кастелс в неговото цитирано по-горе съчинение. Тя се стреми да обхване контекста от властови отношения, в които се конструира идентичността. Авторът прави разграничение между три форми и произход на това изграждане. Наблюденията ми показват, че тези типове изграждане на идентичността могат да бъдат забелязани и разграничени във всеки акт на публичната комуникация, в това число – публицистичните и художествените текстове.

Първият тип формиране на идентичност е легитимиращият – от него особено много се нуждаят „доминиращите институции на обществото, за да разширят и рационализират господството си спрямо социалните актьори“. Този тип идентичност генерира „набор от организации и институции, както и последователност от структурирани и организирани социални актьори“¹¹. Според някои идеи в социологията, чрез дейността на подобни общности, съюзи и други обединения, наречени „апарати“, както и чрез техните атрибути, се създават възможности за завземане на държавата без директна, насилническа атака. Ако подобни теоретични постановки бъдат съотнесени към обществената ситуация у нас през 60–70-те години на XIX в., ще се установи в каква висока степен те кореспондират с някои разбираня за подобряване съдбата на българския народ.

Вторият тип изграждане на идентичност е съпротивителният. При него идентичността се генерира от онези социални актьори, които са маргинализирани от господстващи субекти. Възникнало от чувството на негодувание срещу изключването, считано от изключваните за несправедливо, тяхното поведение често минава през „преобръщане условията на потисническия дискурс“. Кастелс нарича този тип изграждане на защитна идентичност „изключване на изключващите от изключваните“. По мнението на цитирания автор „това е може би най-важният тип идентичност в нашето общество“¹². Но един поглед към обществените процеси през XIX в. у нас, а и през Възраждането като цяло, може би ще разкрие, че този тип механизъм е сред водещите при формирането на повечето идентичности.

¹⁰ **Панайотов**, Филип. Проблеми на периодизацията на историята на българската журналистика (1844–1944). – В: *Годишник на Софийския университет, Факултет по журналистика*, 1982 [1979], Т. 73, кн. 1, с. 170–183; **Бориславов**, Ясен. Особенности в периодизацията на историята на българската журналистика. – В: *Медии и обществени комуникации* [онлайн], 2010, № 5. [прегледан 4.04.2015]. <http://www.media-journal.info/index.php?p=item&aid=89>; **Константинова**, Здравка. Държавност преди държавата. свръхфункции на българската възрожденска журналистика. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2010, с. 20, 57–58.

¹¹ **Кастелс**, Мануел. Информационната епоха..., с. 20–21.

¹² **Пак там**, с. 21.

Третият от типове изграждане на идентичността, който предлага Каstelс, е проектният. При него социалните актьори се стремят да изградят нова идентичност, „предефинираща позицията им в обществото, и чрез това целят постигането на трансформация на цялостната социална структура. Идентичностите, които започват съществуването си като съпротива, могат да предизвикат проекти и в хода на историята биха могли да станат доминиращи в институциите на обществото“¹³. Поставен в контекста на българския, а и на балканския XIX в., този тип идентичност се открива сред повечето, считащи се за онеправдани от статуквото социални актьори, които желаят да станат субекти – да придават смисъл на цялата сфера на преживявания както в индивидуалния живот, така и в колективния.

Целта на обзора ми е да съпоставя образите на цар Самуил в някои художествени и публицистични текстове от периода на Българското възраждане, когато споменът за неговата личност постепенно се адаптира в контекста на актуални политически събития. Установяването на общото между представите в тези два типа текстове е съобразено с теоретичните възгледи на Е. Ериксън и М. Каstelс относно идентичностите и начините за тяхното формиране. Проучването ми е ориентирано към определяне на основните типове идентичности, при изграждането на които възрожденски писатели и публицисти са пристъпвали към интерпретации на Самуиловия образ. Не по-маловажен за мен е и въпросът кои са предпочитаните начини за формиране на идентичности в конкретните текстове. А също си поставям за цел да установя значимостта на образа в текста според това дали той е централен, или второстепенен, с пряко или непряко присъствие.

В случаите, когато произведенията са с по-голям обем и е по-възможно отдалечаване от образа на цар Самуил, на анализ са подлагани не целите творби, а само конкретните пасажии, в които читателят се среща с авторската представа за средновековния владетел. От проучването са отпаднали публикации, които нямат отношение към неговите цели, тъй като името на историческата личност е споменато в тях само като ориентир (най-често хронологически). Емпиричният материал за наблюдението ми включва текстове на двама от най-известните български писатели и публицисти, творили през XIX в. – Любен Каравелов и Христо Ботев. Изборът ми беше мотивиран до известна степен и от факта, че те повече или по-малко също са се превърнали в символични фигури и заемат значително място в българската историческа памет.

Някои тенденции, проявени още в първите поетични публикации на Каравелов по страниците на списание „Братски труд“, са оставили своя отпечатък върху цялото му лирическо творчество. Те могат да бъдат забелязани и в стихотворението „Самуил“¹⁴, което е най-ранният му опит за художествена интерпретация на този исторически образ. Но липсата на особено поетическо дарование и стремежът на автора да се доближи до образци на народното творчество тук вече се съчетават с публицистична изява на чувствата и с декларативно-дидактичен подход към възприемателя. Последните особености остават характерни за повечето стихотворни изяви на Каравелов от Букурещкия му период.

¹³ Пак там, с. 20.

¹⁴ Самуил. – В: *Свобода*, 11 ноем. 1870, с. 3.

Независимо от споменаването в текста на духовници, те са разглеждани единствено като представители на обществено съсловие, обрисувано в негативен аспект, а не като крепители на определена идентичност – конфесионалната. Затова без колебание може да се твърди, че текстът е тематично свързан само с националната идентичност и с идентичности, формирани на базата на стратификационен признак. Но тематичното ядро, отнасящо се до народностната идентичност, доминира над социално-стратификационните идентификации. В стихотворението преобладава съпротивителният тип изграждане на идентичности. Но описвайки славното минало на българската държавност, творбата легитимира държавната институция и някои от нейните основни апарати – владетел, войска, оръжие, територия и пр. Финалът на стихотворението свидетелства и за проектен тип формиране на идентичността – очакването, че в неопределен бъдещ момент потиснатите (в национален и социален аспект) ще заемат мястото на доминиращите в настоящето.

Поетът е приложил двустепенно художествения похват „цитат в цитата“: момците слушат песента на стареца-гуслар, в която се разказва с какви думи владетелят се обръщал към войската си. „Самуило войска сбира,/ сѐ храбри юнаци;/ Самуило е повдигнал/ червени байряци./ Блестат, звънтат копита,/ светат са мъздраци,/ цвилат коне отхранени,/ криват са поганци./ Самуило напред върви/ като сокол сиви:/ „Хайде момци! Напред момци,/ бъдете ми живи!/ Нека знае Василии/ кой е Самуило;/ той е дошал да развали/ това, що е гнило!“.

Макар и с непряко присъствие, Самуил е централна фигура в творбата. Позоваванията на неговия образ в стихотворението се осъществяват на три етапа. Ако първият е тясно свързан с поетиката на народната песен и възвеличеното от нея славно минало, то при втория етап от споменаванията на българския владетел името му е позитивният контрапункт в поредица от четири антитези, които го противопоставят на следните образи: „български гробове“, „турски казаци“¹⁵, турчинът, който „българете на коли натика“ и „Митхад касапинът“, който „българете беси“¹⁶. При третия етап от позоваванията на Самуиловия образ той е въввлечен в контекста на проектираното от поета стълкновение между представителите на отделните страни.

По мое лично мнение извеждането на цар Самуил като патрон и символ на такава борба не е убедително мотивирано с художествени средства. А подобна мотивация е била толкова по-необходима, колкото повече в историческите сведения липсват основания за такава интерпретация на Самуиловия образ. В други текстове от епохата, които ще анализирам по-нататък, комитопулът също е разглеждан като борец и въстаник срещу властта в Преслав (под влияние на актуални в миналото исторически твърдения), но там е по-отчетлива ло-

¹⁵ Предполага се, че Каравелов е имал предвид военните отряди на Михаил Чайковски (Садък паша). Вж. **Каравелов**, Любен. Събрани съчинения. Т. 4, Стихотворения. Драми. Мемоари. София: Български писател, 1966, с. 626.

¹⁶ Последният образ е препратка към факти от 1868 г. и участието на бившия вече управител на Дунавска област Митхат паша в съдебните процеси срещу бойците на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.

гическата връзка между тази представа за средновековния политик и възприемането му като поборник срещу властта изобщо, следователно и като символ на социалната борба. За българската литература и публицистика през 70-те години на XIX в. е характерно навлизането на елементи от класови идеологии в нерядко еклектичната система от политически възгледи на някои личности от културния елит (един от тях е Каравелов). Но общественият контекст дава реални предпоставки за възникване и развитие на такива идеологии няколко десетилетия по-късно.¹⁷

Друга възрожденска поетична творба, която се обръща към образа на цар Самуил, е стихотворението „Българинът печели“¹⁸. Относно авторството на този текст според мен все още има известна неяснота. При подбора и редакцията на Каравеловите съчинения обаче Захари Стоянов е счел, че произведението е писано от редактора на „Свобода“, тъй като под него стоял инициалът „Л.“¹⁹. Равнището на поетична дарба и идеите, внушавани от автора, също дават основание творбата да се причисли към стихотворното наследство на Каравелов. Но някои особености на изказа, високата степен на организираност в структурата на текста и пълното отсъствие на фолклорни влияния според мен могат да разколебаят заключението на Захари Стоянов. Въпреки това реших да се придържам към установеното мнение и да разгледам текста заедно с другите произведения на Каравелов.

В това стихотворение всеки от основните периоди на българската история е представен чрез двойка образи, като на всяка от тях е отредена по една строфа. Единствено периодът, в който България се намира под османска власт, но все още не е настъпила епохата на Българското възраждане, е описан по-лаконично: в рамките на една строфа и без персоналии. Липсват емблематични личности и в последните две строфи, посветени на XIX в., което е съвсем естествено поради отсъствието на историческа дистанция между автора и описваното време.

Образът на цар Самуил в този текст е поставен наред с най-значимия представител на предходната царска династия – Симеон Велики. Историята на Търновското царство също е описана чрез подобна антитеза между апогея на държавността при управлението на един владетел и трагичната обреченост при падането на родината под чужда власт. Тук образът на цар Самуил е свързан с изграждането на народностна идентичност. Той символизира сломената съпротива на българския народ, който е един от подходите за изграждане на резистентна нагласа у възприемателя. Това ми дава основание да разгледам типа формиране на идентичност в този текст като вариант на съпротивителния.

В повестта „После отмъщението“ (втора книга от историческата трилогия на Каравелов за края на Търновското царство) името на цар Самуил се споменава в търсене на аналогия с политическата ситуация от втората половина на XIV в. –

¹⁷ Относно преноса и развитието на класови идеологии у нас и в балкански контекст вж. Даскалов, Румен, Мишкова, Диана. Преплетените истории на Балканите. пренос на политически идеологии и институции. София: Нов български университет, 2014. 568 с.

¹⁸ **Българинът печели.** – В: *Свобода*, 23 ян. 1871, с. 4.

¹⁹ **Стойнов, Захари.** Предговор. – В: *Каравелов*, Любен. Съчинения на Любен Каравелов. Том 1, Стихотворения. Русе: печ. „Н. Л. Каравелова и с-ие“, 1886, с. 26.

историческият период, описван в белетристичната творба. Живелият близо три столетия по-рано български владетел е назван в пасаж, оформен като цитат на фикционално писмо – послание до българския народ от неговия патриарх. „Няма Самоила! Вие знаете твърде добре, че Самоил беше намислил да очисти земята ни от нечестивото и вонящото гръцко гюбре, което малко по малко ще да зарази сичкият свят; но неговата ранна смърт направи голямо зло не само на българите, но и на сичкото човечество.“²⁰

Първият цар от династията на комитопулите е представен като символ на безкомпромисна борба срещу враждебните Други, видени в лицето на византийците (наричани в цитирания откъс от творбата единствено с етнонима „гръци“). Този тематичен акцент органично се вписва в историческия контекст на 70-те години на XIX в., когато борбата за автокефална българска църковна институция е преминала през най-значимия си държавно-административен успех (издаването на ферман за учредяване на самостоятелна българска екзархия), но и през най-драматичното си църковно-административно препятствие (обявяването на схизма над българите по настояване на Константинополската патриаршия). А тези събития са в тясна връзка и с все по-енергичното национално еманципиране на нашите сънародници.

В пасажа, съдържащ интерпретация на Самуиловия образ, се изгражда най-вече народностен идентитет. Доколкото в него фигурират български духовни лица и като враждебен Друг е определен народът, който в най-голяма степен се противопоставя на българската кауза по църковния въпрос, може да се предположи и непряко формиране на конфесионална идентичност. Образът на цар Самуил има индиректно присъствие в текста. Чрез него преобладаващият тип идентичност се гради съпротивително, а традиционното му травматично интерпретиране е почти напълно пренебрегнато.

Най-ранният от текстовете на Любен Каравелов, в който се споменава името на средновековния български цар, е публицистичен. В статията си „Българската журналистика“²¹ младият автор се позовава на редица примери, за да аргументира тезата си за широката популярност на изданията от Христати Павлович и предназначен за по-непретенциозна читателска публика „Царственик“ (това четиво е съпоставено с ориентирия към читатели с по-висока култура превод на Венелиновите „Критически издирия...“, който е дело на Ботьо Петков). Образът на комитопула е част от тази аргументация, следователно е второстепенен за текста и илюстративен, както в редица други публикации от периода на Българското възраждане. Представата за цар Самуил е поставена в контекста на етническото противопоставяне между българи и гръци, което е разпалено от ожесточените борби, породени в тогавашната Константинополска патриаршия и в частност – от стремежа на българите (духовници и миряни) към автокефална църковна йерархия. Публицистът рисува следната картина: „...Учениците (...) четели (...) за Самуила, българския цар, и за Василий, който изваждал очите на

²⁰ После отмъщението. – В: *Независимост*, 22 дек. 1873, с. 3.

²¹ Цит. по: Каравелов, Любен. Събрани съчинения. Т. 6, Критика. Фолклор. София: Български писател, 1966, с. 17–18.

пленените българи и оставял на сто души по един едноок, за да бъдат тези хора драгомани при завръщането в родината. Като слушали това, майките плачели, бащите се чудели на това зверство, а синовете се кълнели да отмъстят на гърците за своите нещастни деди²².

Въпреки конфесионално-идентификационните характеристики на проблема в неговата цялост, цитираният пасаж от Каравеловата статия го третира единствено в етническите му рамки и не излиза извън тях. От множеството владетели, за които се разказва в съчинението на Павлович, Каравелов подбира две повествования, за да опише тяхното въздействие върху читателите: Крум и Самуил. Както в художествените, така и в публицистичните текстове от Българското възраждане Първият цар от рода на комитопулите често е представян по този начин – като част от корелативни двойки, в които един български монарх символизира величието на държавата, а друг – трагизма и героизма в борбата за нейното опазване. Конкретният цитат от статията на Каравелов е носител на силно резистентен заряд. Следователно и типът изграждане на доминиращата в него идентичност (етническата) е съпротивителен.

Цитираният текст на Каравелов е интересен и с това, че е публикуван на чужд език и е предназначен за чуждестранна читателска публика, поради което навлиза във външна спрямо българите културна среда. Отпечатан е в престижното руско издание „Московские ведомости“ – вестникът на Московския университет (по онова време вече всекидневник). На границата между редакторските периоди на Е. Ф. Хорш (1856–1862) и на Н. М. Щепкин (1862), той е пред прага на превръщането си в „забележително явление в обществения живот на Русия“²³ под редакцията на М. Н. Катков (1863–1887). По този начин разказът за цар Самуил не изгражда единствено неговия образ и не цели единствено постигането на вътрешнокултурни (етноидентификационни и консолидиращи) резултати. Представяйки трагизма на цар Самуил и Самуилова България, както и въздействието на разказа за тях върху съвременните български читатели, публицистът изгражда образа на българите и враждебните им Други пред чужденци, за които би следвало да се предполага, че са неутрални. А така косвено се постигат и актуални външнополитически цели.

В интересен контекст е разглеждан образът на цар Самуил и от една публицистична статия на Каравелов, отпечатана в първата годишнина на в. „Свобода“²⁴. Текстът първоначално е без заглавие, а впоследствие е озаглавен „Който иска чуждото, изгубва и своето“²⁵. Както цялата статия, така и конкретният пасаж са подчинени на цели, свързани с формирането на народностна идентичност. При начините на нейното изграждане доминира съпротивителният тип. Интересно и

²² Пак там, с. 18.

²³ *Хронос*. Всемирная история в интернете [онлайн]. [прегледан 02.10.2014] http://www.hrono.info/organ/rossiya/mos_ved.php; *Википедия*. Свободная энциклопедия [онлайн]. [прегледан 02.10.2014] https://ru.wikipedia.org/wiki/Московские_ведомости

²⁴ Вж. *Свобода*, 21 окт. 1870, с. 2.

²⁵ **Каравелов**, Любен. Събрани съчинения. Т. 7, Публицистика. София: Бълг. писател, 1967, с. 226–230; 667–668.

показателно за политическите възгледи на публициста от този период на биографията му е поставянето на българския цар Самуил в редицата на борците срещу византийския гнет, в която фигурират също и сръбски средновековни монарси: „Някои български и сръбски владетели добре разбирали планове на Византия и затова гледали с всичките си сили да разрушат тия планове. Такива владетели са били Борис, Симеон, Самуил, Асен, Душан и Стефан Неман“²⁶. Така чрез текста се конструира представата за враждебните и невраждебните Други от съседните ни балкански народности. Образът на комитопула и тук, както и в повечето анализирани текстове от 60–70-те години на XIX в., е с второстепенно и непряко присъствие.

Вероятно най-късната публикация на Каравелов, съдържаща името на цар Самуил, е същевременно и един от последните му запазени публицистични текстове. В архива на писателя, съхраняван от неговия музей в родния му град, е запазена изрезка от вестник (л. № 133). Според изследователите този „оцелял лист“ е от сп. „Знание“, № 7, юни 1878 г.²⁷ Както е известно, в НБКМ се съхранява течението на това списание до книжка № 6 от втората му годишнина. Неяснотите относно тази публикация не стигат дотук. Остава открит въпросът дали неин автор е редакторът на изданието, или не е. Въпреки че възможността статията да е дело на друг, ми се струва само хипотетична. Заглавието, с което е известен текстът, също е условно, тъй като е поставено в по-късно време от съставителите на Каравеловите съчинения (60-те години на XX в.).

Въпреки неустановените факти, свързани с публикацията, известна като „Фарси за българите“, тя е ярък образец на българската публицистика от XIX в., когато се забелязват някои от най-положителните нейни черти. Авторът полемизира едновременно „на два фронта“: както с френския журналист Камий Фарси, сътрудник на популярните информационни издания на Емил дьо Жирарден, така и с влиятелното френско консервативно издание „Журнал дьо деба“. Новият исторически контекст (публикацията излиза в навечерието на Берлинския конгрес) налага нови тези на българската и антибългарската кауза, които да бъдат съответно отстоявани или оборвани. Но аргументацията им често си служи с познатите инструменти. В тяхното число отново е включено името на най-младия от синовете на комит Никола. Би могло да се спори дали споменаването на средновековния български цар изпълнява службата само на ориентир (териториално-времеви), или е натоварено с определена символика. Ако се приеме второто предположение, то има основание да се счита, че текстът рисува образ на цар Самуил, макар и присъствието му да е непряко. Тъй като съм по-склонна да допусна тази възможност, включвам статията в предлагания от мен обзор.

Интересно е също и това, че споменатите в публикацията имена на български владетели – както винаги – не са случайни. Оформилата се двойка цар Самуил–цар Иван Шишман е типична както за други текстове на Каравелов, така и за историческата памет на българския народ. Общите характеристики на двата образа

²⁶ Вж. *Свобода*, 21 окт. 1870, с. 2.

²⁷ **Каравелов**, Любен. Събрани съчинения. Т. 6. Критика. Фолклор. София: Български писател, 1966, с. 577.

се свързват с техния трагизъм и с тяхната обречена съпротива. Друг съществен момент е своеобразната „метаморфоза“, на която е подложен образът на сърбите – от „свои“ сред Другите те вече са се превърнали в контрапункт на българите. Това донякъде се дължи на трактовката, предложена от френския журналист Фарси, но в същото време съответства и на променящите се политически реалности, според които северозападните ни съседи все повече изоставят ролята си на поддръжник на българския народ (за какъвто са представяни, когато той все още няма своя държавна самостоятелност) и приемат позицията на негов конкурент, когато той е на път да стане равностоен на сръбския по пътя към държавния си суверенитет. Предлагам следния цитат от статията на Каравелов: „А какво би отговорили тия учени г-да, ако им се докаже, че (...) резиденцията на цар Самуила е била г. Охрида? За да бъдат последователни като академици и ревностни осветители на любопитната своя публика, тия са длъжни да покажат, че Охрида е отсам Балкана...“.

Основният тип идентичност, която си поставя за цел да гради статията на Каравелов, е националната. А доминиращият тип на нейното формиране съчетава в себе си както легитимиращи, така и съпротивителни елементи. Когато се полагат темелите на третата българска държава, се появява нужда бъдещата структура да се легитимира чрез приемственост с предишни институции и техните апарати (държавен глава, резиденция/столица, териториални граници и др.). В същото време статията е полемична и дори само заради спецификата на жанра следва да е подчинена на резистентни настроения. Но в конкретния случай публицистът се съпротивлява срещу пропагандаторите на бъдещото минимализиране на българската държавност в границите на Княжество България.

Почти винаги в текстовете на Любен Каравелов, а и на други автори от неговото време, образът на цар Самуил е в съседство с образите на други исторически фигури. Може да се обобщи, че при Каравелов има следната зависимост: в по-оптимистични исторически моменти, когато надеждите за положително разрешаване на българския въпрос или на отделни негови аспекти са по-големи, редом до цар Самуил като негови аналози застават Крум или Симеон, а в по-песимистични текстове до комитопула се нарежда най-често цар Иван Шишман.

Името на цар Самуил се появява и в един от базисните текстове на Ботевата публицистика, който несъмнено се нарежда сред шедьоврите на българското журналистическо перо за всички времена – статията „Народът. Вчера, днес и утре“²⁸. В своето публицистично творчество бъдещият войвода неведнъж се насочва към фигури на средновековни владетели, за да им придаде специфични нюанси, връща се и към образа на цар Самуил. Но в споменатата статия, публикувана в първите два броя на редактираната от Ботев „Дума“, читателят се среща с най-ранната от неговите интерпретации. Не се наемам да правя дори кратък анализ на тази впечатляваща с оригиналността и богатството на своите идеи и образи публицистична творба. Сред тезите, защитавани от публициста, има и такива, които в голяма степен са повлияни от исторически твърдения, опровергани от науката

²⁸ **Народът.** Вчера, днес и утре. – В: *Дума на българските емигранти*, 10 юни 1871, с. 2–3; 25 юни 1871, с. 1–2.

в следващите десетилетия и векове. Но както за този текст, така и за Ботевото творчество като цяло е характерно това, че дори когато читателят не споделя някои от вижданията на автора, се чувства принуден да се преклони пред високото майсторство, с което те са аргументирани.

Понятието „народ“ с конкретната си употреба в текста има за цел да формира едновременно две идентичности – на българската народност и на определена съвкупност от социални слоеве („разорения и добития народ“), считащи себе си и смятани от автора за онеправдани от доминиращите страти. Следователно и статията изгражда два от основните типове идентичности – национална и стратификационно обусловена. А дискурсът, свързан с начина на тяхното формиране, е преобладаващо съпротивителен. Предимно резистентни настроения създават образите и внушенията, отнесени към описаните от публициста „вчера“ и „днес“ на българския народ, представата за неговото „утре“ се определя от характеристиките на проектния тип създаване на идентичности. В този смисъл водеща роля в статията има съпротивителният тип формиране на идентичност, следван от проектния. Но при обрисуване образа на българския народ са описани някои етноконсолидиращи „апарати“, за каквито авторът счита „патриархалния живот“, дома, семейството и семейната чест. По такъв начин се легитимира народността, поради което може да се твърди, че на статията не е чужд и третият тип формиране на идентичност.

В този контекст споменаването на цар Самуил не е само в търсене на хронологически ориентир, а и като символ на съпротивата. Въз основа на една широко разпространена в миналото теза на историците, че родът на комитопулите се е разбунтувал против управляващата династия в столицата Преслав, Ботев представя фигурата на Самуил като символ на съпротива срещу доминиращите страти, а не като борец срещу някакъв етнически враг. Като продължение на утвърдилата се през Българското възраждане интерпретативна традиция образът на преспанския владетел е част от корелативна двойка. Но докато във всички досега разглеждани подобни корелации си партнират двама български царе, обединени според съответен общ признак, то в анализирания пример комитопулът стои редом с поп Богомил. Общото между тях, естествено, е тяхната съпротива срещу потисниците, в съответствие с представата, която си е изградил за тях публицистът. Ако едната историческа личност символизира съпротивата срещу статуквото в професионалната общност, то другата възплъщава в себе си идеята за вътрешнополитическа борба: „... Неведнъж народът е явявал твърдата воля на характера си с въстания против царете си, против духовенството си, както във времето на Богомила и Самуила“²⁹. Не е случайно и това, че българският средновековен владетел не е титулуван по никакъв начин. Употребата на думата „цар“ пред името му несъмнено би разколебала представата за неговата съпротива и би го отдалечила от доминираните страти.

В апогея на своята журналистическа и издателска дейност (1875 г.) Ботев отново се връща към темата за Самуилова България и нейната трагична съдба. В

²⁹ **Народът.** Вчера, днес и утре. – В: *Дума на българските емигранти*, 25 юни 1871, с. 1.

своя неозаглавена уводна статия, публикувана от в. „Знаме“³⁰, той търси изход от критичното положение на българския народ чрез обзор на историческото минало. Текстът има немалко допирни точки с цитираната вече публикация от в. „Дума“. Той отново гради предимно две идентичности – народностна и стратификационна обусловена. Начинът на тяхното изграждане също е сходен с типовете формиране на идентичност, преобладаващи в отпечатаната четири години по-рано негова статия.³¹

Нов момент е представянето на някои съсловия, свързани с науката, занаятите и търговията: „...ние казахме, че здравата и истинната наука е неприменима в нашия робски живот, следователно не принася никаква полза, че трудът по причина на баснословните данъци, кражби и разбойничества се не цени и не може да се развие, следователно търговията е невъзможна...“³². Нов акцент се забелязва и в аналогията между деструктивната според автора роля на византийската култура за Първото българско царство и негативното въздействие на някои страни от навлизащата през XIX в. по нашите земи европейска цивилизация. В този смисъл образът на цар Самуил е представен не само като символ на борбата против доминиращите страти и Византия, а и срещу вредните за българското общество външни културни влияния. Името на комитопула е споменато на четири места в текста – като антитеза на други двама монарси, които очевидно трябва да символизират разрушителната сила на абсолютната власт (българският цар Симеон и френският крал Луи XIV). Не е маловажен и начинът, по който са назовани – без титулуване и без най-популярните им прозвища, натоварени с положителни конотации (Симеон Велики и Кралят Слънце). А това за пореден път подчертава не само крайно субективния подход при интерпретацията на историческите факти, типичен за индивидуалния стил на публициста, но и прецизния усет на Ботев за детайлите в неговите текстове.

В тази статия Самуиловият образ има за свой корелативен двойник (и носител на също такива положителни представи като него) не отделна историческа фигура, а цяла династия – Шишмановци. Но политикът, най-често назоваван в публикацията, си остава Самуил. Финалът на текста също откроява неговия образ и оставя на останалите исторически персонажи ролята на фон. Заключение

³⁰ Букурещ, 15 март. – В: *Знаме*, 16 март 1875, с. 1.

³¹ Появите на Самуиловия образ в Ботевата публицистика са интересни също и в психо-биографичен план. Те съвпадат с повратни точки („кризи“ според терминологията на Ериксън) в индивидуалното му развитие като личност и творец. Ако вече коментираното споменаване на Самуил от 1871 г. бележи началото на първия вестник, издаван самостоятелно от Ботев – „Дума на българските емигранти“, то следващото позоваване е свързано с друг важен етап в живота на публициста – широко известният му конфликт с Каравелов, конфискацията на № 11 от в. „Знаме“ по настояване на някогашния „брат по чувства“, необходимостта от закупуване на собствена печатница и т.н. Изглежда, че в този случай зависимостта между интерпретатора и интерпретирувания образ се изразява в следното: един от най-харизматичните водачи на Българското възраждане (Ботев) търси морална опора в друга не по-малко харизматична и трагична личност от нашето Средновековие (Самуил).

³² Букурещ, 15 март. – В: *Знаме*, 16 март 1875, с. 1.

статията има за цел и да дешифрира по недвусмислен начин съпротивителната символика, която авторът е вложил в изобразяването на цар Самуил.

В заключение мога да обобщя, че не се наблюдават никакви различия между образите на цар Самуил в художествените и в публицистичните текстове на Българското възраждане. Авторите от тази епоха по-рядко интерпретират този образ като централен в своите произведения, а често го комбинират с други символични фигури от миналото на нашия народ. Преобладаващо чрез връщането към неговия образ се цели изграждането на народностната идентичност. Доминиращият тип изграждане на идентичността е съпротивителният. Често той е съчетан с проектния и в значително по-редки случаи с легитимиращия.

Списък на авторите

доц. д-р Божидар Алексиев

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН

Димитър В. Атанасов

Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН

гл. ас. д-р Григор Хар. Григоров

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН

проф. д-р Людмил Димитров

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

гл. ас. д-р Богдан Дичев

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН
Секция „Сравнителни фолклористични изследвания“

Юлия Карадачка

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

проф. д-р Стоянка Кендерова

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

д-р Людмила Малинова-Димитрова

Театрален колеж „Любен Гройс“

гл. ас. д-р Ивайло Марков

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН
Секция „Историческа етнология“

д-р Виолета Периклиева

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН
Секция „Историческа етнология“

Албена Хинкова

доц. д-р Елена Янакиева

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

Как Европеана да стане виртуален дом на културното наследство на Европа

Светлозар Жеков

How can Europeana become a virtual home of Europe's cultural heritage *Svetlozar Zhekov*

Summary

The article examines the largest pan-European project in the field of culture – Europeana portal. After a brief overview of its creation and development, it presents the main ideas underlying the project and the milestones of its implementation from 2008 until today's Europeana, containing over 53 million objects of the European cultural heritage. Svetozar Zhekov, who monitors the development of Europeana since its establishment and is author of an expert report for the European Parliament (Brussels, 2009), analyzes the structure of the portal and makes interesting suggestions to improve its functionality and facilitate the access to content by creating national sub-domains. Special attention is paid to the so far „modest“ participation of Bulgaria in the pan-European project. In this context, the lack of forward looking and sustainable national policy for the preservation of our cultural heritage through digitization and promotion via Europeana is also addressed.

Keywords: Europeana, Europeana Local, cultural heritage, digitization, digital libraries, content aggregators, online cultural portals, online cultural platforms, national sub-domains of Europeana.

В древни времена Александрийската библиотека е съхранявала 70% от цялото човешко знание. Предизвикателството за дигиталната епоха е да направи нещо дори по-добро от това – и с по-дълготраен резултат.

Предистория

Динамичното развитие на новите технологии, в това число и електронните, през последните две десетилетия поставиха на дневен ред изглеждащия напълно ясен в края на миналия век въпрос за съхранението, опазването и достъпа до културното наследство. А осъществяването на обединена Европа на свой ред постави необходимостта от разширяване и задълбочаване на ефективния диалог между културите на страните членки. На 28 април 2005 г. шестима държавни и правителствени глави адресират общо писмо до Европейската комисия и Европейския съвет, в което предлагат да бъде създадена Европейска дигитална библиотека.

През септември 2005 г. стартира инициативата i2010 електронни библиотеки¹ като продължение на вече направеното за разширяване достъпа до европейското културно наследство чрез интернет. Както справедливо се отбелязва в комуникето на ЕК, *Европеана – следващи стъпки*² от 28.08.2009 г. за широката публика *Европеана е най-видимият резултат от тази инициатива, но тя е само върхът на айсберга и нейното създаване и развитие не би могло да се осъществи без постоянните усилия на страните членки за дигитализиране на културното наследство и онлайн достъпа до него.*

Работата по прототипа на Европеана (Europeana v1.0) започва през юли 2007 г. като 2-годишен проект, финансиран от ЕК по програма eContentplus³, като част от стратегията i2010 за дигитална икономика. През 2007 г. е основана фондация EDL⁴ (Европейски дигитални библиотеки), която е натоварена със създаването на работещ прототип. През ноември 2008 г. се ражда Europeana.eu⁵, която е действащ прототипен портал, даващ възможност на милиони хора за свободен достъп не само до дигитализирани книги, вестници, списания, ръкописи, но и до произведения на изкуството, аудио и аудио-визуални материали и др. За 9 месеца е осигурен достъп до 4.6 млн. дигитализирани обекта, като беше поставена цел през 2010 г. броят им да нарасне до 10 млн. Широтата и дълбочината на идеята, летящият старт и огромният потребителски интерес бяха по достойнство оценени и от Европейското дружество за образование и комуникации (ESEC), удостоверяйки Europeana.eu⁶ с наградата „Еразмус“ за 2009 г.

Европеана надхвърли всички очаквания – за по-малко от 8 години тя спечели милиони потребители от цял свят, радатели на идеята „култура без граници“, привлече над 150 колективни партньори – агрегатори на съдържание, зад които стоят хиляди библиотеки, музеи, архиви, институти, над 3500 културни институции, предоставящи своите колекции и още – стотици доброволци от цяла Европа. И ако през първата година на съществуването ѝ броят на участващите страни беше сравнително малък за Европа и дигитализираните обекти бяха едва 5 млн., то днес на картата на Европеана можем да открием 39 страни, осигуряващи лесен, бърз и безплатен достъп до 53 млн. обекта. Т.е. вече със сигурност може да кажем, че Европеана е най-мощният културен проект на обединена Европа и с най-голяма добавена стойност в равноправния диалог между народите и техните култури. Тя е платформата, която реализира на практика девиза на Европейския съюз за новото хилядолетие: „Обединени в многообразието“.

¹ **i2010** [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV%3A124226i>

² **Европеана – next steps** [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0440:FIN:en:PDF>

³ **eContentplus**. [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=uriserv:l24226g>

⁴ **European Digital Library Foundation** [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://ercim-news.ercim.eu/en72/european-scene/european-digital-library-foundation-welcomed-by-the-commissioner>

⁵ **Europeana.eu** [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://www.europeana.eu/portal/>

⁶ **Europeana** receiving the Erasmus Award for Networking Europe [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://www.euromediaawards.eu/europeanaeu-internet-site/>

Европеана – от кого, за кого и как?

Потребителите може да ползват Европеана, за да проучват и комбинират цифровизирани материали от музеи, архиви, библиотеки и аудио-визуални архиви в цяла Европа, без да се налага да познават или посещават множество интернет страници. Те ще имат пряк достъп до дигитализирани книги, вестници, архивни документи, снимки и аудио-визуални файлове, да правят справки, да ги ползват за удоволствие в свободното си време или с учебни цели, или да работят с тях.

COM(2008) 513 final, Brussels, 11.08.2008⁷

Ориентацията на Европеана е точно такава, каквато очакват милионите потребители на Стария континент, а и в целия свят – библиотека, музей и архив под един виртуален покрив, осигуряващ безплатен онлайн достъп до културното богатство и памет на Европа. Възможността да учиш, да обогатяваш знанията си, да ги споделяш и да се приобщаваш към виртуални общности по интереси (включително и научноизследователски) без граници, сама по себе си е революционна и в пълно съзвучие с последните достижения на комуникационните технологии.

Съществуват поне два подхода за реализацията на такава амбициозна задача. Единият от тях, върху чийто принцип е изградена архитектурата на първоначалния прототип *Europeana 1.0*, както и сега действащата *Beta-версия*, се основава на конструирането на Европеана като **свързващ портал** (*cross-domain*), предлагащ различни варианти за търсене и достигане до желаните дигитализирани обекти. В проекта си партнират държавни и обществени организации от цяла Европа – на собствените си страници те дават достъп до дигитализирано съдържание и предоставят метаданни за него, които са включени в базата данни на Европеана. Характерното е, че тя не съдържа самия обект, а само кратка информация за него, придружена от миниатюрно изображение, както и линк към оригиналната страница, в която е представен. Тази особеност превръща Европеана по-скоро в огромен каталог. Т.е. за да достигнеш до търсеното заглавие, документ и пр., задължително трябва да отидеш до оригиналната страница, предоставяща информацията. Подобен подход съдържа условието да е ясна културната институция, предоставяща достъп до дигитализирания обект. В това няма нищо лошо и нищо сложно, ако пред обикновения потребител не се отваряха страници с различна архитектура, по-често на език, който не знае, и обикновено трябва да продължи търсенето на въпросния обект в оригиналния (вкл. и езиков) контекст. Несъмнено това е препятствие пред широкия потребител (без особени познания за структурата на Web пространството и пътищата за достигане до необходимата информация). Условието за улесняване достъпа до културното наследство е изпълнен, но той определено **не е най-лесният**.

Многоязычният интерфейс на Европеана действително подпомага търсенето на обекта, но препращането му в оригиналния преносител на информацията по-скоро го затруднява. Този недостатък ясно личи при търсене на определен обект, особено когато става дума за текст. Много потребители (включително и напред-

⁷ COM(2008) 513 final [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2008/EN/1-2008-513-EN-F1-1.Pdf>

нали) са забелязали, че определени произведения на европейски класици може да се намерят на всякакви други езици, но не и на оригиналния. Ако потърсите William Shakespeare например и Hamlet, изписани на английски, няма да намерите оригиналния текст на творбата, а ще попаднете на различни преводи. Проблемът е отбелязан и от ЕК⁸, като усилията за преодоляването му са адресирани и към страните членки, предоставящи материалите в Европейана. От друга страна, ако отидете в която и да е популярна „търсачка“ като Google, Altavista, Lycos, Microsoft и др. със същото търсене, между многото намерени резултати ще попаднете поне на няколко страници, съдържащи и даващи достъп до оригиналната творба. Проблемът сигурно ще бъде отстранен с времето, когато националните агрегатори от всички страни членки изпълнят ангажиментите си, поети към Европейана. Но той показва съществена слабост на прототипа, която вероятно е заложена в самата му архитектура и в новата версия следва да бъдат направени необходимите корекции.

Идеята да се постигне прецизен баланс между информацията, предоставяна чрез Европейана и информацията за т.нар. агрегатори (националните доставчици на тази информация) е добре премислена от „родителите“ на Европейана и тя е логична. Зад съществуването на този общоевропейски портал стоят усилията, труда и обществените средства, употребени на национално ниво. Но този баланс може да бъде постигнат и по друг начин, без да се ощетят националните доставчици и в същото време да се улесни възможно най-много достъпът до европейското културно наследство за всички, а не само за по-напредналите потребители.

Различен модел

Архитектурата, която може да се обмисли като алтернатива на сега действащия прототип, се основава на превръщането на Европейана от **свързващ портал** (*електронен каталог на метаданни*), осигуряващ опосредстван достъп до желаниа дигитализиран обект чрез множество разнородни национални интернет страници в **пълноценен публичен домейн**, предоставящ съдържание, а не само метаданни, свързан с **39⁹ национални портала за култура** (поддомейни на Европейана – Europeana.FR, Europeana.GB, Europeana.BE, Europeana.BG и пр.), чиито страници са с един и същ стандарт и интерфейс, на езика на съответната страна и с огледално копие на английски. Така ще отпадне най-трудният за преодоляване недостатък на сега действащия модел – неговата **фрагментарност**. Ще отпадне и необходимостта потребителят да се ориентира в напълно „нови“ за него страници, което само по себе си ще улесни многократно достъпа до съдържанието наистина „чрез едно кликане“. В момента информацията в портала е достъпна на три езика – английски, френски и немски. Но това не се отнася до страниците на различните агрегатори, където рубриките са на избрания от потребителя език, но описанията са на езика на агрегатора. Ще бъде премахната сегашната езикова бариера, тъй като всеки потребител ще има възможност да ползва освен езика

⁸ **Europeana** – next steps (COM (2009) 440 final) [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0440:FIN:en:PDF>

⁹ 39 са засега страните, които участват със свои колекции в Европейана.

на страната агрегатор и английския превод на информацията и метаданните, съпътстващи всеки обект. Най-добре би било всяко описание да бъде достъпно на всеки европейски език, каквато цел са си поставили във фондация „Европеана“, ръководеща и администрираща портала, но това означава ангажиране на огромен и финансов, и професионален ресурс, т.е. е въпрос на време. В сега действащата Beta-версия се разчита на многоезичния интерфейс, но електронният превод (особено на български) предизвиква, ако не пълно объркване, то поне снизходителна усмивка относно това Google недоносче. Ето един произволен пример от английски на български:

Има ли живот на Марс?

Днес човечеството се достига по-далеч в Космоса, отколкото когато и да било през нашите безпилотни сонди и Роувърс. Това не е нова амбиция все пак – ние винаги сме погледна навън и искаха да разберат какво е там, над главите ни, в пространството. Ако се върнем през колекциите на библиотеки в Европеана, историята на нашия интерес в пространството и нашите съседни в Слънчевата система е ясно да се види.

Банерът (или линкът към предоставящата информация организация) ще бъде разположен на видно място и при желание може потребителят да отиде в оригиналния сайт, но след като вече е достигнал до желанния обект. От друга страна, създаването на национални културни портали – поддомейни на Европеана, би ангажира всяка страна участник с по-конкретни и по-дългосрочни действия за общоевропейския културен проект.

Технологичните трудности не би трябвало да са пречка за осъществяването на подобен модел. С реализацията му ще отпадне още една „неизвестност“ за бъдещето на Европеана – информацията, достъпна чрез нея, се съдържа в страници, чието поддържане във времето е неясно. По една или друга причина те може да изчезнат (или временно да спрат), а заедно с това да се преустанови и единственият достъп до определени теми и обекти чрез европейския портал. Вероятно идеята за един общ национален агрегатор във всяка страна членка (каквато е почти Culture.fr¹⁰ например) отчита необходимостта от осигуряване непрекъснатостта на достъпа до предоставяната информация, както и съхраняването ѝ. По-адекватен модел би било този национален агрегатор да е всъщност националният поддомейн, на чийто сървър да се съхранява цялата база данни, а нейно огледално актуализиращо се копие да се поддържа и в централния сървър на Европеана. Така ще се предотврати „изчезването“ на съдържание и достъпа до него чрез Мрежата.

Евентуалните страхове, че един национален културен портал – поддомейн на Европеана, би обезсмислил или „обезличил“ оригиналните приносители на информация са по-скоро пресилени, тъй като включеното от техните бази данни в Европеана ще бъде само малка част от съдържанието и услугите, които те предлагат на оригиналните си страници. А от друга страна, линковете към тях в Ев-

¹⁰ Culture.fr [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://www.culture.fr/fr/sections/>

ропеана не само ще ги популяризират, но и многократно ще улеснят достъпа на потребителите до услугите им.

В сега действащата *Beta-версия* е направен опит „виртуално“ потребителят да не напуска страницата на портала – голяма част от линковете са свързани с автоматична поява на обекта в архитектурата на платформата, но и в нея обектите са „приложени“ от оригиналната страница на агрегатора. До голяма степен това облекчава потребителя с ползването на многоезичния интерфейс, но изложената по-горе идея предлага далеч по-лесна достъпност и по-голяма свобода.

Европейска добавена стойност

Със самото си появяване Европейска се превърна в катализатор на съхраняването на европейското културно наследство чрез дигитализация, особено на рисковите материални обекти като стари вестници, книги, фотографии, стари филмови и видеоленти, аудиозаписи на винилови носители и пр. При стартирането на портала само 1% от европейското културно наследство е дигитализирано и само 5% от всички дигитализирани книги са негово достояние. През 2013 г. в интервю за българска медия изпълнителният директор на фондация „Европеана“ Джил Казънс споделя:

Според проучване на ЕК върху дигитализирането в институциите с европейско културно наследство от 2012 г. около 20% от колекциите, които е необходимо да бъдат дигитализирани, вече са достъпни в цифров вид. Критерият за „необходимост“ са свойства като чупливост или разпадащи се във времето материали, каквито са вестниците или филмите. От всички тях близо половината са достъпни онлайн...¹¹

Днес почти 30% от европейското културно наследство е вече дигитализирано и процесът продължава. Разбира се, най-голям дял в този „сизифовски труд“ имат водещите страни в Европейска – Франция, Великобритания, Германия, Испания, Нидерландия. Още през 2008 г. различните страни – членки на ЕС, имат различна „готовност“ за включването в такъв мащабен проект. Затова никого не изненада съществуващият при стартирането на Европейска критичен дисбаланс между приноса на „участниците“ в проекта (например Франция – 47% срещу по-малко от 0,1% от страна на България, Кипър, Латвия и Чехия поотделно). В началото 21 от 27-те държави членки участват с по-малко от 1%. Очакванията в края на ноември 2009 г., че този дисбаланс бързо може да се преодолее след стартирането на Европейска 1.0, бяха по-скоро надежда, която не почиваше върху детайлна карта на процесите на дигитализация в различните страни членки. След доклада на

¹¹ Джил Колинс, фондация „Европеана“: Около 20% от европейското културно наследство вече е в интернет. [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. http://www.dnevnik.bg/intervju/2013/04/17/2042881_dzil_kolins_fondaciia_evropeana_okolo_20_ot/ Интервюто е на в. „Дневник“, в което журналистът неизвестно защо е прекръстил г-жа Казънс на Колинс, вероятно за благозвучие, но само интернет публикацията е заблудила над 4000 души!

фондация Numeric¹² (2009) за състоянието на дигитализацията в страните членки, стана ясно, че положителна промяна в процентите на дигитализация и предоставяне на дигитализирани обекти на Европейана ще има, но това няма да доведе до съществена промяна във вече констатирания дисбаланс, ако не се преодолеят проблемите в изоставащите страни. Следователно усилията както на ЕК, така и на фондация EDL и нейния приемник – фондация „Европейана“, трябваше да се насочат главно към преодоляването на този проблем, за да може общоевропейската инициатива да отговори на основополагащите идеи в нея, подкрепени от всички страни членки. Действително в следващите години се извърши огромна работа не само за популяризиране на възможностите, които предоставя инициативата на национално, но и на регионално ниво именно в „изоставащите“ страни, каквато несъмнено беше и България. Чрез специално създадената си програма *EuropeanaLocal*¹³ (проект на ЕК в рамките на програма *eContentplus*) в периода 2008–2011 г. бяха подпомогнати и включени в процеса на дигитализация и агрегиране на данни към портала стотици регионални библиотеки, архиви, музеи и аудио-визуални архиви в цяла Европа. Освен видимите резултати беше направена и още една важна крачка в посока на равнопоставеността на различните културни субекти – беше преодоляна сковаващата йерархична структура при взимането на решения, все още действаща в повечето страни – членки от бившия социалистически лагер. Благодарение на тази инициатива, разгърнала се и у нас, Регионалната библиотека „Пенчо Славейков“ – Варна, стана първият български агрегатор на съдържание в Европейана, а чрез нея и днес предоставят свои колекции библиотека „Родина“ – Стара Загора, Регионалната библиотека „Дора Габе“ – Добрич, и др.

С ясното съзнание за трудностите при осъществяване на далеч по-сложни проекти, отнасящи се до общата европейска икономика, трудова заетост, опазване на природата и пр., Европейана заслужава особено внимание от страна както на ЕК и оторизираните с нейното осъществяване институции, така и на страните членки. Тя засяга привидно „невидими“ проблеми на национално ниво, а всъщност – основополагащия въпрос за правото на културна идентичност и равнопоставеност в общоевропейския проект. Той е свързан с много от приоритетите на ЕС като свободния достъп до информация и знания, до възможността за образование и усъвършенстване през целия живот и много други. Това предполага много по-широкообхватен подход от еднозначното: *Страните членки трябва да положат усилия за...* Но усилията от „стартово ниво“ са едни (изискващи многократно повисоки ресурси и капацитет за постигане на целите) и – други, при напредналите в дигитализацията съхранението и разпространението страни членки. Принципът „дайте да дадем за общото културно благо“ може да бъде ефективен там, където „даването“ вече е осъществено на национално ниво. Ако искаме да имаме действаща Европейана с ефективен механизъм, разкриващ нови възможности за активен диалог между различните култури в обединена Европа, трябва да се създаде различен тип организационна структура. Структура – **изискваща**, а не **приканваща**

¹² **Numeric Study Report** [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. http://cordis.europa.eu/fp7/ict/telearn-digicult/numeric-study_en.pdf

¹³ **Europeana Local** [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://www.europeanalocal.eu/>

страните членки към съдействие на национално ниво. Принципът на „доброволност“, дори и скрепен с министерски подпис, означава твърде малко условие за принос, особено за по-бедните икономики. За една Франция (или Великобритания например) не бяха необходими кой знае какви по-различни и нови проекти за дигитализация, съхранение и достъп до културното им наследство за широката публика. Но за страни като България (а тя не беше единствена) трябваше тепърва да се полагат съвременни основи на този процес, създаване на национална стратегия за дигитализация, определяне на агрегатори, предоставяне на свободен интернет достъп и пр., което се отлагаше за неопределеното бъдеще. Създателите на Европеана явно не разбираха, че в такъв общоевропейски проект „равен старт“ няма, не може и не следва да има. За да просъществува той и по-важното – за да проработи на пълни обороти, беше необходимо да има **цели европейски програми за страните с малък напредък в дигитализирането на културното наследство**, които да позволят в обозримо време (няколко години) да се запълнят „белите полета“ както в техните дигитални карти, така и в Европеана. Да се надяваме, че това е бъдещето.

За съдържанието

В духовното пространство на Европа няма малки и големи народи. Всеки национален принос е уникален шрих в общата културна панорама и следва да намери място в Европеана. Така и в културното наследство няма маловажни категории. Еднакво значими са и книжовното наследство, наследството в областта на изящните, монументалните и сценичните изкуства, киното, архивните материали (вкл. аудио и аудио-визуални). Разбира се (съвсем не на последно място), следва да се осигури достъп и до дигитализираното наследство на цивилизациите, съществували някога по земите на днешна обединена Европа, до невероятното богатство на музейните колекции. Този колосален обем от разнородни материали, подлежащи на дигитализация, съхранение и разпространение чрез Европеана, предполага **дългосрочна детайлна програма, гарантираща хармоничното попълване на колекциите от различните културни области**. В противен случай би се появил жанров дисбаланс, експониращ едни области за сметка на други, което ще изкриви замисъла на проекта.

По отношение на богатството на съдържанието съществуват множество пречки, в това число и правни, с които ЕК отлично е запозната. На всички заинтересовани страни беше добре известна опасността Google Books да включи в колекциите си стотици произведения на европейски автори, публикувани преди 1923 г., а Европеана да не може да стори това поради отсъствието на такава крайна дата в законодателствата на европейските страни, уреждащи авторските и сродните с тях права. 70-годишният срок от смъртта на автора, защитаващ правата върху произведенията му, можеше (а и все още може) да се превърне в сериозно препятствие за обхвата на Европеана. Възможното му самостоятелно преодоляване би утежило извънредно бюджета на проекта. Затова, колкото и да изглеждаше неприемливо за различни европейски среди, партньорството с Google се оказва

наложително. И двете програми на Google – Certified Publishing Partner¹⁴ и Library Partner¹⁵, заслужаваха сериозно внимание и евентуални преговори, особено относно произведенията с неизтекли авторски права в Европа, които не са налични на пазара. В противен случай потребителят би имал достъп до тях чрез Google Books, но не и чрез Европеана. Положителните стъпки в разбирателството между европейските заинтересовани страни и интернет гиганта вече са налице – през септември 2009 г. Google обеща да извади от американския онлайн пазар европейските заглавия, които са в продажба в Европа. Това беше оценено и от ЕК, която в края на август същата година призова библиотеките и музеите като Google да се възползват повече от информационните технологии и да предложат по-голяма част от европейското литературно наследство онлайн. С ясното съзнание за обема и предизвикателствата пред Европеана, комисар Вивиан Рединг определи осъществяването ѝ като „херкулесова задача“.¹⁶

Друг е въпросът, че законодателството в ЕС, свързано с авторското право и сродните му права, не е хармонизирано и това създава допълнителни трудности за осъществяването на подобен проект. Европеана би могла да послужи като катализатор за хармонизирането му. Само върху основата на вече осъвременено и хармонизирано законодателство на ЕС за интелектуалната собственост би могло да се търсят общи пътища, стимули и форми за осигуряване на достъп до културното наследство без анахронични юридически пречки.

Еuropeана направи още две важни стъпки за разширяване на влиянието си и разширяване кръга на потребителите, улесняване на достъпа до колекциите си и свободно ползване на ресурсите ѝ. През 2012 г. тя предостави всичките си данни съгласно условията на лицензионния договор *Creative Commons*, което на практика означава осигуряване на възможност всеки да ги използва многократно и без каквито и да било ограничения. По думите на Джил Казънс *това се случва за първи път на световно ниво, никой досега не е предоставял културни данни в такива мащаби*. Успоредно с това Европеана започна да предоставя метаданните си на Wikipedia и други сайтове, с което всъщност отвори портала към всички интернет търсачки, включително и Google. Какъв по-добър начин да направиш по-ефективен диалога в Мрежата, освен гостоприемно и щедро да разтвориш вратите на европейския културен дом!

За финансирането

Вероятно ще се окаже, че работата по Европеана през изминалите години е изненадала дори родителите си с възможния си действителен обем, значение и обществен отзвук. Огромният кредит на доверие, който беше даден от европейските граждани на прототипа и най-вече на идеята, е безпрецедентен в историята на об-

¹⁴ *Google Certified Publishing Partner* [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <https://www.google.com/ads/publisher/partners/>

¹⁵ *Google Library Partners* [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://www.google.com/googlebooks/partners.html>

¹⁶ *Europe's Digital Library* [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/cf/itemlongdetail.cfm?item_id=5181

щоевропейските проекти. Като акт Европейска наистина може да се сравни единствено с обединението на Европа, като повторно духовно обединение без граници и предразсъдъци. В този смисъл и финансовите механизми, осигуряващи съществуването ѝ, следваше да отговорят на действителните ѝ цели, обем и значение.

В момента цялата програма се управлява от фондация „Европейска“, чийто офис се намира в Хага, Нидерландия. При цялата огромна работа, само щрихирана по-горе, ще се изненадаме, че щатните служители на фондацията са едва 40 души! Да, това са експертите, без които Европейска не би могла да има нито хилядите агрегатори и доброволци, нито 50-те милиона обекта към днешна дата.

Европейска се финансира от ЕК основно от eContentplus и Програмата за подкрепа на политиките по информационни и комуникационни технологии (ICT PSP). За инициерирането и участието в проекти, в които не са включени административни разходи (частично финансирани от ЕК), Европейска разчита на съфинансиране от министерствата на културата и образованието на държавите – членки на ЕС. Част от проектите ѝ се осъществяват и чрез спонсорство или съучастие от други европейски страни. От 2015 г. средствата за дейностите по портала (8,9 млн. евро)¹⁷ се предоставят от програмата Connecting Europe Facility (CEF). Обективно погледнато още в началото ЕК отделя достатъчно средства за подкрепа на общоевропейския проект – над 120 млн. евро. Кризата не подмина и Европейска – през 2013 г. бюджетът ѝ бе драстично намален. Но това не спря работата ѝ. До днес тя е инициирала 35 действащи проекта, резултатите от които са видими и с напълно измерима добавена стойност.

Но всички те (дори и с много успешния *Europeana Local*) няма как да преодолеят първоначалния (възпроизвеждащ се и до днес с малки изключения) дисбаланс в представянето на културното богатство. Засега – уви! – това е ахилесовата пета на проекта, която (зад вече пищната дреха на Европейска) остава скрита за обикновения потребител. Ако се възприеме идеята за създаването на националните поддомейни и целеви програми за тях със смесено финансиране (европейско и национално), дисбалансът би бил преодолян за не повече от няколко години. Имам реални основания да вярвам, че идеята може да се реализира, тъй като редица препоръки от мой доклад за ЕП през 2009 г. бяха възприети и вече са приложени на практика.

Това е най-краткият път за поемане на ясни организационни и финансови ангажименти от страна на правителствата. Също така това е и най-краткият път за активиране механизмите за публично-частно партньорство, както и гаранция, че **общите европейски пари наистина ще допринесат за добавена стойност – и в културното, и в социалното пространство.** Не е необходимо да се създават нови финансови инструменти, а в рамките на вече съществуващите да се приоритизира изграждането на националните културни портали (поддомейни на Европейска) – от оценка на съществуващото ниво на дигитализация до приваждането му в съответствие с целите на Европейска, включително изграждане на необходимия административен и технологичен капацитет.

¹⁷ **Connecting Europe Facility** [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://ec.europa.eu/inea/en/connecting-europe-facility/cef-telecom/apply-funding/2014-cef-telecom-call-europeana>

Бъдещето

Между 2011 и 2015 г. Европейана следваше четири стратегически цели:¹⁸

- **агрегиране** – изграждане на открит надежден източник на информация за съдържанието на европейското културно и научно наследство;
- **улесняване** – подкрепа за сектора на културно и научно наследство чрез трансфер на знания, иновации и защита;
- **достъпност** – наследството е достъпно за потребителите когато пожелаят, където и да се намират;
- **ангажиране** – култивира се нов начин за съпричастност на потребителите към тяхното културно и научно наследство.

Девизът на целите, които Европейана си поставя за следващия период 2015–2020 г., гласи: **Ние преобразяваме света чрез култура**. Ако те бъдат осъществени, голяма част от препоръките ми относно сегашния ѝ модел в близко бъдеще няма да бъдат актуални, което, естествено, е най-голямото ми желание.

Те са пет, от които най-важната е формулирана отново метафорично: **Порталите са за посещение, платформите – за градене**.

1. Преминане от портал към платформа: това означава изместване на фокуса от приканване на потребителите към изучаване на културното наследство по предварително зададен начин на портала към установяване и развитие на общности, които да имат възможност многократно да използват данните, съдържанието, знанието и технологиите, които Европейана и нейните партньори предоставят. Така бъдещата платформа ще осигури възможност не само за потребяване на информацията (четене), но и за обратна връзка от страна на създадените общности (писане).

2. Подобряване качеството на данните: повече усилия ще се фокусират върху качеството на предоставяните материали, т.е. всички данни в Европейана трябва да се съпътстват от стандартизирани описания, визуализация в разумни дигитални размери, точни данни за географското местоположение, ясни изявления относно правата (по възможност позволяващи повторно използване) и постоянни директни връзки към обектите.

3. Подкрепа за обществената платформа (*Public Domain*): целта е да се гарантира, че всички цифровизирани материали в платформата са свободно достъпни за многократно употреба, без ограничения.

4. Увеличаване размера на съдържанието за многократно употреба: ще се насърчава т.нар. подход на *достъпно под условие* или *с право за ползване, освен ако (open unless)* по отношение сектора на културното наследство. Целта е цифровото съдържание, което не е предмет на права на трети лица, да се предоставя при условия, позволяващи многократно употреба, както и да се осигури неограничен достъп до материалите в Европейана за некомерсиална употреба (например в сферата на образованието).

5. Подобрен езиков достъп: с пълното съзнание за предизвикателствата, пред които многоезичното разнообразие изправя безпрепятствения достъп до културното наследство, платформата ще продължи да търси устойчиви решения, гаран-

¹⁸ **Europeana** strategy [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <https://en.wikipedia.org/wiki/Europeana>

тиращи, че всеки потребител може да открие своята култура на чуждия език и чуждестранната култура на своя език.

С натрупания през годините опит на все по-разширяващата се мрежа от партньори Европейана има пълно основание да вярва в реалната постижимост на заложените цели, с което трайно *да преобрази света чрез културата*.

За България и Европейана

Днес България продължава да има скромно участие в Европейана. Но зад тази иначе недвусмислена констатация трябва да се отчете невероятната мотивираност, упоритост, неуморен и в повечето случаи безплатен труд на експерти от българската книжовна общност, вярващи и отстояващи европейската принадлежност и стойност на българската култура. На българските експерти от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ), от регионалните библиотеки, от галериите, музеите и архивите, на учените от БАН, университетите, дори и на отделни политици. Защото, ако в началото след „нежните революции“ в бившия социалистически лагер отсъствието на държавата – по отношение на културата при прехода от централизирана към пазарна икономика – беше по-скоро временно явление и следствие от рязката икономическа промяна, то у нас се превърна в трайна политика, която не се промени и след като станахме част от ЕС. Това е дълга, тягостна и мрачна тема за отношението *политика–култура* в исторически и съвременен аспект у нас, затова няма да я отварям. По-скоро ще се спра на фактите, които говорят сами по себе си...

Да започнем с настоящето: През май 2016 г. България има агрегирани 116 436 дигитализирани обекта в Европейана, от които – текстови 51 846, изображения 50 840 и звукови 13 738. В края на октомври 2011 г. участието на България е с 38 763 дигитализирани обекта. За сравнение, по същото време една съизмерима страна с нашата като Белгия е с 338 098, Германия и Франция имат по 3 млн., Италия – почти 2 млн., Великобритания – 1 млн. и пр. С оглед развитието на Европейана ЕК поставя пред всяка участваща в проекта страна конкретни цели¹⁹ за достигане на минимален брой агрегирани обекти до края на 2015 г. За България този минимум е 267 000! Като се има предвид, че критериите на това изискване са числеността на населението на съответната страна членка и брутният ѝ вътрешен продукт, изводът за отсъствие на адекватно финансово осигуряване на българското участие от страна на държавата се налага сам по себе си.

Днес най-голям доставчик на данни за Европейана е НБКМ, но и те се предоставят чрез Европейската библиотека, която е колективен доставчик на повечето агрегирани колекции на националните библиотеки. Продължава активното си участие и Варненската регионална библиотека, както и отделни музеи и институти. Опитите да се обединят и по-важното – да се приоритизират и синхронизират усилията, засега се осъществяват по-скоро на добра воля, отколкото на стратегия, подкрепена и финансово осигурена от страна на държавата.

¹⁹ Commission recommendation. [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:283:0039:0045:EN:PDF>

В областта на културата всяка страна членка определя сама политиките си, с оглед запазването на националното многообразие в рамките на общността и популяризиране на културното си наследство. България е трета в Европа по артефакти след Гърция и Италия. Икономическите ползи за страната ни биха били огромни, ако съумеем да ги покажем като конкурентите ни чрез Европейска. За сравнение – Гърция между 2003 и 2007 г. е подкрепила 180 различни проекта, свързани с дигитализирането на музейни колекции, библиотеки и архиви, с общо финансиране от 100 млн. евро. Според гръцката национална цифрова стратегия почти същата сума е била определена за дигитализация за периода 2008–2013 г. и независимо от политико-икономическата криза процесът не е бил прекъснат. Холандия е отделила 90 млн. евро само за цифровизацията на аудио-визуални архиви за периода 2007–2014 г.²⁰

Новите електронни технологии имат благодатна почва за развитие в страна, ангажирана години наред с развоя на микроелектрониката. Днес у нас има добре подготвени специалисти по информационни технологии и комуникации, но няма изградена информационно-комуникационна мрежа, която да направи усилията им действително ефективни на национално и международно ниво. През изминалия четвърт век след падането на тоталитаризма и ориентацията на страната към демокрация и пазарна икономика са правени немалко опити на национално ниво за дигитализация на културното наследство. Но всички те са ограничени в рамките на конкретни проекти, след чието осъществяване не се създава връзка между тях, нито възможности за развитие.

През далечната 1997 г., когато още нямаше Европейска, Google Books и пр., Националният център за книгата при Министерството на културата обявява програмата си „Българско книжовно наследство“, чиято цел е дигитализацията и публикуването на книжовното наследство с изтекли авторски права в публично-частно партньорство с Асоциацията на българските книгоиздатели и създаването на едноименна интернет страница, предоставяща безплатен достъп до произведенията на българските класици. Програмата и до днес запазва своята актуалност и големи възможности за систематично издаване (в класически и дигитален формат) на неподправеното ни литературно наследство. Както и осигуряването на широк, свободен достъп до класиката и нейната обществена рецепция през различните исторически периоди, предоставянето на неограничени възможности за научни изследвания чрез национален интернет портал, достъпен за всички академични общности у нас и по света. В концепцията е включена възможността за разширяване на проекта и за включването на колекции от галериите, музеите, архивите и други подобни институти. За съжаление идеята не среща политическа подкрепа и финансиране и вместо да се превърне в основа на национална стратегия за дигитализация, съхранение и разпространение на културното наследство, дори не е стартирана със стандартния административен отказ за липса на средства. Лесно можем да пресметнем какво количество от литературното ни наследство щеше да бъде дигитализирано през изгубените две десетилетия. Както и да си представим

²⁰ **Europe's cultural heritage at the click of a mouse** (COM (2008) 513 final) [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52008SC2372>

какво щеше да бъде участието на България в Европейска – несъмнено щеше да бъде между водещите страни...

За да докаже, че програмата е напълно осъществима, три години по-късно със собствени средства и екип само от трима експерти авторът на концепцията издава първото и единствено досега дигитално издание на български класик с възможности за хипертекстово търсене и връзки между произведения и литературна критика „Христо Смирненски – новият прочит“²¹ („Перо“, 2001 г.). Изданието беше удостоено с Националната награда „Христо Г. Данов“ за принос в книжовната култура на България в категорията „Електронно издаване и нови технологии“. Но независимо от този екзотичен факт и че концепцията²² е публикувана в интернет, достъпна за всички заинтересовани среди след раждането ѝ през 1997 г., тя няма нито развитие, нито продължение до май 2012 г., когато Българската библиотечно-информационна асоциация публикува проект за „Национална стратегия и програма за опазване на книжовното културно наследство в българските библиотеки и осигуряване на достъп до него“.

През 2004 г. Институтът по математика и информатика при Българската академия на науките (БАН) открива първия национален център за дигитализация, който цифровизира 50 000 страници през 2007 г. от фондовете на Държавния архив, Научния архив на БАН, НБКМ и др. По отделни проекти за дигитализация на книжовното наследство, но без да са обединени в устойчива национална програма, работят НБКМ, някои университетски и по-големи регионални библиотеки и няколко института на БАН. От средата на 2007 г. се правят първи стъпки към дигитализацията на музейни експонати и колекции, но напредъкът е твърде малък. Подобна е картината и в другите области на културното наследство. Разпокъсаността на действията по дигитализация и липсата на общи стандарти е причина и за лошото техническо оборудване и софтуер (с малки изключения), водещи в много случаи до несъвместимост между различните бази данни и затруднен достъп до тях. В много организации има „натрупан“ дигитален материал, който е по-скоро за „вътрешна“ употреба и не улеснява достъпа на широката публика до него.

Отсъствието на национална стратегия за дигитализация, съхранение и разпространение на културното наследство не се основава единствено и само на липсата на средства. През изминалите 25 години в България отсъства политическо разбиране за важността на проблема преди всичко на национално ниво, а до общоевропейското му значение малцина от управляващите институции са достигнали. С всяко ново правителство се възобновява и надеждата за раждането на политическа воля процесът и в България да тръгне по европейски...

През 2008 г. най-сетне се създава междуинституционална работна група по дигитализация на културното наследство, в която са включени представители на Министерството на културата, водещи библиотеки, музеи и архиви в страната, от научни институти и висши учебни заведения, както и от БАН. Целта на групата

²¹ Христо Смирненски – новият прочит [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. http://www.peropublishing.com/component/option,com_ezine/Itemid,109/

²² Българско книжовно наследство [онлайн]. [прегледан 23.06.2016]. <http://zhekov.peropublishing.com/images/stories/pdf/svarzani/Nasledstvo.pdf>

е да очертае реалистична картина на направеното до момента, да идентифицира проблемите и набележи подходящи мерки за преодоляването им. Групата е констатирала, че само отделни центрове в България развиват дейност в тази област на високотехнологично ниво, които са добре представени извън страната, но не и в България. Между многото и различни причини за това са посочени: липсата на средства, водещо до тривиализация на дигитализацията и опростяване с евтини решения; отсъствието на съвременна техническа база и софтуер (с малки изключения), на достатъчно подготвени кадри, на комуникация между различните звена, занимаващи се самостоятелно с дигитализация; липсата на координация между отделните проекти, на общи стандарти и минимални изисквания, на ясни приоритети и пр. Отбелязан е също и един феномен, наследен от миналото – отсъствието на желание и съдействие на някои обществени културни институции да предоставят колекциите си за дигитализация. И както справедливо заключава един от участниците в работната група – *в България процеси има, няма синергия (няма мрежи в страната)*. Крайната цел е да бъде предложен модел на национална стратегия за дигитализация, съхранение и разпространение на културното наследство. Ясна е каква е съдбата му, след като и до днес такава стратегия, **предложена** от правителство и **одобрена** от парламент, нямаме...

За съжаление интелигентни и далновидни хора все по-рядко влизат в българската политика. Благодарение на евродепутата Емил Стоянов – професионалист, свързан със съдбата на българската книга и медии, дебатът за дигитализацията на културното ни наследство, участието ни в Европеана и необходимите задължителни стъпки на държавническо ниво отново беше повдигнат – в България и в Европейския парламент. Независимо от най-високото възможно ниво на участие в проведените три конференции от страна на фондация „Европеана“, ЕК и ЕП, българския парламент и Министерството на културата, и въпреки поетите ангажменти и единодушно приетата декларация за необходимостта от създаване на Национален съвет по дигитализация при Министерство на културата, такъв все още не е създаден. Като участник в тези конференции обаче, с днешна дата мога да кажа, че те изиграха своята роля. Със сигурност вдъхнаха увереност на представителите на българската книжовна общност в собствените им сили и възможности да влияят на процеса „отдолу“ и да принудят всеки управляващ да се съобрази с техните искания, когато са национално значими. Нещо, което ни прави част от европейската демократична система и ни кара да се чувстваме равнопоставени в обществения натиск върху политиците, целящ решения, а не отлагане за „по-добри икономически времена“.

За първи път от години, след толкова индивидуални усилия на специалисти, културни институти и институции, поетите на национално ниво ангажирани към Европеана и необходимостта от изпълнението им дават шанс за обединяването на тези усилия в дългосрочна национална стратегия за дигитализация като част от Националната стратегия за култура. След отчитане на резултатите от мащабно предварително проучване и обсъждане, през май 2012 г. Българската библиотечно-информационна асоциация публикува вече споменатия проект за „Национална стратегия и програма за опазване на книжовното културно наслед-

ство в българските библиотеки и осигуряване на достъп до него“. Следва да се отбележи, че проектът е съвременен, много добре осмислен, и би бил адмириран и подкрепен от всяка държавна администрация по света, уважаваща културата си. Но към настоящия момент той все още не е приет от държавата като официален документ, макар държавната администрация да не е в състояние нито да го отрече, нито да предложи по-добър. Половин година преди това Министерството на културата публикува проект на Национална стратегия за развитие на културата. В Оперативна цел № 1 – *Цифровизация на културното съдържание като възможност за неговото съхранение, опазване и разпространение*, Министерството на културата отчита, че трябва:

- неотложно и в най-кратки срокове да се изработи Национална програма за цифровизация на културното съдържание, съхранявано в библиотеки, музеи, архиви и други културни институции, което е част от националното културно наследство;
- да се създаде звено, което да започне създаването на регистър с всички цифровизирани обекти;
- да се определи Национален съвет от експерти, които да утвърдят общи за страната стандарти за цифровизация в съответствие с европейските стандартизационни указания;
- да се създаде План за прилагането на програмата, в който да са посочени конкретни финансови инструменти за нейното изпълнение и срокове.

Вече сме в средата на 2016 г. Но по отношение на държавната подкрепа за участието ни в Европеана, Националната стратегия и Националният съвет по дигитализация май сме все още в 2012! Феноменалното забавяне на времето по нашите земи има обаче и един огромен плюс – вероятно така са се съхранили през хилядолетията невероятните артефакти, на които историята ни е отредила съдбата на стопанин. Дали ще сме лоши, или добри стопани зависи само от нас. Затова общественят натиск трябва да бъде постоянен – с упоритостта на капката вода, която пробива камъка.

Анализирането на българското участие в Европеана поставя и фундаменталния и за „къщата на кокили“ – как да градим своя виртуален европейски дом без национален културен портал. Всички приветстваме осъществяването на идеята за български „Лувър“, но няма как да не търсим отговор на въпроса за виртуалния български „Лувър“, в който няма да има входни билети, но пък добавената му стойност на национално и европейско ниво ще е стократно по-голяма от действащата в момента „Квадрат 500“. Включително и икономически.

Участието на България в Европеана действително може и трябва да се превърне в катализатор на националния интелектуален капацитет и желание за създаване на съвременен продукт с европейска добавена стойност. Но бегло щрихираната по-горе картина показва недвусмислено, че без държавно приоритизиране участието на България в културния портал на Европа ще бъде повече от скромно за дълги години напред. Остава надеждата, че на Стария континент се знае и помни, че през Античността в сърцето на днешна България се е родил митът за Орфей, че нейните земи са наследници на древната тракийска култура и са осеяни от

уникалните ѝ паметници, че България е родина на Кирилската азбука, с чиито букви са създадени стотици шедеври на европейското книжовно наследство, че в културното многогласие на Европа българските гласове звучат ясно и отчетливо. И че културната карта на Европа би била по-бедна и непълна без равностойното участие на България и страни с близки до нейните проблеми.

Не по-малко достойно е да опазиш придобитото, от това да го спечелиш

Симеон Димитров¹

It is not less worthy to keep the acquired, than to gain it
Simeon Dimitrov

Summary

Results of the carried out in the open doors day on 20 May 2016 by the traditional 12th Student scientific conference and exhibition of the University of library studies and information technologies: *Information, knowledge, civilization – the road of the Mankind* (motto – *Nec minor est virtus, quam quaerere, parta tueri* – it is not less worthy to keep the acquired, than to gain it) (365 reports: NN 1400-1765, presented by 346 students, 4 doctoral students and 8 scholars of ULSIT; 3 librarians, 1 students at Sofia university did participate in the conference in three sections and nine round tables).

Key words: University of library studies and information technologies – open doors day – 12th Student scientific conference and exhibition.

Който сее скъдно, скъдно и ще пожъне; а който сее щедро, щедро и ще пожъне.

(2 Кор. 9:6)

Проведената на 20 май т.г. традиционна XII студентска научна конференция и изложба на Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ) премина под надслов: „Информация, знание, цивилизация – пътят на човечеството“. На форума, чийто девиз бе: „Не по-малко достойно е да опазиш придобитото, от това да го спечелиш“, бяха представени 365 доклада от 346 студенти, 4 докторанти и 8 преподаватели на УниБИТ, 3 библиотекари, 1 студент от Софийския университет „Св. Климент Охридски“, които участваха в екипи и самостоятелно. Конференцията принадлежи към ежегодните прегледи на научноизследователската и учебнопедагогическата аудиторна и извънаудиторна дейност на университета.

Форумът, традиционно проведен в Деня на отворените врати на УниБИТ, бе посветен на: *24 май – национален празник на българската просвета и култура и на славянската писменост; 1100 години от Успението на Св. Климент Охридски; 200 години от рождението на Екзарх Антим I; 140 години от Априлското въста-*

¹ Авторът е студент в I курс в УниБИТ, специалност „Печатни комуникации“; водещ на конференцията.

ние; 60 години Национална комисия на ЮНЕСКО; 65 години Държавен библиотечен институт – УниБИТ.

Ректорът на УниБИТ проф. д.ик.н. Стоян Денчев в приветственото си слово се обърна към студентите с думите: „На добър час по трънливия път на човешката цивилизация, в която вие също ще имате и вече имате – чрез форуми като настоящия – своя скромна, но в същото време безценна принос!“. С особено внимание аудиторията изслуша поздравителните адреси – от името на министър-председателя на Република България Бойко Борисов, председателя на Синдиката на българските учители д.ик.н. Янка Такева, председателя на Централния кооперативен съюз д.ик.н. Петър Стефанов, директора на Централната библиотека на Българската академия на науките Силвия Найденова, директора на Столична библиотека д-р Юлия Цинзова, директора на Народна библиотека „Иван Вазов“ Димитър Минев и др.

Слово-поздравление към УниБИТ и неговите студенти произнесе консултантът на университета по аспектите на трансмисията на северния соларен култ към Иран, Мала Азия и Балканския полуостров, доцент по персийска литература и култура в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, д-р Иво Панов – ръководител на специалност „Иранистика“ от създаването ѝ през 1993 г., който е преподавател по персийски език и различни иранистични дисциплини и в други висши училища. Водещи изследователи на информатизацията в България бяха експерти на форума. За тяхната ефективна работа допринасяха експертите от Студентския съвет на УниБИТ.

Студентското научно общество (СНО) на УниБИТ, създадено през 2005 г., е инициаторът и двигателят, осъществяващ конференциите, на които студентите докладват своите научни изследвания. През годините Студентските научни форуми са посветени на разнообразни теми: „Професионална реализация – XXI век“, „Информационно разнообразие на света“, „От информация към знание“, „Информация – личност – знание“, „Информация – ценности – общество“, „Информация: универсалност и свобода – избор, достъп, прозрачност“, „Информацията – фактор, мисия, истина“, „Информация – комуникация – познание“, „Информационна култура: наука – изкуство – религия“, „Информация – творчество – синтез“, „Магистрала на цивилизацията – информация, знание, памет“, в които са представени стотици доклади. От СНО на УниБИТ е създадена серия от електронни библиотеки. Основна тема на преобладаващата част от изследванията е проблемът за ценностния геном на българската духовност като част от универсалния цивилизационен модел. Усилията на СНО са консолидирани в структурирането на система от монографични издания в серия „Факлоносци“ – основно учебни пособия.

В началото на форума СНО поднесе впечатляващата Академична интертекстуална аксиология „Да се наречеш българин“ (Homo Scribens), чието авторство и режисура принадлежат на проф. д.п.н. Александра Куманова и ас. д-р Николай Василев. В края на интеракцията студентите поднесоха на проф. д.ик.н. Стоян Денчев библиографски указател във вид на свитък от описанията на 1725 техни публикации, направени в универсалния и специализирания периодичен печат. Той получи и дарение за Библиотечно-информационния център на универси-

тета – електронна библиотека *ARYANIKA* от 167 номерирани единици на много езици: каталог, показалци, ценни издания и ксерокопия на документални източници, направени в чуждестранни библиотеки, което му бе връчено от професор д.п.н. Александра Куманова – ръководител на СНО при УниБИТ. В словото си при откриване на конференцията тя каза: „Развивайки сертифицираните умения на студентите чрез методологията „учене чрез правене“ и творческия синтез „учене чрез писане“, педагогиката на СНО при УниБИТ извежда учебния и научноизследователския процес на студентите до дидактиката на *отвореното учене*, при което хората са в състояние да учат самостоятелно, по неструктуриран маниер, по теми, които ги интересуват – т.е. създават се трайни интереси към научноизследователска работа по ключови проблеми на съвремието и миналото“.

Основна цел на XII студентска научна конференция и изложбата на УниБИТ е да съдейства за изграждането на цялостна синтезирана представа за творчеството на СНО, като акцентът бе поставен върху рецензирането на учебната литература на УниБИТ, въведена в електронното пространство през сайта на университета. Работата на XII студентска научна конференция и изложбата премина в девет проблемни кръгли маси, обединени в три постоянни секции – „Библиотекознание, библиография, книгознание“, „Информационни технологии“ и „Културно-историческо наследство“. В края на форума бяха излъчени 16 най-добри определения, дадени от студентите, за най-добра интерпретация на феномена „цивилизация“, които ще бъдат публикувани. Форумът завърши с феноменологично обобщение за цивилизацията – диалог между проф. д.п.н. Александра Куманова и ас. д-р Николай Василев.

Виното – история и вдъхновение

Симона Петрова

Wine – History and Inspiration
Simona Petrova

Summary

The article is dedicated to the National scientific conference with international participation „Wine – History and Inspiration“, organized by „Lyuben Karavelov“ Regional Library of Ruse on 25th–26th April 2016. This is the 3th conference for the period of 2014–2016 which the Library organizes. There have been 40 participants from various institutions.

Keywords: conference, Regional library Ruse, wine, history, inspiration.

Виното заема почетно място в традициите и духовния живот на цивилизациите от незапомнени времена. То е извор на въодушевление, енергия и опиянение. То прави слабия силен, а страхливия – храбър. Давид казва: „Ти... произвеждаш из земята храна и вино, което весели сърцето на човека“ (Бит. 14:18; Йов 1:18). Виното е „сок, който весели богове и човеци, укрепва изнемошелите в пустинята“ (II Цар. 16:1–2). Неговият произход, както знаем, е много стар. Още в книга Битие се разказва, че Ной е посадил лоза и пил вино. Древните народи, като римляните, са умеели да произвеждат разнообразни и хубави видове вина, възпявани от латинските поети. Днес страните, които произвеждат най-добри вина, са: Франция, Испания и Италия. Сред тях се нарежда и България.

За виното и неговото производство, какви са неговите туристически и икономически измерения, какво е място му в историята, бита и съвременieto ни – на тези въпроси беше посветена **Националната научна конференция с международно участие „Виното – история и вдъхновение“**, която се проведе на 25–26 април 2016 г. в Регионалната библиотека „Любен Каравелов“ – Русе. В нея взеха участие около 40 утвърдени и млади учени – проф. д.н. Иван Маразов, проф. д.н. Иван Марков, доц. д-р Венцислав Статев, проф. д-р Симеон Недков, доц. д-р ик. Любомир Любенов, д-р Диана Илиева, д-р Иво Братанов и много други. Освен от България имаше и участници от Румъния, Полша, Украйна и Китай. Провеждането на научния форум беше организирано от екипа на библиотеката и беше на изключително високо ниво, което остави приятни впечатления у всички участници. Поради големия интерес към събитието работата беше организирана в три секции: „Виното – туристически и икономически измерения“, „Виното – история, бит и съвремие“, „Виното – лингво-културологични аспекти и творчески интерпретации“.

При откриването на конференцията директорката Теодора Евтимова отбеляза: „Днес Регионалната библиотека „Любен Каравелов“ и град Русе са едно мал-

ко пространство, отворено към света чрез конференцията „Виното – история и вдъхновение“.

Научен ръководител на конференцията беше проф. д.н. Иван Маразов – увърден учен в областта на тракологията. Той изнесе встъпителен доклад на тема „Тракийският пир“, като направи съпоставка с културните традиции на гръцката цивилизация и рефлексите на феномена „винена култура“ в бита на балканските и европейски народи.

Първата секция („Виното – туристически и икономически измерения“) включваше 13 доклада. Тя бе открита от проф. д-р Иван Марков, доц. д-р Венцислав Статев (Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – филиал Русе), които представиха проучването си за винения туризъм с акцент върху значимостта на агроекологичния потенциал и микрорайонирането на лозарството като основен фактор за производството на качествени вина и съответно за практикуване на винен туризъм. Гл. ас. д-р Владимир Димитров (Институт по лозарство и винарство – Плевен) разгледа някои аспекти на четирите елемента на маркетинговия микс на продукта, с цел да покаже как фирмените продукти могат да се превърнат в успешна и устойчива дестинация за винен туризъм. Докторант Христина Недялкова (Икономически университет – Варна) представи „Туристически пътеводител и винена дегустация“ с примери от Италия, а ас. Виктор Бонев (Университет „Проф. д-р А. Златаров“ – Бургас) разгледа състоянието и перспективите за развитието на винен туризъм в България.

Презентацията на проф. д-р Симеон Недков беше посветена на музеите на виното като едни от най-привлекателните туристически обекти за чуждестранните посетители. Той посочи какви са музейните практики и начините за излагане на експонати, като използва опита на музеите в Плевен, Мелник, София, Брестовица, Париж, Апингтън (Южна Африка). Д-р Сорин-Марчел Колеснюк (Музей „Калатис“ – Мангалия) и д-р Николета Чакир (Университет „Хиперион“ – Букурещ) представиха сведения за производството и търговията на вино в древността в Малка Скития.

Доц. д-р Любомир Любенов и докторант Деница Пеловска (Русенски университет „Ангел Кънчев“) анализираха международните и националните пазари на българско вино, като основно средство за неговата реализация. Те разгледаха основните глобални и национални фактори на бизнес средата, които оказват влияние върху производството и реализацията на българско вино.

Проф. д-р Тиен Дзиендзюн (Пекински университет за чужди езици) и доц. д-р Мариана Тиен (Институт за исторически изследвания – БАН) запознаха аудиторията с пътя на българското вино към Китай и със спецификите на китайския винен пазар.

Обект на изследване бе първото специализирано списание по лозарство и винарство в България – списание „Лоза“ (1902–1912) в доклада на доц. д-р Румяна Първанова (Институт за исторически изследвания – БАН). Тя го разгледа като разпространител на знания за култивиране на устойчивите на филуксерата американски лози и за въвеждане на европейски критерии във винопроизводството. Д-р Ралица Гелева („Българска енциклопедия“, Научноинформационен център – БАН)

представи „Култура на виното по българските земи. Практическо приложение на проучването на историята на винарството в България като информационен ресурс“.

Д-р Марина Билко, д-р Ирина Бабич и доц. д-р Нина Гречко (Национален университет по хранителни технологии – Киев) представиха резултатите от проучването на влиянието на ензимните препарати върху установяването на качеството на трапезното вино розе.

Акцент в доклада на ас. д-р Даниела Димитрова и доц. д-р Илиян Симеонов (Институт по лозарство и винарство – Плевен) беше сортовата структура на лозовите насаждения като конкурентно предимство на основа продуктова диференциация. В този аспект те анализираха състоянието и тенденциите на изменение в сортовата структура на винените лозя в страната и откритоха потенциалните възможности за реализиране на конкурентни предимства.

Втората секция („Виното – история, бит и съвремие“) включваше 11 доклада. Доц. д-р Ивайло Найденов (Софийски университет „Св. Климент Охридски“) откри секцията с доклад на тема „Виното в Библията“. В него той разгледа ролята на виното в Свещения текст като средство за общуване с Бога и неотменна част от ежедневието, празника, трапезата и култа. Отец Стефан Стефанов (Българска православна църква) обясни на аудиторията какво е мястото на виното в църковния етос. Д-р Александър Стойков анализира изображенията на виното в християнската иконография.

Гл. ас. д-р Марина Владева (Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас) представи разнородните функции на виното в литературата и по-конкретно участието на питието като инстингатор на творческото мислене, делнична неизбежност или непреодолима сила в живота на твореца в различните негови (пре)въплъщения – живописец, резбар и зограф.

Акцент в доклада на гл. ас. д-р Биляна Попова (Регионален етнографски музей – Пловдив) беше ролята на лозата в космогоничните митове, като застъпи тезата, че християнството дава нова символична същност на лозата, гроздето и виното.

Мариана Димитрова (Регионален исторически музей – Русе) представи своите наблюдения върху смесването на образа на Христовия мъченик св. Трифон с Трифон Зарезан в народната традиция. Интересен поглед върху мястото и ролята на виното в традициите на северозападняка, на базата на изследванията на учени като Михаил Арнаудов, Христо Вакарелски, Димитър Маринов, Цани Гинчев и собствените му наблюдения върху народното творчество на Северозапада, сподели Юлий Йорданов (Дружество „Будители“ – Монтана, Съюз на българските писатели).

В своя доклад „Виното – древно, модерно и вечно“ Младен Минев (Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе) направи кратък исторически преглед на сериозното и внушително присъствие на виното в ежедневието на народите през вековете.

Валерия Йорданова, Христина Везирева (Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе) запознаха аудиторията с текстове, в които присъства темата за виното, публикувани като отделни книги или части от тях, както и публикации в периодични издания до края на XIX в., от фондовете на Регионална библиотека „Любен Каравелов“.

Докладът на доц. д-р Цветанка Панчева и гл. ас. д-р Ели Попова (Софийски университет „Климент Охридски“) представи разнообразието от видове документи и тематични сюжети, посветени на виното, които са събрани в дигитални портали и колекции. Вниманието беше насочено към големите световни и международни дигитални съкровищници като Световната дигитална библиотека и Европейска.

Секцията завърши с доклада на Александър Мошев (Библиотека на Нов български университет) „Темата за виното в библиотечния каталог на Нов български университет – история, философия, митология и наука“.

Третата секция („Виното – лингво-културологични аспекти и творчески интерпретации“) включваше 14 доклада. Секцията откри гл. ас. д-р Петя Стефанова (Русенски университет „Ангел Кънчев“) с доклад за връзките между виното и музиката. В направения от нея обзор тя подчерта, че виното е неразривно свързано с музиката, песните и танците и поради това се явява вдъхновител и основна тема за множество жанрово разнообразни музикални произведения.

„Виното като Art медиатор“ бе темата на Даниела Недялкова (Регионална библиотека „Партений Павлович“ – Силистра). Представени бяха някои теоретични аспекти на медиацията: природни, биологични, анатомични, биохимични, исторически, психологични, естетически, фолклорни, профетични, митологични, теологични и философски. В приложната част беше изведена ролята на виното като арт медиатор във визуалните изкуства от XVI до XX в.

Елена Великова (Художествена галерия – Русе) разгледа творби от фонда на Русенската галерия, илюстриращи темата за виното и говори за вдъхновението, което личи от картините на художниците, които засягат тази тема.

Лора Христова (Регионален етнографски музей – Пловдив) представи текст за международното биенале „Майстори на карикатурата 2009“.

С класическата източна ислямска литература и характерното за нея течение „Хамрият“ (от ар. хамр – вино/алкохол), в което водеща тема е виното и винените забавления (меджлис), запознаха аудиторията гл. ас. Вежде Хасан и доц. д-р Мийрям Салим-Ахмед (Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“).

Доц. Живодар Душков посредством разкази на Антон Страшимиров, които съдържат автобиографични моменти, разказа повече за пребиваването на автора в Русе през късното лято на 1886 г. и началото на пролетта на 1887 г. Марина Братанова представи текст относно виното и пиенето на алкохол в първата трилогия от романите „Жътва“ на Константин Петканов. Тя раздели героите на положителни и отрицателни според тяхното отношение към труда, земята, семейството, християнството и алкохола.

Особен интерес предизвика доклада на д-р Диана Илиева (Университет по библиотекознание и информационни технологии – София). В текста си тя изследва концептът „вино“ в българската паремийна картина на света. Въз основа на когнитивната като методологичен инструмент, представляваща най-малкия елемент в многослойната полева структура на концепта, тя изведе прототипични и водещи прототипични когнитивни за българския национален менталитет, обективизиращи разглеждания концепт. Тя включва в изследването си и когнитивни, свързани с концепта, но не явяващи се прототипични за българския менталитет.

Виното в лингвокултурен план разгледаха в своите текстове Иво Панчев (Институт за български език – БАН) и доц. д-р Йоанна Шершунович (Университет в Бялисток).

Докладът на д-р Иво Братанов (СОУ „Христо Ботев“ – Русе) беше посветен на стихотворението „Стихии“ на Елисавета Багряна, което е един от емблематичните текстове на изтъкнатата българска поетеса. Той анализира творбата и разгледа включените в нея теми и мотиви. Изяснени бяха строежът и художествените особености на стихотворението. Посочено беше значението, което имат „стихиите“ вятър, вода и вино за изграждането на образа на лирическата героиня в текста. Звезделина Братанова (СОУ „Възраждане“ – Русе) коментира символиката на виното и чашата в стихотворението „Молитва за чашата“ на поета Роман Кисъов. Според нея заложените в творбата символи съдържат идеята за етичната йерархия на ценностите в живота на просветления човек.

Симона Петрова (Регионална библиотека – Русе) обърна внимание на някои изходни данни в песенния мотив „Разляла вино – израсло чудно дърво“ (известен от първия том с обредни песни на сборника „Български фолклорни мотиви“, съставен от Тодор Моллов), които са от ключово значение за неговото разбиране.

На вниманието на участниците беше предложена богата съпътстваща програма – обявяване на наградените участници в Националния конкурс за карикатура и шарж „Виното в бита и културата на европейските народи“. Творбите бяха подредени в изложба във фойето на библиотеката. Успоредно с това беше изложена и експозиция „Алкохолът и народите по света“ (карикатури от Петото международно биенале „Майстори на карикатурата’2009“). Създателят на единствения у нас Музей на комикса, Стоян Стоянов, представи изложбата „Гостове и наздравници в българските комикси“. Открита беше и постерна сбирка „Издания на „Българска енциклопедия“.

Приятна изненада за всички участници бяха подготвили домакините на конференцията – художникът Валентин Георгиев и авторите на комикси Стоян Стоянов-Комитски и Николай Маринов направиха шаржове на гостите и участниците в конференцията.

Съпътстващата програма включваше и вечерна разходка с корабче по река Дунав, а на следващия ден – посещение на винарска къща „Русе“, част от комплекс „Левента“.

Дискусиите в рамките на конференцията породиха нови идеи. Присъствието на представители на различни институции от България и чужбина, както и разнообразието на темите, включени в програмата на Националната научна конференция с международно участие „Виното – история и вдъхновение“, остави приятни впечатления у всички участници, които изразиха удовлетворение от добрата организация на форума.

„Виното – история и вдъхновение“ е третата конференция, която Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, организира за периода 2014–2016 г. и без съмнение провеждането на подобни форуми се е превърнало в една изключително полезна традиция, която възнамеряваме да продължим.

Софийският летопис и мястото му в старобългарската книжнина

Деница Петрова

Sofia Chronicle and his place in the old Bulgarian literature
Denitsa Petrova

Summary

Sofia Chronicle is the only one known Bulgarian writing in the genre of family tree. It is a copy of Serbian work, but it possesses some specialties, which differentiate it from Serbian family trees and determine his place in the old Bulgarian literature.

Keywords: family trees, chronicles, old Bulgarian literature.

Родословите са летописни съчинения, които представят родословието на владетелска династия. Те се развиват като специфичен за епохата жанр в сръбската книжнина в края на XIV и началото на XV в. – период, свързан със стремежа за съхраняване на идентичността на сърбите в условията на османската инвазия¹. Първият сръбски родослов утвърждава претенциите към сръбския престол на босненския бан Твъртко I Котроманич (1353–1391), който през 1377 г. е коронясан за крал на Сърбия и Босна. Легитимността на властта му се обяснява с това, че неговата баба е от рода на Неманичите. Впоследствие родословът е допълван с нови данни. Втората му редакция е направена по време на управлението на деспот Стефан Лазаревич (1402–1427), чиято майка Милица е от династията на Неманичите. Във втората редакция на родослова като родоначалник на владетелската династия е описан Константин Велики. Легендарната генеалогия е включена и в житието на Стефан Лазаревич, написано от Константин Костенечки. Това е т.нар. *Кратък родослов*, използван при създаването на *Руския хронограф*. Следващият етап в развитието на жанра е свързан с управлението на рода Балшичи – Джурадж II Страшимирович Балшич (1385–1403) е женен за Елена, една от дъщерите на княз Лазар Хребелянович (1371–1389). По същия начин властта си обосновават и Бранковичите – Мара, съпругата на Вук Бранкович, също е дъщеря на княз Лазар. През XV–XVI в. се появява друга по-разширена редакция на ро-

¹ Стојановић, Љубомир. Стари српски родослови и летописи. Београд, 1927, с. VIII–XXXIII; Трифуновић, Борђе. Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. Београд, 1974, с. 286–287; Лексикон српског средњег века. Београд, 1999, с. 367–368, 625–627; Трифонова, Радослава. Книжовната дейност в двора на деспот Стефан Лазаревич. – В: *LiterNet* [онлайн], 2006, № 11. [прегледан 18.11.2015]. <http://litenet.bg/publish4/rtrifonova/lazarevich.htm>

дослова. Създаването ѝ е свързано с управлението на рода Якшичи. Елена Якшич е омъжена за Йован Бранкович, син на Джурадж Бранкович (1427–1456), и чрез този брак Якшичите се сродяват с Неманичите².

Родословите са продуктивен жанр в сръбската книжнина и през първата половина на XVII в.³ В старобългарската книжнина жанрът не се развива. Причината за това вероятно се крие във факта, че докато при сърбите се формира култ към владетелската династия, само двама български владетели са канонизирани, но това не води до развитие на писмена традиция.⁴ До днес няма известно оригинално българско съчинение от този жанр. Запазена е само една творба, преписана по сръбски протограф. При обнародването на текста на летописното съчинение Боню Ст. Ангелов му дава името *Софийски летопис*, с което то остава познато в науката, макар да принадлежи към жанра на родословите⁵. *Софийският летопис* се намира в сборник от XVII в., съхраняван под № 267 в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Ръкописът съдържа 126 листа хартия, с размер 205 x 140 мм. Липсват листове в началото и в средата на кодекса. Изписан е с полуустав, по 20 реда на страница. Има скромна украса от инициали в червен цвят. Почеркът и оформлението показват връзка с Аджарската книжовна школа, която е особено продуктивна през XVII в.⁶ В ръкописа се съдържат жития и служби на сръбски светци. Според запазените приписки на поп Тодор поп Илиевич книгата се е съхранявала през първата половина на XIX в. в църквата „Св. Крал“ (дн. „Св. Неделя“) в София.⁷ Летописът е от л. 1056 до 1196 от ръкописа. Оригиналото му заглавие е *Рѣсловѣ стѣхъ сръвскѣхъ госпѣ и хтитѣрь вывшнхъ*⁸. Макар да е препис на сръбско съчинение и да разглежда сръбската история, летописът носи особеностите на българската книжнина от XVII в., което ясно проличава при съпоставката му със сръбски родослови.

Любомир Стоянович, който е първият изследовател на родословите в южнославянската традиция, публикува десет съчинения от този жанр, между които има общи моменти, но и значителен брой пропуски и по-късни добавки. Стоянович

² **Ђоровић**, Владимир. Историја српског народа. Београд, 1997; **Ђоровић**, Владимир. Хисторија Босне. Београд, 1999, с. 169–190.

³ **Радић**, Радивоје. Средновековни Цариград у старим српским родословама, летописама, записима и натписима. – В: *Византијски свет на Балкану*. Београд, 2012, Књ. 2, с. 223.

⁴ **Станкова**, Радослава. Сръбската книжнина през XIII в. (контекст и текст). София, 2007, с. 82, 114–115.

⁵ **Ангелов**, Боню Стоянов. Летописни съчинения в старобългарската литература. – В: *Старобългарска литература*, 1983, 13, с. 50–60.

⁶ **Дончева-Панайотова**, Невяна. Аджарски книжовници-илюстратори от XVII в. Велико Търново, 1998; **Radoslavova**, Dilyana. The Scribal Centre at the Village of Adžarin the 17th Century. New Data. – В: *Scripta&e-Scripta*, 2004, 2, с. 291–309; **История** на българската средновековна литература. София, 2008, с. 700.

⁷ **Ангелов**, Боню Стоянов. Летописни съчинения..., с. 50.

⁸ **Цонев**, Беньо. Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София. т. 1. София, 1910, с. 170–172; **Радојичић**, Ђорђе. Из старе српске подунавске књижевности и писмености. – В: *Годишњак Филозовског факултета у Новом Саду*, 1958, т. 3, с. 159–176.

установява, че въпреки разликите между тях десетте текста произлизат от общ първоизточник. Според него при написването им книжовниците са черпили сведения от съчинението на Йоан Зонара, жития на различни светци, като Константин Велики и майка му Елена, житието на Стефан Неманя, житието на св. Сава, както и от редица народни предания.

Сравнително-типологичният анализ показва прилики между Софийския летопис и три сръбски текста – Загребски⁹, Рувачев¹⁰ и Паисиев¹¹. Като текст Софийският е най-близък до Загребския, но не се схожда напълно с нито един от текстовете, публикувани от Л. Стоянович.

Както сръбските родослови, така и *Софийският летопис* разказва за династията на Неманичите. В съчинението родословието на сръбската владетелска фамилия е изведено от рода на византийския император Константин Велики (306–337). Тази генеалогия е изцяло легендарна. Константин I живее през IV в., а Стефан Неманя през XII в. Почти всички Неманичи са канонизирани от сръбската църква. Необходимо е да се докаже, че първите представители на династията са имали древен произход. Такива опити не са рядкост през Средновековието. Интересен пример в това отношение са легендарните генеалогии на византийските императори. Константин Велики е наследник на Херкулес. Други са потомци на Марс и Юпитер, на Ромул, Александър Македонски или Артаксеркс. Родоначалник на Палеолозите е Карл Велики¹². Появата на легендарната генеалогия на Неманичите се обяснява с византийско влияние. През XIV в. в сръбските земи са разпространени хрониките на Георги Амартол, Йоан Малала, Константин Манасий и Йоан Зонара. Описаните в тях родословия на византийските владетели подтиквават сръбските книжовници да съставят легендарна генеалогия на Неманичите¹³.

В текста на *Софийския летопис* са изброени почти всички владетели от династията Неманичи: Стефан Първовенчани (1196–1228), Радослав (1228–1234), Владислав (1234–1243), Урош I (1243–1276), Драгутин (1276–1281), Милутин (1282–1321), Стефан Дечански (1321–1331) и Стефан Душан (1331–1355). Многократно се подчертават заслугите на сръбските владетели за християнската църква. Изброени са храмовете, основани от представителите на владетелската династия, посочени са и манастирите, в които сръбските владетели са погребани. Изброените обители нямат пряка връзка с религиозния живот на българите. В съчинението те са използвани, за да се подчертае светостта на представителите на династията на Неманичите. Тази информация не е включена във всички сръбски родослови, но книжовникът, преписал *Софийския летопис*, не я пропуска в своя текст. Причината за това трябва да се търси в осмислянето на православно християнство като обща религия в опозиция на завоевателите мюсюлмани.

⁹ Ръкопис от XVI в., № 501, в Сръбската академия на науките.

¹⁰ Ръкопис от XVI в., № 175, в Библиотеката „Бранко Радичевич“ в Сремски Карловци.

¹¹ Родословът е включен като увод в житието на цар Урош от патриарх Паисий.

¹² **Крスマновић**, Бојана, Радошевић, Нинослава. Легендарне генеалогиије византијских царева и њихових породица. – В: *Зборник радова византолошког института*, 2004, т. 41, с. 71–98.

¹³ **Пак там**, с. 92–93.

В историко-летописната традиция крал Стефан Урош III е останал познат не с името си, което днес е неизвестно за науката, а с прозвището „Дечански“. То идва от названието на построения от него манастир Дечани¹⁴. В *Софийския летопис* владетелят е наречен „Стефан, третия крал Урош“. През неговото управление между България и Сърбия избухва война. В битката при Велбъжд (дн. Кюстендил) през 1330 г. българският цар Михаил III Шишман (1323–1330) загива. Това събитие, важно не само за българската, но и за сръбската история, е отразено в различни исторически съчинения. От десетте публикувани от Л. Стоянович родослови битката при Велбъжд е спомената в Карловачкия¹⁵, Руварчевия и Врхобрезничкия¹⁶, в който българите са наречени „скити“. По интересен начин българо-сръбските отношения са описани в сръбски летописец, намиращ се в сборник от края на XVII–началото на XVIII в., съхраняван в библиотеката в Санкт Петербург, ф. № 236 (А. Н. Попов) № 70 (М. 2535; П. 163)¹⁷. Вероятно в сръбския ръкопис, по който е преписан *Софийския летопис*, битката при Велбъжд е била описана по подобен начин. Разказът не отговаря напълно на историческата действителност, но представя цар Михаил Шишман в неблагоприятна светлина. Битката при Велбъжд бележи края на един от малкото българо-сръбски конфликти в средновековната история на Балканите. Това събитие представя в негативна роля сръбските владетели. Незнаейки как да смекчи разказа, българският скриптор го пропуска съзнателно. Причина за това е стремежът на преписвача да наблегне върху общото между двата народа и да подчертае светостта на династията на Неманичите.

В текста на *Софийския летопис* Стефан Урош IV Душан е наречен „Душман“. Според разпространено предание Стефан Дечански е удушен по заповед на сина си, който за това получава прозвището „Душан“. Всъщност това е неговото народно, т.е. кръщелно име.¹⁸ „Стефан“ е титулатурното име, което владетелите от династията Неманичи приемат при коронацията като белег на тяхната легитимна власт. С изключение на Руварчевия родослов, в който владетелят е наречен само с титулатурното си име, във всички сръбски текстове се говори за двама сина на Стефан Дечански, носещи имената Душан и Душман. Единствено според Паисиевия родослов Душман е този, който поема властта след баща си. Фактът, че и в

¹⁴ Матанов, Христо. Средновековните Балкани. исторически очерци. София, 2002, с. 302–303.

¹⁵ Ръкопис от Библиотеката „Бранко Радичевич“ в Сремски Карловци.

¹⁶ Ръкопис от 1650 г., № 29, в Националния музей на Чехия в Прага.

¹⁷ полше же малъ подвижеса болгарскій црь Михаїль Шишманъ, їдеше на сервское начальство Стефа же звѣщеваше его, глѣа аще силенъ еси, то вооружаеца на варвари, а не на христианы имъ же мене вѣтъ постави начальника на дни ми, онъ же ни мало не послушавъ Стефана о мирѣ глѣюща, но собра болгаръ и татаръ заддунаискї, їдеше на сервскую землю с великою гордостїю. Стефанъ же собра своего воинства малоюю часть, и посла с ними сна своего Стефана, глѣа идѣше удаа с миромъ во имя христово да гото праведный соудъ исполнитѣся, и тако побѣдиша серви болгаровъ и татаръ. звиша же и самого цря Михаила Шишмана, и тако Стефанъ король сервскїи завладѣ болгарскїи црьствомъ и землю албанскою, и многими греческими їталинскими городами.

¹⁸ Матанов, Христо. Средновековните Балкани..., с. 306; вж. бел. № 9.

Софийския летопис се говори за „Душман“, потвърждава предположението, че между него и Паисиевия има генеалогична връзка.

Последният Неманич – синът на Стефан Душан цар Урош V (1355–1371), не е споменат в *Софийския летопис*. Вместо това се легитимира управлението на княз Лазар Хребелянович, като се подчертава фактът, че съпругата му Милица е от династията на Неманичите. По същия начин се оправдава и властта на Вук Бранкович, който е женен за една от сестрите на Стефан Лазаревич, т.е. дъщеря на княз Лазар. С тази роднинска връзка се обяснява защо Стефан избира за свой наследник владетеля на Косово Джурадж (Гюрг, Георги) Бранкович, син на Вук Бранкович. В тази част на летописа няма легендарни сведения, а са описани само реални исторически факти. Разказва се също за тримата синове на Джурадж – Гъргур, Стефан и Лазар. Най-младият от тях, Лазар Бранкович, е представен като последен владетел на сръбските земи, ето защо е било необходимо да се подчертае родствената му връзка с Неманичите.

След сведението за завладяването на сръбските земи летописът продължава с информация за последните Бранковичи. Любопитно е представена биографията на Гъргур и Стефан – в текста е посочено, че те са слепи. Това е достоверен факт – през 40-те години на XV в. двамата братя са пленени от османците и ослепени. През 1457 г. Гъргур Бранкович търси убежище в Османската империя заради борбите за власт между неговия незаконен син Вук и брат му Лазар¹⁹. Лазар Бранкович няма синове и след смъртта му през 1458 г. липсва законен наследник. Така властта поемат брат му Стефан Бранкович, вдовицата му Елена Палеолог и Михаил Ангел. Махмуд паша, брат на Михаил Ангел, навлиза в сръбските земи, водейки нов кандидат за престола – избягалия по-рано в Османската империя Гъргур Бранкович. За да запази страната, вдовицата на Лазар предлага съюз на Стефан Томаш – краля на Босна. През 1459 г. босненският престолонаследник Стефан Томашевич се жени за сръбската принцеса Елена, наречена след сватбата Мария, и е обявен за крал на Сърбия. Само два месеца по-късно в Смедерево Михаил Ангел предава ключовете на града на Махмуд паша.²⁰

В Софийския летопис не се споменава бягството на Гъргур Бранкович при враговете му. Вместо това се подчертава, че той приема монашески сан под името Герман. Същото име е посочено в Карловачкия родослов, а в Руварчевия то е Герасим. В другите сръбски текстове не се споменава, че Гъргур Бранкович се е замонашил.

Етапът, в който Стефан Бранкович е съвладетел на сръбските земи, е пропуснат в *Софийския летопис*. Вместо това се разказва за неговата съпруга и за трите му деца. Синовете на Стефан, Гюрг и Йоан, са представени като законни наследници на сръбския престол: *Снѣвѣ же его, Гюрга, Іваннь, властеле и прѣемници своего шѣства по вѣию промышленно бывають. Обауе аше и не самодръжавнѣ, ни по роукою краля оугрьсѣго и шѣести, нь наследници и причестници своимъ прѣломъ показють се.* На няколко места в текста Стефан Бранкович е наречен „нов мъченик“ – прозвище, което не се среща в сръбските родослови. *Софийският летопис*

¹⁹ Матанов, Христо. Средновековните Балкани..., с. 527–528.

²⁰ Пак там, с. 528–530.

завършва със сведения за чудесата, които извършват мощите му. Той е свят човек, какъвто е бил и първият Неманич Стефан, както и легендарният родоначалник на сръбската династия Константин Велики. За „целите и ненарушими“ мощи на Стефан Бранкович се говори и в Руварчевия родослов, но в него не са споменати знаменията и чудесата, които те извършват.

През османския период всички балкански народи влизат в рамките на империята. Между тях няма граници, но не това ги обединява. Тази идея се долавя ясно в *Софийския летопис*. За да я подчертае, българският книжовник, който го е преписал, е внесъл съзнателни промени в него. Особеностите на текста не позволяват да се установи сръбското съчинение, което е използвано като извод за *Софийския летопис*. Макар българският препис да копира текст с чужд произход, особеностите му осигуряват неговото важно място в старобългарската книжнина.

Нова биобиблиография за Никола Вапцаров

Преоценки и полемики, литературни паралели, популярност на творчеството му по света

Цветанка Панчева

New Nicola Vapcarov' personal bibliography
Literary analogies, revaluations and disputes, worldwide popularity
Tsvetanka Pancheva

Key words: personal bibliography, Nikola Vapcarov, Bulgarian poets, book review.

На 22 април т.г. в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ се състоя официалното представяне на „Никола Вапцаров. Биобиблиография 1980–2009“. Тя е продължение на указателя за поета, издаден преди 35 години като част от авторитетната библиографска поредица „Персоналии за български поети и писатели“. Тогавашното издание е посветено на 70-годишнината от рождението на Никола Вапцаров и получава висока оценка от литературните изследователи за пълнотата на библиографското издирване, за широкия „географски“ и езиков обхват на включените материали, за отличните евристични възможности на показалците. Освен че представя Вапцаровото творчество и писаното за него в България, чрез библиографията се откроява и фактът, че поезията му е много популярна и прежеждана в чужбина.

Защо тази толкова използвана от литературоведите, литературните историци и преподаватели библиография сякаш вече не беше интересна за по-новите изследователи? Кое извика необходимостта от нейното продължение?

Вероятно могат да се изтъкнат много причини, включително отбелязването на 100-годишнината от рождението на Никола Вапцаров, което всъщност е формалният повод за започване на работата по новата библиография, именно за периода 1980–2009 г. В процеса на събирането на материалите обаче постепенно изпъква същественото, а то е, че Вапцаров не е нито забравен, нито демодиран автор, че творбите му очевидно продължават да вълнуват много читатели, а изследователите ги преосмислят, търсят неизследвани аспекти от живота и поезията му. Творците му посвещават художествени произведения, интересът към него си остава и в международен план, някои от съседите ни го припознават за свой национален поет. Самите дискуссионни форуми около честването на 100-годишния му юбилей прибавят значителен брой интересни и полемични материали, свързани с него. Всичко това в голяма степен предопределя решението да се създаде нова библиография, която да представи пред изследователите, почитателите и критиците на Вапцаров съвременните издания на произведенията му и неговата съвременна рецепция.

Какъв е интересът към Вапцаров като поет и личност според наблюденията на библиографа?

Оказва се, че през последните три десетилетия, влизащи в обхвата на новата библиография, са създадени много научни публикации, популярни материали, публицистични и художествени творби за Вапцаров. Сред тях има и не малко работи с приносно значение, установено чрез положителните рецензии за тях. Реципи автори изразяват и обосновават нови виждания за поезията му, правят различни тълкувания за някои негови личностни постъпки. С днешна дата част от тях остават дискуссионни и затова предизвикват понякога дори яростни полемики в периодичния печат, провокират споделянето на още мнения. В резултат на това значително нараства броят на публикациите за него.

Независимо дали са достатъчно добре аргументирани, публикациите за неизвестни или слабо проучени аспекти от живота на Вапцаров, както и дискуссионните въпроси поставят отново на разглеждане факти и гледни точки, смятани за установени и приемани безрезервно в продължение на десетилетия, на които в този период (1980–2009) се дава ново тълкувание. Например за:

- участието му в македонския литературен кръжок;
- членството му в БКП;
- поведението му пред полицията;
- съдебният процес, възпроизведеният процес през 1959 г., а също и инициативата за преразглеждане на процеса срещу него от 2004 г.;
- ролята на царското семейство по процеса срещу него;
- личния му живот и отношенията му в семейството;
- факти и полемики по разстрела и смъртта на Вапцаров;
- роднинските спорове, свързани с гроба на поета и др.;
- развиваната в македонски източници теза „Вапцаров – македонски поет“.

Възникват спорове и се правят преоценки не само по отношение на личността, но и във връзка с творчеството на Вапцаров. Впечатляващо е разнообразието от статии, в които се търсят сходства, паралели, влияния с различни чуждестранни творци като Антоан дьо Сент-Екзюпери, Иржи Волкнер, Луи Арагон, Мигел Ернандес, Хенрик Ибсен, Владимир Маяковски, Албер Камю, Федерико Гарсия Лорка, Владислав Броневски и още много други. Трудно могат в пълнота да се изброят и публикациите, в които се правят сравнения на Вапцаровата поезия с творчеството на различни български автори.

По-активното включване в научен оборот и в популярни публикации (търсещи предимно сензационен ефект) на факти от новоразсекретени архивни документи, свързани с Вапцаров, също се явяват щрих в съвременното представяне на писаното за поета и също отварят нови дискусии.

Навлезлите в библиотеките информационни технологии разширяват в значителна степен възможностите за библиографско издирване чрез електронни каталози и дигитални ресурси, което увеличава както обхвата на проучване на преводите и рецепцията на творчеството на Вапцаров в чужбина, така и писаното за него у нас, отразено в интернет пространството. В процеса на търсене на преводи на Вапцарови творби, както и на публикации върху неговото творчество, издаде-

ни в чужбина, се откриват много от заглавията именно чрез онлайн източници и електронни каталози на национални и академични библиотеки. В повечето случаи обаче, информацията не се оказва достатъчна и изчерпателна, за да се разкрие аналитично съдържанието на изданията. В многобройните антологии за българска или световна литература, публикувани в чужбина, е невъзможно да се установи по електронен път кои стихове на Вапцаров присъстват и дали въобще са включени такива, не винаги могат да се определят техните преводачи, а имената им са важни, както за постигане на пълнота и прецизност на библиографските данни, така и за изследователски цели. Поради тези причини, макар и да се ползва от данните в различни електронни каталози, екипът на библиографията предприема дълга и трудоемка кореспонденция с колеги от справочно-информационните служби на националните библиотеки от около 80 страни, сред които тези на: Азербайджан, Армения, Албания, Австралия, Аржентина, Австрия, Беларус, Великобритания, Германия, Грузия, Гърция, Естония, Израел, Кипър, Коста Рика, Куба, Литва, Македония, Молдова, Мексико, Чили, Унгария, Румъния, Сърбия, Португалия, Исландия и др., с молба за сътрудничество в издирването. Благодарение на тяхната отзивчивост се получава не само информация за самите преводни издания и техните преводачи, но и сканирани копия от страниците със стихове на Никола Вапцаров. Националните библиотеки на Албания, Румъния, Молдова, Азербайджан, Армения, Беларус, Грузия, Литва, Македония, Молдова, Унгария изпращат и публикации на Вапцарови творби, отпечатани в периодични издания. Една част от тях са публикувани преди 1980 г., което позволява да се допълни ретроспективно първият библиографски указател за Вапцаров. Съставителите на библиографията ми предоставиха интересни примери, свързани с предприетото издирване на данни за Вапцарови стихове и писано за него в чужбина. Например сред данните за преводи на Вапцарова поезия в испано- и португалоезичните страни (посочени в книгата на Румен Стоянов „Чака ме светът“), от публикациите в Бразилия се открива информация за брой, отпечатан през 1989 г. на списанието „Ету“, издавано от фондация „Дом на Жоржи Амаду“, и посветен на България. В този брой е поместено стихотворението „Писмо“ („Ти помниш ли морето и машините“), копие от което фондацията изпраща на библиографския екип, заедно с останалите текстове, посветени на България. Подобни примери има и за съдействие от страна на Националната библиотека на Куба (изпратила „Пролет в завода“ в съвместен превод на Румен Стоянов и Самуел Фейхоо, поместен в книгата „Поетическо угощение“), Националната библиотека на Коста Рика (сканирани копия на Вапцаровите стихове, включени в книгата „24 български поета“ в превод на Рубен Вела и Румен Стоянов). Осъществена е и връзка с проф. Доналд Дайър, редактор на списание „Балканистика“ и вицепрезидент на Асоциацията за българистични проучвания в САЩ, благодарение на когото се установява кои стихове на Вапцаров са включени в „Антологията на българската литература“, специален брой на сп. „Балканистика“, отпечатан през 2006 г. Получават се и голям брой библиографски записи от Анжела Кенън, библиограф-специалист в Европейския отдел за славянски литератури на Конгресната библиотека на САЩ. Оказва се, че в продължение на дълги години тя работи върху библиография на българската литература в

превод на английски език, която към датата на кореспонденцията включва около 11 000 записа, от които 390 записа са с публикации „от“ и „за“ Никола Вапцаров. Отделно тя е подбрала и издадени на английски език книги на Елена Вапцарова и Бойка Вапцарова. На усилията на екипа да постигне прецизност и изчерпателност в представяне на библиографските данни откликват и известни български учени, творци, колеги като проф. Кирил Топалов (за уточняването на някои от преводите на Вапцаров на гръцки език), Панко Анчев (изпраща своя публикация, посветена на Вапцаров, отпечатана в украинското списание „Хоризонт“), д-р Анка Стоилова (за превода от арабски на издадената в Сирия стихосбирка на Вапцаров), Ахавни Топакбашян (за превода на заглавията на арменски език) и др.

Всички приведени доводи не само аргументират интереса на библиографите към по-новите публикации, свързани с Вапцаров, но правят настоящият указател освен допълнение на предишния, също и едно ново, модерно по начина си на издирване и библиографско отразяване издание, което очертава съвременния му образ в представите на сънародниците ни и на чужденците.

Настоящата библиография представя в максимална пълнота изданията на произведенията на Никола Вапцаров и всички значими публикации за неговото творчество и личност, издадени у нас и в чужбина, за периода 1981–2009 г. Като отделно приложение е включена и „Литература за Никола Вапцаров в България преди 1980 г.“, т.е. материали, които по обективни причини не са били открити и не присъстват в първата Вапцарова библиография. От указателя са отпаднали само материали с учебен характер и много кратки биографични и критични бележки, публикувани в учебници и справочни издания. От публикациите за него в чужбина са изключени тези с минимален обем и публикации в продължаващи издания, ако те са публикувани и като части от книги. Авторите допускат и възможни пропуски на единични публикации от периодичния печат, който е невъзможно да бъде обхванат в своята цялост.

Структурата на указателя не се отличава от възприетото подреждане за всички издания на библиографската поредица „Персоналии за български поети и писатели“ на Националната библиотека и включва два големи дяла „Никола Йонков Вапцаров в България“ (с подраздели „Произведения на Н. Вапцаров“ – на български език; на чужди езици; Литература за Н. Вапцаров – на български език; на чужди езици) и „Никола Йонков Вапцаров в други страни“ (Преводи на произведенията на Н. Вапцаров и литература за него – по страни и вътре първо преводите на поета, а след тях литературата за него). В подраздела „Произведения на Н. Вапцаров“ са включени описания само на самостоятелни издания на негови творби на български и чужди езици в България, защото първите му публикации – прижизнени или посмъртно публикувани – отпечатани в периодичния печат, вече са разкрити в предишната му библиография. Във втория подраздел „Литература за Н. Вапцаров“ са отразени монографии, сборници, дисертации, публикации в продължаващи издания и книги, електронни ресурси.

Какви са количествените измерения на днешната Вапцарова библиография, включваща 30-годишен период на изследване? Можем лесно да ги проследим благодарение на ясната и логична структура и допълващите я показалци, а именно:

- 44 самостоятелни издания на негови произведения в България. Най-интересните сред тях са: издаденото от Бойка Вапцарова и Магдалена Шишкова „Ръкописно наследство“, което отразява и негови произведения и материали, публикувани за първи път; поредицата „Вапцаров и световни поети“ в няколко оригинално оформени книги, двуезични и от двама автори, например „Вапцаров и Янис Карадзоглу“, „Вапцаров и Салваторе Куазимодо“, „Вапцаров и Бертолд Брехт“, „Вапцаров и Федерико Гарсия Лорка“, „Вапцаров и Назъм Хикмет“, „Вапцаров и Владимир Маяковски“;

- 315 заглавия на негови произведения и литература за него, издадени в чужбина;

- 37 езика, на които се преведени негови творби, включително такива като естонски, литовски, хинди, тамил, монголски, чувашки, китайски, вьетнамски, датски, арабски;

- 1145 материала за Вапцаров и творчеството му, публикувани в България, включително на чужд език или двуезични;

- 63 заглавия на самостоятелни книги и дисертации, посветени на Вапцаров;

- най-активно пишещи за Вапцаровх автори, според данните на именния показалец – Йордан Каменов, Стефан Коларов, Катя Зографова, Магдалена Шишкова, Цвета Трифонова, Петър Велчев, Чавдар Добрев, Марин Георгиев, Георги Господинов, Гане Тодоровски.

Интересен акцент в тази библиография са някои изследвания върху творчеството на Вапцаров, в които са поместени и сведения за негови първи публикации. Такива са например данните за първи публикации на няколко ранни стихотворения, разказ и доклад, които отбелязват съставителите на сборника „Никола Вапцаров. Нови изследвания и материали“; съобщение за 7 непубликувани стихотворения от Вапцаров, преписани в тетрадка от Йосиф Рангелов, което разкрива Цвета Трифонова; редове от дневника му, публикувани за първи път от Мая Вапцарова. Тъй като в тези случаи споменаването (или оповестяването) на новооткрит Вапцаров текст представлява само фрагмент от цялостно изследване за него, съвсем правилно библиографските описания са представени в подраздела „Литература за Н. Вапцаров“. За да се ориентира бързо читателят обаче и в информацията за наличие на Вапцаров текст, в тематичния показалец тези издания са отразени в специална рубрика „Съобщения за първи публикации или варианти“, а заглавията, ако е поместен текстът, са отбелязани със съответния номер в показалеца на произведенията на Н. Вапцаров на български език.

Положителни характеристики на библиографията са прецизността на библиографското издирване и уточняването на данните (чрез преглед *de visu*), а също пълнотата на библиографското описание, включваща подробно разкриване на съдържанието на сборниците, идентификация и установяване на връзки между идентичните и сходните текстове (чрез означенията „също и в“ и „по същия въпрос вж. и в“), отразяване на рецензиите за изследванията, посветени на Вапцаров, аотиране на значителна част от публикациите „за него“, особено на дискуссионните материали. Особено важна е и ролята на препратките за свързване на полемичните текстове.

Не мога да не обърна внимание и на многобройните показалци, които успешно водят читателя към различните дълбочини на това издание. Това са двата показалеца на заглавията на всички Вапцарови творби, вкл. с изписването им на чужди езици; именния показалец, който дава ясна представа за всички участвали в работата по публикуване на Вапцаровите произведения, вкл. съставители, редактори, преводачи, както и на тези, писали за него. Чрез проследяване на имената, който е любопитен може да се ориентира и как са еволюирали възгледите на отделни автори за живота и творчеството на поета, особено ако се правят сравнения с отразеното в първата Вапцарова библиография. Интерес представлява и показалецът с многобройните заглавия на периодичните издания, в които са публикувани изследванията и художествените творби за Вапцаров, както и вестниците дали трибуна на полемиките и яростните нападки на едни автори срещу други. Показалецът на езиците, на които са преведени произведенията на Н. Вапцаров, умело насочва читателя не само към езиковото многообразие, но е и индикатор за броя на преводите от даден език. Особено ценен е тематичният показалец, който е най-прекият вход към съдържанието на библиографията. Чрез него лесно се откроява какво най-много е занимавало съзнанието на нашия съвременник, пишещ за Вапцаров, през посочения период – Вапцаровата поезия или неговата популярност в чужбина, Вапцаровите възгледи или споровете около членството му в БКП, неговите любовни трепети или крамолите на роднините му, поетичният му талант и въздействието на неговата поезия или за какъв да го считаме по националност.

Затова и в заключението на този текст няма как да не припомня едно от сполучливите определения за библиографията, която е наречена от акад. Иван Радев „...безпощадно огледало... мярка за таланта, за извършеното от творческата личност, за онова, което трябва да свидетелства за него пред потомците“¹. Считам, че настоящата библиография безпогрешно е изпълнила тази си роля. Зад отличното впечатление от нея стоят упоритият труд и евристичните умения на едни от най-квалифицираните и опитни български библиографи, които, убедена съм, са вложили в нейното създаване освен професионализма си и амбицията да покажат високото библиографско равнище на изданията на Националната библиотека. Пожелавам на новото издание да надскочи популярността на първата Вапцарова библиография, на екипа – нови творчески постижения, а на спомоществателите на изданието – Фондация „Солидарно общество“ – повече щедрост при подпомагането на смислени културни проекти.

Никола Йонков **Вапцаров**. биобиблиография 1980–2009. състав. Снежана Коларова и др.; библиогр. ред. Елена Янакиева, Юлия Карадачка-Симеонова. София: Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2016. 336 с.

¹ **Правдомирова**, Донка. Антон Дончев. биобиблиография. предг. Иван Радев. София, 2005. 265 с.

Библиографски справки

013 Библиографии на произведенията на отделни групи автори

Български автори на португалски език. Книги и статии. 1900–2016. 109 загл. Порт. ез. Май 2016. НБКМ

Преводи от португалски език. Книги и статии. 1900–2016. 423 загл. Бълг. ез. Май 2016. НБКМ

15 Психология

Научни трудове на Наталия Александрова (психология, социални дейности). Книги, статии и дисертации. 51 загл. Бълг. ез. Февруари 2016. НБКМ

061.4 Временни изложби

Материали за мексиканска художествена изложба в София, май–юни 1955 г. Книги и статии. 13 загл. Бълг. ез. Февруари 2016. НБКМ

070.42 Журналисти

Публикации за Данаил Крапчев. Книги и статии. 1952–2016. 17 загл. Бълг. ез. Февруари 2016. НБКМ

141.33 Философска мистика

Николай, Елена, Юрий и Святослав Ръорих. Книги и статии. 2009–2016. 24 загл. Бълг. и рус. ез. Януари 2016. НБКМ

304 Социална политика

Книги и статии от фонда на НБКМ върху историята на взаимоспомагателните каси в България (нередактиран вариант). Книги и статии. 154 загл. Бълг. ез. Февруари 2016. НБКМ

316.347.2 Малцинства

Роми. Незаконни постройки. Избори – ромски вот. Статии. Май–окт. 2015. 204 загл. Бълг. ез. Януари 2016. НБКМ

Роми, незаконно строителство, акции за събаряне на незаконни жилища, купуване на гласове, ромски електорат. Статии. Май–окт. 2015. 154 загл. Бълг. ез. Януари 2016. НБКМ

32 Политика

Биографии и автобиографии на български държавници, издадени след 1989 г. и налични във фонда на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Книги. 1990–2016. 160 загл. Бълг. ез. Март 2016. НБКМ

Биографии и автобиографии на чуждестранни държавници, издадени след 1989 г. и налични във фонда на НБ. Книги. 1989–2015. 73 загл. Бълг. ез. Март 2016. НБКМ

Идеологически направления. Книги и сборници. 1990–2016. 190 загл. Бълг. ез. Март 2016. НБКМ

Изследвания от чужди автори в областта на външната политика и международните отношения. Книги. 1990–2016. 96 загл. Бълг. ез. Март 2016. НБКМ

Книги от българските президенти, налични във фонда на НБКМ. Книги. 1990–2016. 18 загл. Бълг. ез. Март 2016. НБКМ

Научни (политологични, исторически и др.) изследвания за периода след 1989 г. в България. Книги. 1989–2015. 92 загл. Бълг. ез. Март 2016. НБКМ

Политологични, исторически и други изследвания след 1989 в България. Книги. 1990–2016. 92 загл. Бълг. ез. Март 2016. НБКМ

Президентска институция в България. Книги. 1990–2016. 12 загл. Бълг. ез. Март 2016. НБКМ

Спомени и други материали на политици и общественици за периода от 1989 до наши дни; налични във фонда на НБКМ. Книги. 1990–2016. 74 загл. Бълг. ез. Март 2016. НБКМ

327 Международни политически отношения. Световна политика. Международна политика. Дипломация

Берлинският въпрос и Германия в центъра на Студената война. Книги, статии. 28 загл. Бълг. и англ. ез. Май 2016. НБКМ

33 Икономика. Икономически науки

Управление на портфейли от инвестиционни проекти в бизнес организациите. Книги, статии и дисертации. 87 загл. Бълг. и англ. ез. Май 2016. НБКМ

336 Финанси. Митническо дело. Банково дело. Пари

Исторически корени и развитие на системата за държавен финансов контрол в Република България от Освобождението до наши дни. Книги, нормативни документи. 1878–2015. Бълг. ез. Февруари 2016. НБКМ

Надзор и контрол, теория на надзора, теория на контрола, финансов контрол. Книги, статии. 1992–2015. 80 загл. Бълг. и англ. ез. Януари 2016. НБКМ

Финансово-ревизионен контрол, имуществена отчетническа отговорност, държавен финансов контрол, държавна финансова инспекция, имуществена отговорност, акт за начет. Книги и статии. 137 загл. Бълг. ез. Февруари 2016. НБКМ

338.47 Транспортът като стопански отрасъл

Статистически данни за финансиране на транспортни предприятия. Пълнотекстови статии. 2005–2015. 10 загл. Англ. ез. Януари 2016. НБКМ

34 Право. Наука за държавата и правото

Взаимодействие между правото на Европейския съюз и националните конституции. Книги и статии. 2000–2015. 66 загл. Бълг. ез. Март 2016. НБКМ

364 Социални проблеми, които изискват оказване на помощ. Видове социална помощ

Дългосрочна грижа, социална грижа. Книги, статии и дисертации. 30 загл. Бълг. ез. Април 2016. НБКМ

Социална и правна рехабилитация, дългосрочна грижа, социални услуги. Статии. 52 загл. Англ. ез. Април 2016. НБКМ

Социална рехабилитация, социално-правна рехабилитация. Книги, статии и дисертации. 24 загл. Бълг. и англ. ез. Април 2016. НБКМ

Социални услуги. Книги и статии. 77 загл. Бълг. и англ. ез. Април 2016. НБКМ

54 Химия

Учебна литература по химия за начално, средно и висше образование. Книги. 2006–2016. 180 загл. Бълг. ез. Април 2016. НБКМ

614 Здравеопазване. Обществена (социална) хигиена. Защита от нещастни случаи

Административнонаказателна отговорност в здравеопазването съобразно действащото ни законодателство. Книги и статии. 72 загл. Бълг. ез. Май 2016. НБКМ

616-083 Грижи за болния

Психологична подкрепа на онкоболни и техните близки в палиативни грижи. Книги и статии. 2005–2016. 12 загл. Бълг. и англ. ез. Февруари 2016. НБКМ

659 Рекламно дело

Бази данни с информация за Айви Лий, Едуард Бернайс, Алсон Марстън, Ю. Яковец, работещи в областта на маркетинга и реклама. Статии. 16 загл. Бълг. и англ. ез. Януари 2016. НБКМ

Изразни средства в рекламата. Книги и статии. 74 загл. Бълг. и рус. ез. Януари 2016. НБКМ

663.2 Вина. Винопроизводство

Вино и винопроизводство. Книги. 161 загл. Бълг., рус., англ., нем., фр. и чеш. ез. Март 2016. НБКМ

7 Изкуство

Информационната магия на часовника. Циферблатът като медия. Книги и статии. 24 + 9 загл. Бълг., англ. и фр. ез. Март 2016. НБКМ

72 Архитектура

Преоткриване на контекста в център Стара Загора. Статии. 5 загл. Бълг. ез. Май 2016. НБКМ

78 Музика

Музикален футуризм. Маринети в България. Книги и статии. 15 + 9 загл. Бълг. и англ. ез. Април 2016. НБКМ

791.83 Цирк

Циркът в България. Книги, ПИ и статии. 1878–2015; 1992–2015. 55 загл. Бълг. ез. Януари 2016. НБКМ

796.015 Методика. Спортни тренировки. Спортни резултати

Методика на спортната подготовка. Книги. 2008–2013. Февруари 2016. НБКМ

801.313 Имена на хора

Местни имена от Пловдивско. Библиогр. справка. Книги и статии (1870–2015). 579 загл. Бълг. ез. Февруари 2016. РНБИВ

82-25 Пиеси

Пиеси във фонда на НБКМ. Книги и статии. 2010–2016. 166 загл. Бълг. ез. Януари 2016. НБКМ

Пиеси от чужди автори на английски език. Книги. 1995–2016. 16 загл. Англ. ез. Януари 2016. НБКМ

82.015 Литературни школи и направления

Теория на екзистенциализма и романтизма в литературата на 19. и 20. век. Книги и статии. 113 загл. Бълг. ез. Февруари 2016. НБКМ

886.7 Българска литература

Иван Странджев. Био-библиографска справка. Книги, статии, CD (1975–2014). 163 загл. Бълг., рус., англ., нем. и фр. ез. Януари 2016. РНБИВ

Критични материали за творчеството на П. Ю. Тодоров. Книги и статии. 92 загл. Бълг. ез. Февруари 2016. НБКМ

Произведения от Димчо Дебелянов и литература за него. Книги и статии. 1992–2016. 243 загл. Бълг. ез. Февруари 2016. НБКМ

Списък на библиотеките участници

НБКМ – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

РНБИВ – Регионална народна библиотека „Иван Вазов“, Пловдив

*Редактор Величка Шардина
v.shardina@nationallibrary.bg*

In memoriam

Проф. д-р Ангелина Цонева Минчева-Игнатова
Dr.h.c. на Фрайбургския университет

(30.12.1933–24.06.2016)

На 24 юни 2016 г. си отиде проф. Ангелина Минчева-Игнатова, един от най-големите и световнопризнати изследователи на старобългарския език, на историята на старобългарските преводи, историческата граматика, лексикология и лексикография, гост-професор в най-големите европейски университети в Кьолн, Бон, Хайделберг, Копенхаген, Виена, Грац, Фрайбург, а през 1999 г. удостоена със званието „Доктор хонорис кауза“ на университета във Фрайбург. Професор Минчева беше преподавател, учител, научен ръководител и духовен наставник на няколко поколения по-млади български и чуждестранни медиевисти, научен консултант на много докторанти, ръководител на научни изследвания в областите на славянската книжнина и култура и на българския книжовен език.

В дългите години от своята научна дейност проф. Ангелина Минчева беше тясно свързана с Националната библиотека като член на Бюрото на Българската археографска комисия, учредена към Народната библиотека през 1976 г., дългогодишен член на Научния съвет на Националната библиотека, консултант на много от приносните изследователски проекти на сътрудниците в отдел „Ръкописи и старопечатни книги“.

Ще си спомняме с дълбока обич и признателност за нея.
Светла ѝ памет.

*От нейните ученици, колеги и приятели
в Националната библиотека*

ДНЕВНИЦИ 1933–1992

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

София, 24.XII.1967, неделя

Снощи с Камен и Мария прекарахме у Йордан Радичкови – каниха ни на качамак – майка му наистина умее изкусно да го приготвя.

У Радичкови сме за първи път. Апартамент на първия етаж на бул. „Волгоград“¹ (някогашния бул. „Стоилов“). Голяма стая, която е едновременно спалня на Йордан и Сузи, и на момиченцето им, и кабинет; свързано е направо с неголям хол, където сме насядали край ниска маса. Оттатък още една стая и кухня – там са майката и синът на Радичков.

Наредбата е хубава, приятна, непретрупана. Може да се работи, когато няма хора. Но вероятно децата пречат. Говорим дълго за „писателската кооперация“², която ще се строи на алея „Яворов“ край гората, оттатък Семинарията – и Радичков се е включил в нея.

В тая градска обстановка мислите на Радичков много често се връщат към село и към Берковица. Той е с връзка, със снежнобяла риза, без сако, но все ми се струва, че това не е същинският Радичков. Наблюдавам остро очертаното му лице с рязък профил, с живи, изразителни очи, с вдлъбнати скули, по които често играе усмивка (когато е пийнал, тази усмивка става хитра и подигравателна). Това лице е обгоряло от слънцето, от вятъра, който е идвал от гората и планината, получило е много от мургавината на селската земя.

Радичков разказва за селото си от около 90 къщи. Сега половината се рушат, защото тук се изгражда язовир. Хората се местят в Берковица, където бързо намират работа главно в стопанството. Тяхната къща е била на края на селото (баща му е починал през 1942 г.), с широк двор – около четири декара, – тук е била и градината им. Радичков е израснал в този двор, в който се е разнасял дъх на орана земя, на прекършени царевични стъбла, на картофени коренища. Над селото е започвала гората. Спомня си за дървари и сечища, за безкрайни коли, които са свалили дървен материал (особено през войната, когато търговци получили разрешение да сечат), за горски пожари. След това учение в Берковица. Живеел у един хлебар – зимно време фурната долу отоплявала цялата къща. Мъжът и жената ставали поред нощем, за да омесят хляба и да го изпекат до сутринта рано. „Ръчно приготвен хляб – каква разлика в сравнение със заводския! Бих забранил да се приготвя хляб фабрично...“ – забелязва Радичков.

¹ Днес „Васил Левски“.

² Ул. „Незабравка“.

Дълго говорим за онзиденшното заседание на Управителния съвет на Съюза с невъзможното държане на Джагаров – внушил си известна идея, не уважава общото мнение. Ставаше дума за хонорарната таблица. Една комисия, натоварена с нейното подобряване, предложи редица разумни изменения. Но Джагаров излезе със свой проект, в който само външно се поставя като основен критерий художествената стойност на литературното произведение, а всъщност се насърчава фаворизмът, дава се простор на произволите. Няколко души открито се противопоставихме на този проект – Ем. Манов, Орлин Василев, Н. Фурнаджиев, Далчев, аз. Една част мълчат – боят се да си кажат мнението, а трети го защитиха, най-често неискрено, защото не вярват в неговата разумност. Боят се за местата си или от признателност... Истинско нравствено падение! Може да си представи човек каква е моралната атмосфера в нашата страна, щом в такава, уж издигната, среда като писателската, съществува подобно малодушие.

*

Вчера купих книгата на Хайтов „Диви разкази“. Препрочитам ги, защото всъщност повечето съм ги чел в списания и вестници. Две неща ме карат да се замисля: езикът и изображението на героите. Езикът се връща към живата, непосредната народна реч, с многобройните ѝ турцизми и диалектизми. Това ми напомня в много отношения езика на някои наши писатели след Освобождението – Алеко Константинов, Михалаки Георгиев. Струваше ми се, че нашата литература е преодоляла този начин на широко използване на народната реч с нейните диалектни форми и турцизми. Оказва се обаче, че това все още е възможно, когато се загребва с пълни шепи от живота на помашкото население в Родопите. Хайтов изгражда целия си стил върху този момент и постига силни художествени ефекти – човек приема словото му почти изцяло като естествена атмосфера, в която живеят героите му. Още повече, че във всички творби той води разказа от първо лице. Езикът по този начин става важен елемент в характеристиката на лицата. Тук, струва ми се, Хайтов стои най-близо до Чудомир – Чудомир е несъмненият му учител.

На второ място – самите му герои: странна прилика с някои от героите на Йовков! Същото преклонение пред мъжествената сила, смелостта, готовността да се приеме смъртта, рискът. Разбира се, обстановката е различна, стилистиката е различна. И човек се пита: не е ли дошло от Йовков това преклонение пред турците? Защото помаците на Хайтов ни водят към същия духовен извор и към същия нравствен климат. Несъмнено различията са ясни, почти два полярни свята: в единия суровост, в другия мекота и нежност. Но все пак, когато човек чете Хайтовите „Мъжки времена“, „Ибрям Али“, „Сватба“, „Изпит“, „Дервишко семе“, неизбежно си спомня „Старопланински легенди“ и други Йовкови творби.

*

Назначени сме от Съюза със Симеон Султанов и Траян Радев да се погрижим за литературното наследство на Симеон Радев. В петък вечер се събрахме при

Султанов. Траян Радев ни запозна подробно с ръкописите на баща си. Струва ми се, че все пак най-ценното си остават спомените, които писа през последните години за Академията. Началото им излезе – „Ранни спомени“. Сигурно биха могли да излязат и частите за Женева и Париж, и за Хуриета, но след това, когато се дойде до войните, вероятно ще бъде много трудно да се публикува написаното от Симеон Радев. Не познавам добре политическата му дейност през този период, но много пъти съм чувал, той е бил един от поддръжниците на Фердинандовата прогерманска политика и носи своя дял от вината за националните катастрофи.

За съжаление и „Строителите“ имат един голям недостатък – субективизма, политическото пристрастие. Слушах Траян Радев и се чудех на наивността му – смята, че са настъпили времена на пълно възкръсване на стария политически национализъм. Мнозина разбират така поврата към патриотическите чувства, към историята на нашия народ. И забравят, че е извършена една дълбока мирогледна революция. Въпросът е да се поправят допуснатите грешки, но не да се променят основните позиции, завоювани с борба, траяла няколко десетилетия. Траян Радев се заблуждава, че „Строителите“ могат да се приемат такива, каквито са. Разбира се, те са великолепно написани, като мемоарно-исторически жанр представ[л]я[ва]т рядко достижение. Но винаги ги чета с двойно чувство – възхищение и раздражение. Възхищавам се от вътрешния ритъм на изложението, от пластичността на изображението, от наблюдателността и духовитостта на автора, но непрекъснато се ядосвам за безогледно стамболовистката и германофилската му позиция, която не само го прави несправедлив, но много често го превръща от мемоарист в памфлетист.

През войната „Хемус“ е имал намерение да преиздава „Строителите“ – Симеон Радев подготвил първия том за печат. Научих нещо ново – след Първата световна война Симеон Радев написал и третия том³ – завършвал с пристигането на Фердинанд, с една глава, която давала отрицателна характеристика на Кобурга. Ръкописът бил запазен почти изцяло.

Несъмнено, при всички обстоятелства „Строителите“ трябва да излязат в ново издание като забележителен паметник на българската историческа проза. Един предговор ще насочи читателя към онова, което в тях е най-ценно.

София, 25.XII.1967, понеделник

Днес разговарях с Ника Глен. Сладкарница „България“. Както винаги Ника говори тихо, спокойно, разумно, без външна устременост. Разговорът се [върти] главно около тома песни на южните славяни, който ще се издава в Москва. Въпросите ѝ са конкретни и делови: какви извори да се използват, може ли да се сложи една граница – края на XVIII в., да се дадат ли сръбски и български песни за Крали Марко с един и същ мотив, какво да се прави с песните, които произхождат от македонските краища, как да се застъпи епиката и как лириката. Отговарям ѝ по всички въпроси и след това минаваме към други проекти за издаване на българска литература в Съветския съюз. Особено интересен е проектът да се издадат по 30 български и съветски поети в оригинал и насрещен превод. Дълго разговаряме

³ Излязъл през 2009 г.

върху тридесетте български поети, които трябва да бъдат представени. Трудна задача; Ника предлага списък, който изобщо взето е твърде сполучлив.

Ника ми донесе 7–8 чудесни плочи, изпратени ми от Гребнев – поезия, проза (рецитации на самите писатели), музика. Между авторите, които четат свои творби, е и Кор. Чуковски.

Слушам спокойния и тих глас на Ника. Говорим за нови издания на Цветаева и Пастернак. Издателство „Изкуство“ е приготвило том статии и изказвания на Пастернак; засега томът е задържан, но непременно ще излезе. Чудесното издание на статиите на М. Цветаева под заглавие „Мой Пушкин“ в Москва не може да се намери. Ника го е получила тук – като подарък от познати.

Ника Глен – един от най-преданите приятели на българската литература в Съветския съюз. Говори много хубав български език. Дребна, с малко лице, почти необщителна, стеснителна – кога се е влюбила в нашата страна? И какво поддържа тая голяма любов, когато ние сме така несръчни (най-слабо казано) да поддържаме и подхранваме добрите чувства на нашите приятели в чужбина?

*

Тържествена вечеря за двадесетгодишнината на сп. „Септември“ и издателство „Български писател“ в ресторант „Ропотамо“. Много гости; между тях е и др. Т. Ж⁴. Джагаров е болен, вечерята се председателства от Бог. Райнов. Твърде затворен и малословен, той не успява да оживи тържеството. Вечерята минава твърде скучно; скучни са и речите, които произнасят Бог. Райнов, Камен Калчев и П. Караангов. Др. Ж. говори върху стопанските въпроси и Закона за увеличаване на раждаемостта – ще бъде публикуван в началото на януари.

Седя между Пенчо Данчев и Дим. Методиев. Разговаряме повече с Пенчо. Съобщава ми, че е приел да стане зам.-главен редактор на „Септември“. Джагаров го посетил преди няколко дни и го увещавал; днес разговарял с Камен Калчев и се съгласил. Не е обаче голям оптимист за бъдещата си работа. Ще направи опит; но щом почнат да се месят в редакцията отвън, да отменят и изхвърлят материали, ще напусне. Разговаряме за уволнението на Йор. Василев⁵, за снемането на поема на Ст. Цанев.

Разговор за П. Зарев. Пенчо е учуден от това, че Зарев навсякъде говори за „Панорамата“⁶ си; днес направил бележка, че не е спомената в партийния отчетен доклад; сам хвали нейните качества. И при това – според Пенчо – прави го по един твърде наивен начин. Човешки слабости – стига да не се гонят подалечни цели.

На връщане се разхождаме с Ем. Станев. И той непрекъснато ми говори за своя „Сибин“: „Хубава книга съм написал. Младите я четат и говорят за нея...“.

⁴ Тодор Живков.

⁵ Йордан Василев – бълг. литератор, съпруг на Блага Димитрова.

⁶ Комунистическата „Панорама на българската литература“ (София, 1966).

София, 29.XII.1967, петък

Вчера на обяд две панихиди на гробищата: 40 дни на Владимир Башев и една година от смъртта на Минко Николов. Две тъжни панихиди за млади даровити хора, напуснали прекалено рано и внезапно нашата литература. На гробищата силен дъжд, размякната земя, невероятна кал. Въпреки това, дошли са много хора, стоят на дъжда.

В такъв дъжд е бил погребан вчера и Чудомир в Казанлък. Тежка болест от две години насам беше го превърнала в сянка в сравнение с предишния, винаги усмихнат и духовит Чудомир. Не бях близък с него, но много пъти съм бивал на неговата маса и съм слушал духовитите му забележки. Видях го преди един месец в Клуба на журналистите – учудих се. Помислих си: значи е добре. А ето преди дни е настъпила смъртта – и то трагично: хвърлил се е от третия етаж на болницата, за да свърши завинаги с болестта.

В днешния „Стършел“ са напечатани неговите „Драсканици в болницата“ – предал ги преди няколко дни на Серафим Северняк. В една от тези необичайни и единствени в нашата литература бележки пише: „След като ме оперираха, доста време не можах да се обръсна и ми поникна бяла брада, та като се погледнах в огледалото бях приятно изненадан, че приличам на Хемингуей. Еха, да имах и пушката му...“. Мисълта за самоубийство упорито е занимавала Чудомир – и той я осъществи на дело.

Необикновено е да се смееш на съдбата си при такива трагични обстоятелства. Действителен смях през сълзи. Дора Габе ми казваше, че когато преди няколко години ѝ извадиха единия бъбрек, а веднага след това оперираха и втория (за да го прочистят, защото се оказало, че и той бил болен), нито веднъж не е помислила за смъртта, нито веднъж не е допуснала мисълта, че ще умре. А Чудомир непрекъснато е живял със съзнанието, че краят е неизбежен и е близък. Разбира се, тук е от значение това, че той е знаел своята болест – коварна и неизлечима.

Чудомир беше от ония даровити хора, които се раждат по изключение сред хилядите бездарни, равни, безинтересни. Природата е била към него не мащеха, а майка – дала му е много. И каква съдба: дарбата му на писател се проявява късно и то за пет-шест години избликва, изненадва и заслепява всички, след това изворът отново се затваря. Само от време на време се появяват от него светли, бляскави пръски. Писател, който е загребал от живота на народа, който с такова дълбоко и интимно познаване рисува средата на провинциалния град и на селото, свързано с тоя град. И е намерил най-подходящия език и стил – жив, оригинален, Чудомировски. Тоя стил води може би началото си от Алеко и Михалаки Георгиев, но е толкова личен, че в него няма нищо подражателно. Самият Чудомир имаше подражатели, мнозина, особено между хумористите (най-типичният Г. Краев⁷). Подражанието преодоля само един – Н. Хайтов в последната си книга „Диви разкази“: излизайки от Чудомир, той също създаде съвсем нов, свой стил.

Преди Девети септември въпреки огромната му популярност, строгите критики и някои писатели не искаха да приемат Чудомир – повърхностен хуморист,

⁷ Ганчо Краев – бълг. писател хуморист.

без дълбочина на замислите, образите му по-скоро представляват леки скици. Но Чудомир се наложи и бе утвърден като един от най-добрите ни съвременни белетристи. След Девети септември нова беда – неговият хумор не бил политически заострен и идейно задълбочен, движел се между шегата и забавата, не засягал дълбоките социални конфликти... Разбира се, и това се изживя, Чудомир през последните години получи заслуженото си писателско и обществено признание (както казва в „Драсканиците“: юбилеи, ордени, титли – „да напълниш кола с ритли“, звания; „Почнат ли да ти устройват юбилей, да те честват и кичат с ордени, почнат ли да те снимат на филм – готви си завещанието“). И все пак чета вчера в една статия на Славчо Васев в „Отечествен фронт“ – иначе написана с уважение към Чудомир, с болка за неговата смърт – че липсвала на разказите му социална заостреност, но въпреки това... и т.н. Колко дълбоки са корените на догматизма и тесногърдието – все още не можем да се освободим от тях.

А Чудомир трябва да се приеме такъв, какъвто е – отличен познавач на хората, чудесен изразител на живота. Така го е виждал, така го е изобразил и го е запечатал завинаги в живи, неповторими страници – и тези страници възкресяват този живот пред нас, неговите съвременници; ще говорят несъмнено и на бъдещето. Така трябва да се отнасяме към всичко, което е станало класика на нашата литература.

*

Вчера след дъжда и калта на гробищата отидох да обядвам в Клуба на журналистите. Всичко заето; Димо Казасов⁸ ме покани на своята маса; обядваше с дъщеря си. Той обича разговорите. Започнахме с неговата бележка във „Вечерни новини“ за унищожението на софийските паркове. Реших да го провокирам: чел ли е втория том от спомените на Иван Михайлов и какво мисли за писмото на Ал. Цанков⁹. Чел ги е тук в София, в Народната библиотека. Не ми отговори направо на въпроса, но ми припомни, че има две несправедливи нападки срещу него в спомените. Никога не е давал мнение за начините, по които трябва да се постъпва с комунистите. И никой не го е питал – това е било извън ресора на един министър на железниците. С македонските водачи се е виждал много малко и то за да се застъпи за някои хора, да ги спаси от възмездие на македонската организация. Смята, че Тодор Александров¹⁰ е бил един честен човек, убеден в идеите си.

Заговорва ми за новата си книга спомени – вече е минала през рецензия. В нея влизат части от предишните му спомени, особено от „Бурни години“, но с много съкращения. В тая си книга иска да възкреси не само политическите събития и личности, но и обикновения, всекидневния живот на нашите градове от началото на века. Смята, че в това отношение особено добра е книгата на Конст.

⁸ Бълг. политик, участник в 9-юньския, 19-майския и 9-септемврийския преврат. От 1950 г. главен цензор на „народната република“.

⁹ Александър Цанков – бълг. икономист и политик, водач на Демократическия сговор. Оглавява правителството след 9-юньския преврат срещу все по-диктаторското правителство на БЗНС, което предава и каузата на македонските българи.

¹⁰ Деец на ВМОРО.

Константинов¹¹ „Път през годините“ – картината, която е дадена за Сливен, в много отношения характеризира и другите градове от тази епоха, например Трявна, Дряново. Купил си е преди няколко дни новата книга на Константинов „Върхове“ и я чете с удоволствие. Припомня му мемоарите на Симеон Радев. С удоволствие се е срещал с него и е обичал да го слуша. Цени го извънредно високо – несъмнено надарен човек, „Строителите“ е написал на 26 години. Съжالياва, че след това Симеон Радеви е загубил най-хубавите си години в дипломацията. Скоро е препрочитал неговите политически статии във „Вечерна поща“, за да провери, дали не са се обезличили с течение на годините. Нищо подобно – блестящи, поразяват с живостта на мисълта и с изяществото на стила си.

Казасов и дъщеря му стават – обещаваме си да продължим разговора в понеделниците, когато той и неговите приятели се събират на вечеря, – Боров ме кани вече няколко пъти на тези вечери.

Намирам след малко Казасов и дъщеря му на гардероба. Излизат и тръгват към „Алабинска“. Дъждът е поспрял. Малка, но все още подвижна фигура, енергична глава, здрава крачка. Осемдесет години живот и участие в бурни събития, една жива история на нашия век. И толкова много противоречия в една личност и в един живот! Дали това не е най-отличителната черта на нашето време?

ТЕТРАДКА № 47

София, 30.XII.1967, събота

У Емилиян Станев. Обади ми се тази сутрин – иска книги със старобългарски текстове, защото вече пише книгата си „Житие на грешника и смешника Теофил“. Занесох му „Старобългарските разкази“ на Йорд. Иванов и „Из старата българска, сръбска и руска литература“ на Боньо Ангелов¹². Надя ми прочете (Емилиян никога не чете) първите две страници. Има една уводна част – размисли, а след това започва автобиографичният разказ на главния герой Теофил. Прочетеното не ми направи никакво особено впечатление – разбира се, това са първите наброски. В стиловата обработка на творбата, а тази стилова обработка трябва да носи нещо от колорита на Средновековието, няма необходимата атмосфера. Обърнах на Емилиян внимание на няколко неща: в уводните размисли не може да липсва връзката с бога и религията – това е нещо неизбежно за епохата, каквито и задачи да се поставят с изображението на основния герой. Той може да бъде всичко друго, но не и атеист в онази обстановка. Самият автобиографичен разказ започва без загатване за историческия момент, за хронологията, за времето. Някои думи са непристъпи за стила – художник (в Средновековието това е занаятчия), художествено (Евтимий би се изразил съвсем другояче). Ритъмът не е ритъмът на една творба, свързана с жанровете на Средновековието. Емилиян трябва да вникне по-дълбоко

¹¹ Константин Константинов – бълг. писател. Вж. и **Константинов**, Константин. Път през годините. неиздадени спомени. София: Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2011.

¹² Бълг. филолог.

в „Житие и страдание грешнаго Софрония“ – има нещо общо между неговия замисъл и автобиографията на Софроний: със заглавието на творбата си Софроний навежда на житиен жанр и същевременно не пише житие, защото живее в една епоха, когато този жанр се е изживял и не е годен да изрази новия литературен замисъл и новото жизнено съдържание. Сближаване и отдалечаване – ето отношението между Софрониевата творба и житийната форма. По принцип същото важи и за замисъла на Емилиян...

Емилиян ме слуша внимателно. Още утре ще потърси Софрониевото житие. Старобългарските текстове му трябват, за да улови ритъма на средновековната реч, а също и за да използва нещо от лексиката.

Мисля си: има ли смисъл Емилиян да се залавя с подобна задача? Струва ми се, че в историческата тематика той никога няма да се чувства стъпил на сигурна почва. Тук са нужни знания, а той ги няма; нужно е дълбоко проучване на епохата, а той е лишен от подобна склонност. Взима по нещо оттук и оттам, а то е съвсем недостатъчно. След книгите на Вера Мутафчиева у нас ще бъде трудно да се пишат исторически романи. Емилиян оспорва качествата на нейните книги – няма в тях писателство; дори „Случаят Джем“ е по-слаб от „Смутното време“... Не се съгласявам с него; втората част на „Джем“ е много жива, динамична, дълбока. Какво значи писателско майсторство в случая, щом творбата ти разкрива живо и задълбочено толкова интересни страници от миналото? На Вера Мутафчиева вярваш, а на прекрасния майстор Емилиян Станев, когато се касае за историческите му творби – не винаги.

Емилиян е непосреден писател. У него личният опит, многото наблюдение, личните контакти с обстановка, събития, хора, натрупаните дългогодишни впечатления, са основа на творчеството, играят първостепенна роля. И затова е написал чудесни разкази за природата, животните, хората от малкия град. В тая област той има още много сюжети – разказвал ми ги е майсторски, с увлечение; би трябвало да седне и да ги напише. Но той сега е решил да хвърли другаде силите си – в историята, във физиката, в сложните философски проблеми на нашето време – да стане интелектуален писател. Това несъмнено ще разшири обсега на неговото творчество, но няма ли да бъде с цената на самото му изкуство?

Понякога му загатвам за това. Но той е толкова чувствителен на тази тема, че веднага взема един раздразнителен тон, засяга се, нервничи. А нарасналото му самочувствие не му позволява да даде право на другия. И за това скача от физиката към историята и от историята към физиката, започва ту с темата за турския лов или съдбата на Търновското царство, темата с американския физик... Дали в годините, които се намира, ще преодолее тези органически трудности, за да навлезе в ново творческо преображение?

Дълго говорим за вълнението, предизвикано във всички среди, от новината за повишаване на цените¹³. След това става дума за неговото интервю, поместено в днешния брой на „Народна култура“. Не го е чел още, защото не получава вестника. Не за първи път забелязвам тази черта (може би черта на скъперничество) –

¹³ В постановлението за повишаване на цените, публикувано във в. „Работническо дело“, се изтъкваше, че се намаляват тези на кожените палта и пианата „Беларус“.

не се абонира за вестници и списания, не купува книги – и разбира се, много малко чете.

*

Днес купих няколко новоизлезли наши и съветски книги по история на изкуството: книга за Мещрович¹⁴, мислите на Роден¹⁵ (в превод на Пинтев¹⁶ – помня първото издание на тази книга от детските си години, с чудесните ѝ илюстрации), „Древноруское искусство в собраниях Павла Корина¹⁷“, размислите на Асафьев¹⁸ за руското изкуство, книга за Петров-Водкин¹⁹.

Разглеждам репродукциите в книгата за Петров-Водкин. Отново си спомних изложбата му в София. Какъв рядък художник – оригинален и дълбок! Тук е даден в цветна репродукция портретът на Ахматова – не мога да се откъсна от него. Но всичко в тая книга е интересно – един свят, който ме покорява.

София, 1.1.1968, понеделник

Нова тъжна вест: Вичо Иванов ми съобщи, че преди няколко дни във Варшава е починал Ян Спевак. Един от най-добрите приятели на българската литература. Свикнал съм да го виждам всеки път по време на престоя си във Варшава – неизбежният телефон, среща в „Бристол“, обед в Писателския дом, дълги разходки из варшавските улици, на театър; в симпатичния дом на Joteyki, недалеч от Plac Narutowicza, кабинетът с двете бюра, където работят двамата поети – Анна Каменска и Ян; полиците с книги, където винаги можеш да намериш нещо интересно, непознато или ново, дървените народни скулптури на божества. Той беше винаги нервен, възбуден, припрян, но безкрайно добър, а тя спокойна и мъдра. Струваше ми се, че той брак, който беше идеален, бе построен на контрасти. Но това бяха контрасти на характерите, а не на разбиранията и на убежденията – тук владееше пълно единство. Затова и не познавам по-добро писателско семейство – семейство на хора, които живеят с литературата, които дишат с най-хубавите традиции на полската поезия, които непрекъснато се трудят. На тях дължа много от връзките си с полските писатели, на тях дължа много от онова, което зная за близкото минало на полската литература. Ян Спевак и Ана Каменска ме запознаха с Лец – той беше техен приятел. Помня, че когато преди десетина години пътувахме с Ян до Познан, той ми обърна внимание на поезията на Чехович²⁰. С тях посещавахме театри и се запознавах с режисьори и актьори – те имаха много близки в тази среда. А колко пъти, седнали в сладкарницата на Писателския дом

¹⁴ Иван Мещрович – амер. скулптор и арх. от хърв. произход, известен като „Славянския Микеланджело“.

¹⁵ Огюст Роден – фр. скулптор, един от основоположниците на импресионизма.

¹⁶ Любен Пинтев.

¹⁷ Може би става дума за рус. потомствен иконописец и художник Павел Корин.

¹⁸ Борис Асафьев – рус. композитор.

¹⁹ Кузма Петров-Водкин – рус. художник.

²⁰ Юзеф Чехович – пол. поет, близък на литер. група „Квадрига“.

на Krakowskie Przedmieście, недалеч от Зигмунтовата колона, на нашата маса са се събирали полски писатели и Ян ме е представял на всеки поотделно, за да започнат след това живи и интересни разговори.

Ян знаеше да се жертва за приятелите си – когато е дошъл гост във Варшава, да остави работата си, да го води и разговаря с него. В такива случаи ми беше много неудобно, защото го виждах, че губи от времето си за труд, но той беше непоправим – нищо не можеше да го откъсне от приятелския му дълг. И тогава започваха обиколките из варшавските книжарници (особено любимо място ми беше книжарницата на „Старе място“, където човек потъваше в богатството от интересни книги) и разговорите в симпатичната сладкарница пак на „Старе място“, която по едно време се ръководеше от Пентакова, вдовицата на полския поет, и пиенето на чай в техния дом до късна нощ сред книгите, ръкописите и дървените божества по стените.

Ян имаше грижи и трудности, и той ми ги изповядваше с една рядка, почти детинска доверчивост. Анна Каменска бе по-сдържана в думите, но също тъй доверлива по детински с усмивка, поглед, жест. Особено хубави бяха нашите разговори върху трудностите за писателя и интелегента в съвременния свят. От Ян научавах задкулисният живот на полската литература – всички онези мъчнотии, с които полските писатели всекидневно се бореха. Той беше хуманист от най-чиста проба, един от най-типичните представители на полската интелигенция, на която хуманизмът е в кръвта, същност на нейното духовно битие.

Не мога да си представя как ще изглеждат моите бъдещи посещения във Варшава без Ян Спевак.

*

В петък вечер се срещнахме със Стефан Дичев²¹ в книжарницата на художниците. Връщаше се от издателство „Народна култура“, където от няколко дни е директор²². Изглежда, че трудностите, с които има да се справя там, така му бяха натезжали, че поиска да ме изпрати, и през цялото време ми говореше за пречките, които трябва да преодолява, и за плановете си. Виждам, че не е с много добри впечатления от Д. Добрев²³, при все че не говори остро срещу него. Възмутен е преди всичко от атмосферата на фаворитизъм – не само приятелско, но и търгашеско раздаване на преводи. Вече е разбрал какво представлява Дим. Икономов²⁴ и е решил на всяка цена да освободи издателството от него. Казах му и моето мнение за Икономов – няма нищо общо с литературата, човек на паричния интерес, предприемач, който работи с „негри“.

Дичев се възмущава от Бог. Райнов, който се е обявил срещу превеждането на Марсел Пруст, Камю, Джойс и други западни автори. Българската творческа

²¹ Бълг. романист, основател и гл. редактор на сп. „Космос“.

²² По-късно е уволнен, защото разрешава издаването на „Майсторът и Маргарита“ на Булгаков.

²³ Димитър Добрев – бълг. писател, издател на месечника „Светлоструй“. До идването на Дичев е бил гл. редактор на издателство „Народна култура“.

²⁴ Димитър Икономов – бълг. преводач.

интелигенция не може да не познава техните творби. Затова смята да ги издаде в по-ограничени тиражи с предназначение да стигнат главно до членовете на творческите съюзи. В този смисъл е разговарял с Павел Матов²⁵.

„Ако видя, че не мога нищо да направя в издателството, защото подводните сили са много, ще си подам оставката още първата година. Аз имах спокойно място в „Космос“ – ще се върна там. Тук ще загубя само времето и нервите си.“

*

Вчера обядвах с Марк Полянов, съветския литературовед, с когото се запознах във Варна преди две години. От няколко дни е в София, телефонира ми. Намерих го в „Славянска беседа“. Седнал на масата, пише, до него бутилка коняк. Оплаквал ми се, че Съюзът на писателите не му е обърнал никакво внимание. Посрещнали го и толкоз. Вчера сам отишъл в Съюза, питал за секретарите. Там се оказал само Анастас Стоянов – учудил се, не знаел, че Поляков се намира в София.

Разговаряхме известно време в хотела, след това обядвахме в „Добруджа“, разхождахме се из София. Почти не я познава – показах му „Ал. Невски“, „Света София“, гроба на Вазов. Оттук се откри чудесен изглед към Витоша – Поляков го наблюдаваше възхитен.

Роден е през 1916 г., косата му е побеляла; фигурата му е малко набита, но енергична и подвижна. Разказва ми обширно за себе си, за младостта си, за майка си, която произлиза от прочуто еврейско семейство, за следването си в университета. Първите му интереси са били в областта на староруската литература. Негов учител в Московския институт за литература бил Гудзий. Интересно, не храни добро чувство към него, но го цени високо като учен; смята, че учебникът му по староруска литература е компилация от предходниците му – прибавил е само марксистическа терминология. Спомня си аспирантския си изпит в навечерието у Гудзий, в навечерието на войната – държал го е в квартирата му в присъствието на някакъв старик, гост на Гудзий. Оказало се, че това е Петухов.

Когато става дума за Лихачов, тъкмо обратното – говори за него с възторг. Това е необикновен, изключителен учен, който в последните двадесет години е направил за съветската медиавистика повече от всички други. Възхищава се от културата му, от усета му за поезия, от новаторските му идеи. Слушам с удоволствие тези възторжени похвали и вярвам, че са искрени. Само едно нещо хвърля съмнение у мен, че Поляков така отблизо познава Лихачов: съобщава ми, че пиел много; причината – лагерът²⁶... Възраждам енергично, познавам Лихачов като пълен въздържател... Но това е само един дребен епизод от разговора; Поляков ми говори за отделните трудове на Лихачов – от „Летописите“²⁷ до „Поетиката на старата руска литература“. Напълно се съгласявам с него, с една бележка: не при-

²⁵ Бълг. поет, функционер на БКП. Вероятно в качеството му на началник в отдел „Култура“ на ЦК на БКП или в Комитета за култура.

²⁶ От 1928 до 1932 г. за „контрареволуционна дейност“.

²⁷ Лихачов, Дмитрий. Русские летописи и их культурно-историческое значение. Москва, 1947.

емам уводната глава на „Поетиката“, където се говори за единството на старите славянски литератури; повече съм склонен да поддържам мнението на Гудзий. Поляков е решително на страната на Лихачов.

Не бих могъл да кажа, че Поляков разкрива достатъчно ясно литературните си позиции. Направи ми впечатление едно: че напоследък се занимавал много със структурализъм и че в това отношение имал подкрепата на Храпченко²⁸ – да се създаде сектор за структурално литературознание. Развива ми теорията си за композицията на драмата – от структуралистски позиции. Имаме още една обща тема с Поляков – полската поезия. Под негова редакция сега излиза книжка преводи от Норвид²⁹; за пръв път на руски Норвид се явява в отделна книга. По-късно ще подготви два тома [на] Норвид. Казвам му, че за съжаление Норвид у нас е съвсем непознат и че моето желание е след Стаф³⁰ да подготвя Норвид – в същата библиотека, дето излязоха Тувим³¹, Броневски³², Галчински³³.

*

Вчера надвечер мина към нас Далчев – донесе ми новата си книга „Фрагменти“. След малко дойдоха Светлина Николова³⁴ и Илия Тодоров³⁵. Поведе се жив разговор; говореше главно Далчев, както винаги увлечен в мислите си, убедителен. Понеже имаше при нас млади хора, сега започващи научната си кариера (представих му Светлина и Илия), разговорът се въртеше главно около университета. Далчев говори за Бицили, след това за лекциите, които е слушал в Париж. Разговорът продължи дълго. Светлина и Илия си отидоха извънредно доволни – за първи път срещаха Далчев и имаха възможността да се насладят на неговата мисъл и ум, на блясъка на речта му, на иронията, която изпълваше думите и която бе насочена много често срещу него самия.

*

Първият ден на новата година. Гости: Надежда Драгова и Първан Стефанов с децата си, Блага и Йордан Василев с малката Ха, Божидар Божилов с жена си, Камен Калчев за малко. Вечерта се разхождахме дълго с Камен и Мария, а след това разговаряхме у дома. Камен отново се вълнува от съюзните работи и от ходовете на Джагаров. Вече мъчно работи в „Септември“ – Джагаров се меси във всичко,

²⁸ Руски функционер на културния фронт, чуждестранен член на БАН.

²⁹ Циприан Норвид – пол. поет, художник и скулптор. На български излиза том с негови стихотворения и поеми „Звезден диамант“, преведени от Андреана Радева, през 1981 г.

³⁰ Леополд Стаф – пол. поет, модернист.

³¹ Юлиан Тувим – един от най-големите пол. поети.

³² Владислав Броневски – пол. поет.

³³ Константин Галчински – пол. поет и сатирик.

³⁴ Дългогодишен директор на Кирило-Методиевския научен център към БАН.

³⁵ Бълг. текстолог, разкрил дългогодишните комунистически фалшификации (на В. Попов, Г. Бакалов и Михаил Димитров) около „Символ-верую“ на Хр. Ботев и прословутата телеграма до Парижката комуна.

смята съюзните издания за свои органи. Калчев вече втори път ми заявява, че навярно ще си подаде оставката.

София, 2.I.1968, вторник

Чета дванадесетия номер на сп. Poezja. Почти целият е посветен на Лесмян³⁶. Поляците умеят да ценят литературата си: когато издигнат някого, превръщат го в изключително явление. Лесмян е наистина необикновено интересен поет; поезията му има черти, които отговарят на естетическите търсения на съвременния човек. От тук и неговата нараснала популярност (бих я нарекъл огромна) сред днешната полска литературна общественост: Лесмян се чете, Лесмян се издава, за Лесмян се пише, Лесмян е критерият, с който се сравнява всичко добро в поезията на миналото и настоящето. Ето какво казва за Лесмян Юлиан Пшибос:

Znawcy poezji godzą się dzisiaj z sądem, że cały owres literatury polskiej, zwany Mładą Polska, spełnił się i wyraził artystycznie dopiero w dziele Bolesława Lesmiana. Dopiero Lesmian to, co zapowiadało się i nie osiągnęło rangi artystycznej w poezji Młodej Polski wypowiedział doskonale i dopiero w nim ta epoka znajduje swoje usprawiedliwienie i wyraz. On to dopiero Bolesław Lesmian, a nie Kasprówic i Staff, podniósł symbolizm w poezji polskiej do poziomu najwyższych osiągnięć w Europie – i poziom sen przekroczył.

Наистина Каспрович отдавна не се чете в Полша, Стаф – все по-малко, но историческа несправедливост е да се отричат и художествените постижения, и ролята на тяхната поезия. Лесмян се оценява от позициите на нашето време, но то е също само един определен исторически момент и няма право нито да съди от името на миналото, нито да говори в името на бъдещето. И неговите води ще оттекат, ще дойдат нови хора с нови вкусове и нови търсения, те ще открият своя „Лесмян“ и ще издадат същата присъда за нашия Лесмян, която ние сега издаваме за Каспрович и Стаф. Малко ценности остават да живеят във вечното време, недокоснати от неговия зъб и ненакърними. В полската поезия това са Мицкевич и Словацки. От няколко десетилетия се опитват към тях да добавят Норвид. Сега Пшибос включва в тая редица и Лесмян – нарича го „най-големия полски поет от времето на Норвид“. Очевидно е, че плаща данък на вкуса на своето време.

В същата книжка на Poezja са поместени писма на Лесмян, които показват за сетен път, че величието и баналността винаги съжителстват. Лесмян пише писма до една полска литераторка, чието име днес е свършено забравено, с невероятни суперлативи за таланта ѝ – сигурно е бил покорен от нейната красота. Dederęsus [?] (прекрасният преводач на полската поезия в Западна Германия – познавам го лично и го помня от срещите си с него във Варшава) превежда две писма на Лесмян с коренно противоположни оценки за издателя Марткович. Тези толкова естествени, човешки слабости правят твърде невероятен, недействителен, дори смешен помпозния образ, който поклонниците на Лесмян му създават.

³⁶ Псевд. на пол. поет от евр. произход Болеслав Лесмян, писал на полски и руски език.

В книгката са напечатани стихове на Яструн. Мисля си: Яструн не е ли в положението на Лесмян през тридесетте години, когато други ефектни, блестящи поеми са шумели, пленявали са съвременниците си, налагали са се на общественото внимание, събирали са похвали и слава? Тогава Лесмян е бил осмиван, творил е в мълчание и тишина, макар че не бих казал, че е бил напълно недооценяван, защото все пак бива избран за член на Академията на литературата. И сега за Яструн се говори рядко и малко, при все че се чувства неговото присъствие в съвременната полска литература. Други шумят – понякога с талант, друг път с фокуси, а може би тъкмо Яструн е най-интересното, най-дълбокото явление в днешната полска поезия, с перспектива за „вечност“. Може би след 30 години ще го „откриват“, както сега откриват Лесмян.

*

Днес попаднах на бележките си от пътуването ми в Румъния през ноември 1961 г. Убедих се още веднъж колко е несъвършена човешката памет – или може би само моята памет е такава. Забравил съм извънредно много неща, почти всички подробности. Съжалявам, че тогавашните ми бележки са толкова бедни и кратки, а това пътуване събуди много мисли – мисли, свързани преди всичко със съдбата на нашата национална култура. Дълго време ги носих със себе си, смятах да ги развия в една статия, но не успях да я напиша.

Помня какво поразително впечатление ми направиха старите черкви и дворци в Румъния: прекрасната, кокетна черква „Крецулеску“ в центъра на Букурещ, до дивния кралски дворец от XVIII в.; черквата „Колця“ срещу Музея на Букурещ от XVII в.; черквата на Нягое Бесараб от XVI в. в първата румънска столица в Куртя де Аржес, дворецът на Константин Бранковяну от XVIII в. с терасата към езерото, с музея и картинната галерия... В тези черкви и дворци виждах, от една страна, византийската и средновековната българска традиция, а от друга, нови елементи, западни влияния, резултат от контактите с европейската култура. Сякаш пред [мен] заставаше един образ на българската култура – ако не беше я сполетял тежкия удар в края на XIV в. Тази култура беше прекрачила границите на България, за да доразвие своите традиции в Румъния. Разглеждайки тези паметници на румънското минало, аз виждах да се разгъва пред мен един филм на неосъщественото бъдеще на българската култура – такава, каквато тя би могла да бъде и е трябвало да бъде през XVII и XVIII в. Бях потресен от това видение – никога нищо подобно не ми се беше случвало и не очаквах да ми се случи. През целия си триседмичен престой в Румъния живеех с това дълбоко вълнение. Сякаш това бе някакво прозрение, някакво апокрифно „възнесение“ в бъдеще, което не беше се осъществило. Шопите казват, че е празна работа да се занимаваш с неща, които не са станали – „ако беше, чеше“. Но за историята на културата това съвсем не е празна работа, защото ти дава възможност да видиш по-отчетливо отделните етапи в нейното развитие. Погледнато от онова, което е останало в Румъния през следващите векове, където са съществували условия да продължи своето развитие – разбира се, вече като

румънска култура, българската култура от XIV в. получава много ярък и релефен облик.

Мислех за тези неща и помня – печал обхващаше душата ми, оплаквах нашата национална съдба, изреждах всичко онова, което турското потисничество беше ни отнело – не само като свидетелство и величие на миналото, но и като бъдеще. Това бъдеще възкръсваше като видение, когато обикалях из Румъния.

В тази обиколка имаше и други толкова интересни неща: родното село на поета Октавиан Гога – Ръшикара, близо до Сибиу – къщи и улици сякаш дошли от приказките; немските села в околностите на Брашов – с тежки, каменни готически черкви крепости, с дебели зидове, зад които се крият сгради, където в моменти на опасност може да се събере цялото население; селските органи (един такъв органист учител ни свири в селото Герман) и великолепият орган в Сибиу – най-големият в Югоизточна Европа, на който вдъхновеният органист Дреслер ни показва целия блясък на необикновеното си изкуство... После манастирите в Молдавия – и най-интересният от тях – „Нямцу“, свързан така тясно с историята на българската литература (в тамошната ръкописна сбирка упорито търсих следите на йеромонах Спиридон); чудесната долина на Биказ; паметните места на Българското възраждане в Букурещ и Брашов, Браила и Галац, печатницата в Римник, където Софроний е печатал своя „Кириакодромион“... Какъв по-голям трепет от този да вървиш по следите на Ботев, Каравелов и Раковски?

В Румъния има свещени места за нашата история. В XIX в. румънците са свидетелствали най-голямото благородство, на което е способен един народ – дали са братски подслон на българската емиграция и на нашето националноосвободително движение. Това не е било леко и безопасно в съседство с една империя, все още твърде могъща. Ние понякога забравяме това благородство.

Три седмици в Румъния бяха достатъчни, за да оценя тази великолепна черта на румънците – гостоприемството. Гостоприемство не от куртоазия, но дадено от сърце, непринудено и топло. Ще си спомням винаги с признателност за него. Да дам примери? Те не са нужни. Достатъчно е да спомена две от моите съпроводвачки – сътрудничката от Литературния институт Елена Пиру, с която прекосихме страната и която със своите познания по история на изкуството, със своята любов към миналото на Румъния можеше да трогне и най-затъпелия педант. Аз ѝ бях безкрайно благодарен, при все че често се шегувах с нея. Гореща поклонничка на музиката, на нея дължах ония концерти на орган, които огласяваха както селските готически черкви, така и градските катедрали в Трансилвания. Елена Пиру и нашият предан приятел Дикулеску ми показаха българските светини в Букурещ. Но тук има и друга водачка – Лаура Фотиаде, някогашната очарователна румънска студентка в Софийския университет. В едни от последните дни посетихме къщата, в която е живял Йовков в Букурещ. Улица „Францелари“ 27. Днес не бих могъл да я намеря – вървахме дълго, докато стигнем до нея, при все че не е в покрайнините. Малка едноетажна къща, два прозореца, които гледат към улицата; входът е откъм двора. Йовков е държал две неголеми стаи, разделени с антре. Улицата е тиха, не много дълга, със стари едноетажни къщи, някъде с разградени дворове. За мен бе интересна не само къщата, в която Йовков е живял,

но и всекидневният път, който е извървявал в тоя стар квартал. В тоя дом са били не само неговите грижи – тук са се раждали и някои от най-хубавите образи на „Старопланински легенди“ и „Вечери в Антимовския хан“.

На Нова година хората правят равностметка на изтеклите дни. Румънската тетрадка ме връща към стари спомени и мисли. Това е може би излишно, но е хубаво.

София, 6.I.1968, събота

Днес в сладкарница „Варшава“ разговарях дълго с младия цигански поет Асан Мерков. От известно време често ми се обажда. Най-напред го доведе при мен Усин Керим³⁷. Асан се смущаваше, говореше със запъвания; и досега не се е освободил от това смущение. Усин ми обясни молбата му – да помогна да дадат на Асан, който е студент по педагогия, по-голяма, увеличена стипендия. Сега получава 30 лева, не му стигат, родителите му са крайно бедни – не му изпращат нищо. Говорих няколко пъти в Деканата, в Ректората. Не се постигна нищо, защото специалните стипендии са вече заети, а и от Ректората нямаха особено желание да уредят въпроса – Асан бил твърде нередовен, недисциплиниран студент. Трябваше да убеждавам Жечо Атанасов (заместник-ректор), че се касае за циганин, че сега тепърва ще се създава циганска интелигенция и че това ще бъде труден процес, че циганите няма да се освободят лесно от недостатъците си, че Асан е поет и т.н. Но резултат не се получи.

Сега седим с Асан в тоя обеден час във „Варшава“. Той се е навел над масата и ми рецитира тихо новите си стихове. Набита, по-скоро дребна фигура, черна коса, искрящи черни очи, закръглено, дори красиво мургаво лице. Стихове за любов, за полския пейзаж, за надежди и очаквания. И отново чувам гласовете на циганските катуни, на стари талиги, разказа за блеснали в мрака ножове, за страсти и кръв – както в първите стихове на Усин Керим, с неговата носталгия за Ата. Само че стихът на Асан не е така класически строен, но е раздвижен, по-лаконичен, с неравен и начупен ритъм. Нещо от първичната сила на поезията звучи в тези стихове. Нашата съвременна поезия е станала твърде стилизирана, всичко е опосредствано, а тук чуваш гласове, които идват пряко от самия живот, докосваш непосредния пулс на една жива човешка съдба. Асан е приготвил книга за „Български писател“ – около 30 стихотворения; сега я преглежда Андрей Германов.

Разпитвам го. Роден е в тетевенските села, баща му бил ковач, но много пиел. Има две сестри, по-възрастни от него; едната със средно образование, а другата – полувисше, – завършила е Кюстендилския учителски институт. И Асан е учил в Кюстендил. Там е завършил гимназия. Нещо извънредно рядко било за Тетевенския край всички деца в едно циганско семейство да получат средно образование. Майката много настоявала за това; и сега тя държи Асан да завърши университета. А оказва се, че това не е много лесно при недисциплинираността на Асан: не посещава упражненията („Стават студенти и говорят неща, които са съвсем ясни

³⁷ Друг бълг. поет от цигански произход. Негова стихосбирка е включена в общия том „Петима млади поети“ (София, 1978), заедно с Гергина Иванова, Христо Троански, Краси-мир Петров, Христо Бекриев.

и ги знам. Защо да си губя времето да ги слушам?“), рядко ходи на лекции („Все пак лекциите са ми по-интересни, човек може да чуе нещо интересно“), трудно се наканя да взима изпити („Лесна работа, учебниците не представляват за мен никаква мъчнотия, но трябва да седнеш да четеш... Предпочитам да си мисля за моите стихове, да се събирам с младите поети, да разговарям с тях...“). Съветва се с мене: има намерение да отиде в Кюстендил, там ще му дадат работа, а в университета да стане задочник. Решително не го съветвам да прави това – ще се откъсне от учението и няма да завърши. Остава му още година и половина, трябва да изтрае. Все пак завършеното висше образование ще му бъде само от полза. Мълчи, после промърморва нещо, уж се съгласява, но чувствам, че моите аргументи не му оказват никакво въздействие.

Разказва ми за съдбата на сестрите си, особено за една от тях, по-голямата. Оженила се съвсем млада. Попаднала на турчин, който я излъгал, че е инженер. Нехранимайко, биел я жестоко, поради което тежко се разболяла. Миналата година се развела, сега живее във Варна. Другата сестра е неженена, учителства в плевенските села.

В течение на разговора узнавам, че сега Асан е останал съвсем без пари; сутринта заел 30 стотинки, за да си купи цигари. Предлагам да му помогна – отказва решително, не приема нищо; ще излезе, че за това ми се е обадил и ме е помолил да се срещнем. Не помагат никакви увещания. Циганска гордост. Стипендията си ще получи на 10 януари; дотогава ще търси заем от студенти – не за първи път гладувал... Има само една молба, да се обадя на Джагаров, за да му отпуснат от Съюза пари за едно палто и за един костюм. Показва ми дрехите си: овехтяло късо горно палто, нещо като полушуба, отвътре с изкъсан хастар; костюм, с който не смее да се покаже. „Един циганин трябва да бъде облечен добре, още повече един циганин поет.“ Чувствам подтекста: иначе завинаги си остава пред другите циганин; не го приемат, не променят предрасъдбите си по отношение на циганите...

А това е болното място на Асан. Говорили сме много пъти, говорим и сега. Не може да си намери момиче. Българките, щом чуели името му и научели, че е циганин, го оставяли. Преди известно време се запознал с едно момиче. Почнал да се среща с него; студентка. Но когато майка ѝ и баща ѝ узнали, забранили ѝ. Казали ѝ, че циганите са пияници, вадели ножове. По тоя повод написал стихотворение, което ми чете. „А без любов не може да се пише. Как ще стана поет, без да имам близко момиче?“ Не може да намери циганка – девойка с образование. Всички са завършили VI–VII клас и повече нищо. Знаят да танцуват, да пеят – и това е хубаво. Но как ще я заведе при своите приятели поети? Тя не може да говори за нищо, никаква литература не я интересува.

Опитвам се да го убедя, че това не е точно така; природната интелигентност може до известна степен да компенсира липсата на образование. Не е съгласен с мен. И ми разказва, че при едно литературно четене в Сандански се е запознал с една циганска девойка на неговата възраст, 23-годишна. Влюбил се в нея, обича я и сега; и тя го обича. Имала само една майка; работели тютюн. Прекарал в Сандански една седмица. Тя живеела в „махалата“ (циганската махала). Срещали се, обичали се. Тя дохождала с майка си в София. Готова била да се ожени за него,

настоявала. Не е съгласен, не вижда в бъдеще живота си с нея. „Поне да иска да завърши гимназия задочно – не ще; завършила е само седми клас. Как да се ожenea за нея? А я обичам.“ Някои от новите му стихотворения са посветени на нея. „Да се ожenea за такава циганка, значи да се загубя като поет. Ще се народят деца. После?“ Ето, Усин не се е оженил за своята Ата, а я обича досега, само нея обича. Понякога ходи в Тетевен да я види; там живее, вече женена.

Има нещо много симпатично и човешко във вълненията на Асан. На пръв поглед ти е малко смешно, всичко това ти се вижда наивно, но като се размислиш, виждаш, че това е една своеобразна трагедия. Цигански проблеми. С проникването на образованието и цивилизацията сред циганското население те ще се увеличават. Вече има заможни цигани, особено ония, които работят в текезесетата; живеят извън „махалата“, имат хубави, добре уредени къщи, децата им учат. С бита обаче не се променя изведнъж и психиката. Виждам, че Асан мисли много по тези въпроси, занимава го съдбата на циганите. Започнал е да учи езика „хинди“ (намирал много общи думи), говори ми за връзката на циганите с индусите... Очевидно е, че той жадува за един друг свят и друг живот, но колко трудно е да се изтръгне от атмосферата на вековни навици, традиции, дълбоко вкоренени в бит и психика. А в стиховете му българският език е много добър, точен и безупречен, както и езикът на Усин Керим. Това е също твърде интересно явление – и двамата не се стремят да пишат на цигански, както Патуся. Асан знае за нейната поезия. Съобщава ми интересен факт: в Полша Усин Керим я потърсил и се срещал с нея; била необразована.

Заинтересувах го за Кирил Костов, който се занимава с проблемите на циганския език, и за полския поет Фицовски, който пише много за циганите.

*

У Виолета Вежинова, в малкия апартамент на ъгъла на „Раковска“ и „Гурко“³⁸. Не съм идвал тук от времето на развода им с Павел. Седим в ъгловата стая. Същият шум от „Раковска“, както някога. Струва ми се, че и в стаята нищо не се е променило. Виолета забелязва: „Няма го бюрото на Павел; то беше насреща към ул. „Раковска“. Канapé, две кресла, малка масичка в средата, радиограмофон с много плочи, две стари икони на стената. Малка небрежна разхвърляност из стаята, която ѝ придава по-голяма всекидневна интимност.

Спомените ме връщат към ония години, когато бяхме почти всяка вечер с Виолета и Павел, Людмил и Мери, Камен и Мария в Клуба на журналистите или [в] „Добруджа“. Павел беше по младежки влюбен във Виолета, задоволяваше всичките ѝ капризи, тя плуваше в щастието си и предизвикваше съдбата; не подозираше, че има един ръб, до който не бива да се достига; краят не бива да се обтяга до безкрайност – ще се скъса. И се скъса. След това дойдоха двата нови брака на Павел с много трагични перипетии. Виолета трябваше на всяка цена да свърши Художествената академия – Павел беше се съгласил да ѝ помага, да почне работа,

³⁸ Цялата кооперация, под която бяха сладкарница „Прага“ и Унгарският ресторант, беше населена с функционери на БКП и висши милиционери или техните роднини.

да се блъска сама. Годините не са отнели жизнерадостта ѝ и любовта ѝ към живота, но все пак са оставили една горчивина, която не може да се скрие.

Говорим за любовта, за човешките отношения, за формите на брака, в който мъчно се включва новият бит на хората. Казва ми, че още обича Павел, че единствено него е обичала. „Ако можех да почна отново живота си с Павел, другояче бих живяла – и щяхме да останем заедно.“ Илюзии. Човек непрекъснато повтаря старите си грешки.

Виолета иска да нарисова графична картина на историческа тема – от Симеоновата епоха. Съветва се, разпитва ме за събития, културни дейци, обстановка, облекла, иска библиография.

В разговора узнавам, че между младите художници и писателстващи младежи, между които се движи, с необикновено обаяние се ползват Константин Константинов и Христо Радевски, ходят при тях, търсят ги за разговори, споделят с тях замислите и възделенията си.

*

Днес получих Kultura – първият полски вестник, в който има съобщение за смъртта на Ян Спек. Той не обичаше Kultura и те не може да не са знаели това, но говорят за него с много топли думи и дават горе на трета страница една голяма снимка, от която не мога да се откъсна. Ян е в кабинета си. Седнал, в кадифеното си сако, чете книга, опряна на коленете му. Лицето му има най-хубавия си израз – мек, спокоен, съсредоточен. Час на размисъл, на беседа със себе си. Запомнил съм го по-скоро другояче: подвижен, развълнуван, малко бърз и припрян, нервен. Зад него част от библиотеката му. Между книгите няколко от любимите му дървени народни божества. Закачена една гусла – той или Каменска бяха я донесли от Югославия.

Тук, в тая обстановка, между книгите, в минути на дълбоко вглеждане в себе си, са се раждали стиховете и статиите на Ян. Надясно беше неговото писалище, а наляво – друго, малко писалище, на което Анна Каменска създаваше своите стихове и книги, и превеждаше неуморно. Нейният творчески порив сега ще запълня празнотата на тая стая, ще я населява с политически видения за двама.

София, 12.I.1968, петък

Вчера срещнах по „Раковски“ Анастас Стоянов; отново ми припомни, че трябва да говоря на 80-годишния юбилей на Людмил Стоянов през февруари.

Всъщност през февруари 1968 г. Людмил Стоянов ще навърши 82 години, но официалното му кръщелно свидетелство показва 80. Някога, когато е трябвало да го вземат войник, отишъл в село и си извадил ново кръщелно свидетелство, станал с две години по-млад³⁹. Сега вече е късно да се възстановява истината – датата ще се оправи след смъртта му – или „по-късно“, както деликатно се изрази в Централния комитет, когато преди две години Съюзът на писателите беше на-

³⁹ И той като Коритаров не е искал да ходи войник.

правил предложение – със съгласие на самия Людмил Стоянов – да му се чества 80-годишнината.

Един анекдот за Людмил Стоянов (казват, че е действителен случай). Поканва в Руския клуб на обед един руснак или поляк. Сядат, поръчват. По едно време извикват Людмил на телефона. Той става, отива в гардероба, говори. След това се връща и забравил за госта си, влиза в друга зала, сяда, поръчва си обяд. След време, когато занесли първия заръчан обяд при чужденеца, келнерът отишъл да търси Людмил, намерил го и му припомнил, че чужденецът го чака и че поръчаният обяд е готов. Тогава Людмил се сетил, че е дошъл с гост в ресторанта и че е забравил за него...

Един от многобройните епизоди из живота на Людмил, свързани с неговата разсеяност. А онази вечер бях у тях, той е все така бодър, здрав, спокоен и макар извънредно сдържан, но все пак приятен и напълно запазен събеседник.

*

Снощи Емилиян Станев ме повика – донесли му един ръкопис от Къпиновския манастир. Преглеждам го – дамаскин от края на XVIII или началото на XIX в. Опитва се да го чете, особено поместеното житие на Евтимий за св. Петка. Сериозно се е заинтересувал от старата литература с оглед на работата си върху исторически теми; но познанията му са недостатъчни. Възмущава се, че в училище не се учи старобългарски – езикът на нашите деди – така, както другаде учат латински.

Чете ми откъс от дълго писмо до Т. Ж.⁴⁰ във връзка с тезисите за патриотичното възпитание на младежта. Някои места от писмото са твърде откровени, смели и остри.

*

Издателство „Български писател“ ще издава спомените на Мих. Маджаров⁴¹. Предговора пише Веселин Андреев. Спомних си: Веселин е бил няколко години четец на стария Маджаров; всъщност нему Маджаров е диктувал спомените си. Веселин казал: „Маджаров ме научи да обичам Русия“.

Имам един твърде ярък спомен за Маджаров. През лятото на 1942 г. пристигнахме като туристи в Копривщица със Стойко⁴² и потърсихме Саша (Саша Пундева-Войникова, женена за внук на Маджаров⁴³). Поканиха ни на обяд у Стайнови. Там бяха Ана Каменова, Петко Стайнов, децата, а също и старият Маджаров. Разгледахме двете чудесни копривщенски къщи – старата на Мих. Маджаров и новата на Стайнови с традиционна красива резба, поръчана у някой много добър майстор

⁴⁰ Тодор Живков. Е. Станев, както и мнозина от тогавашните близки до властта интелектуалци, си е въобразявал, че на Правешкия сатрап му пука за тяхното мнение.

⁴¹ Михаил Маджаров – бълг. политик, племенник на Г. Бенковски, водач на Народната партия.

⁴² Вероятно неговият приятел Стойко Стойков.

⁴³ Петко Войников.

в Клисуре. Широк двор, високи дувари, великолепна атмосфера за съзерцания и работа. Преди обяда разговаряхме с Маджаров. Едър старец, със силно изразителна глава, сякаш изваяна от камък, с думи, които падат като отсечени жестове. И тогава говорехме за спомените му и за това, че властта не бе разрешила да се печата частта за Освобождението поради русофилските чувства на автора – да не се напомня за Русия, да не се събуждат старите и дълбоки симпатии на българския читател към нея⁴⁴. А с Русия немците водеха сурова война; нашето правителство беше съюзник на Хитлерова Германия... И в ония тежки и решителни дни Мих. Маджаров стоеше твърд и непреклонен на своите позиции (неговите статии във в. „Мир“ бяха строго цензурирани и много често недопускани). Седнал в креслото си, той говореше спокойно, но интонациите му съвсем не бяха старчески – в тях имаше нещо много решително и остро. След година и половина Маджаров загина трагично – на 10 януари 1944 г. – при бомбардировката на София с почти цялото си семейство.

София, 13.I.1968, събота

Ужасно студен ден. При това духа остър вятър – не можеш да се покажеш на улицата. Отбих се да обядвам в Клуба на журналистите. Сядам на масата на Любо Левчев, Караангов и Първан Стефанов. И тримата са даровити поети, умни и културни, а също и честни. Преди една-две седмици у Каменови дълго разговаряхме с Левчев – беше му дошъл на гости. Помня го отпреди десетина години. Тогава бях в секретариата⁴⁵ – бяха се оплакали от едно читалище – държал се маниашки. Всъщност нищо особено, хлапашка история. В годините след това Левчев израсна бързо като един от най-оригиналните ни млади поети – със свое виждане и свой стил, до голяма степен противоположен на Вл. Башев, с когото бяха най-близки приятели и в литературата влязоха заедно като двойка. Жената на Левчев е художничка, оттук интересът му към живописиста – няколко негови кратки статии за художествени изложби говорят за усет и култура.

Караангов и Първан Стефанов са стари мои познати от студентството им в Софийския университет. Като поети те почнаха плахо, безшумно, скромно. Радвам се, че така добре се развиха – като интересни и дълбоки творци. Мисля, че много им помогна контактът с полската литература и поезия. Щастливата случайност или някакво съзнателно търсене ги заведе там? Те отдавна четат полски, престояват в Полша често по един-два месеца, познават много полски писатели. От поляците са взели по-дълбокото мислене, по-сложния духовен свят, по-голямата смелост на поетическото изказване.

Приятно ми е да се срещам с тях, да разговарям, дори да наблюдавам обикновените им и скромни български лица, в които само очите горят като въгленчета.

Караангов и Първан ми съобщават радостно, че са видели сигналните екземпляри на полската антология. Развълнувани са, харесало им е външното оформле-

⁴⁴ Крал Милан (според С. Радев) казва, че русофилството на сърбите е свидетелство за тяхната простотия и невежество. Това важи с още по-голяма сила за българите.

⁴⁵ На СБП.

ние на книгата. Повеждаме малък спор за транскрипцията на полските имена – аз настоях на своето и затова се получиха различия между предговора и текста на самата антология.

Говорим за конгреса на комсомола, за патриотизма и за Македония – тема, която вече много живо интересува нашата интелигенция. Двадесет години безразличие и национален nihilизъм не успяха да изтръгнат тая болка от българската душа. Уви, националните въпроси съвсем не отпадат на другия ден след извършването на социалистическата революция; оказва се, че раните остават и продължават да парят. Животът на човека не може да бъде поставен само в координатите на социалната съдба. С догматически лесни фрази ние решавахме всички спорни въпроси, изхождайки много грубо от една схема – класовите и икономическите интереси. Пренебрегнахме сложността на човешката душевност.

На масата на поетите чух, че пиесата на Караславов „Вуйчо владика“ е свалена от сцената на търновския театър за черногледство. Следобед ми се обади Грубешлиева по телефона – да ми съобщи за това сваляне като най-голямата новина на деня. Вечерта се отби вкъщи Емилиян Станев – да вземе две книги. Първата му дума е: „Знаеш ли новината?“. И бърза да ми я съобщи – Караславовата пиеса е свалена.

Това е вече не само новина, а сензация: Караславов обвинен в черногледство! Та от двадесет години той се занимава именно с това – да се бори срещу черногледството, да проявява бдителност на всяка крачка, да вижда и гони – като в Средновековието – вещици. И колко пакости е нанесъл с тая си негова роля! Напоследък хората жалеха не толкова за пакостите, които е направил на другите, а за това, че уби сам себе си като писател. Нима един голям писател може да бъде тъй ограничен, да се превърне в гонител на всеки по-свободен, по-свеж, по-оригинален полъх в изкуството? Ролята на бухала е неприсъща на истинския писател. И ето сега сам Караславов се превръща в обект на бдителност – на гърба му се стоварва собственият грях!

Всички се питат: как ще реагира? Струва ми се, че има право Емилиян: ще се примири, ще направи нужните поправки в пиесата си – както поради страховитост, така и от сметка. Не би приел да стане знаме на недоволниците – такава съдба не го блазни, пък и едва ли някой би му позволил да направи това.

Но въпреки всичко аз мисля, че този епизод може да има известно благоприятно отражение върху Караславов – до известна степен да го сепне; може би поне отчасти ще се пропука обръчът на неговата ограниченост. А с това е свързана сегашната му съдба на писател.

*

Вчера четох ръкописа на една рецензия на Лиляна Грашева⁴⁶ за Куевата книга за Черноризец Храбър, а преди една седмица – първите страници от дисертацията на Стоянка Бояджиева⁴⁷. Изпитах удоволствие – колко задълбочено пишат и каква

⁴⁶ Бълг. литературка.

⁴⁷ Бълг. фолклористка.

култура на писането проявяват! Стремят се да избягват повърхността, да вникват дълбоко във въпросите, а езикът им е прецизен, оригинален и културен.

Много ценя дарбата да се пише хубаво – и у писателите, и у хората на науката. Тая дарба е рядка, а у младите хора съвсем рядка. От моите аспиранти и асистенти я показва веднага Драгова. После я проявиха Петко Тотев⁴⁸ и Стефка Таринска⁴⁹. А ето сега я виждам у Лиляна Грашева и Бояджиева. Вярвам в тяхното бъдеще, стига да не им се случи нещо, което да прекъсне пътя на развитието им. Струва ми се, че тая дарба я има и Светлина Николова. Другите са много добри, пишат изобщо добре, но все пак у тях не блика свободната вътрешна струя на езика.

Млади хора, сериозни и трудолюбиви, упорити и честни в търсенията си. Колко много таланти и колко много надежди! Срещам ги постоянно, виждам ги около себе си – бих желал всички да успеят, да преодолеят суровите нрави и жестоките пречки, с които нашата действителност продължава да посреща талантливата младост.

*

Обади ми се по телефона Бела Казанджиева за един съвет. Към нея се обърнал Димо Минев – да напише още нещо за Йовков. Готвел книгата си за Йовков за второ издание във варненското издателство⁵⁰. Отговорила му, че не би могла нищо повече да каже. Димо Минев я подканил да направи второ издание на разговорите на Казанджиев с Йовков⁵¹. Ето въпросът, по който разговаряхме. Редакция на първото издание е правил Досев от „Наука и изкуство“. Не знаел нищо за Казанджиев, нямал отношение към неговата личност. И когато Елка Йовкова и майка ѝ се явили при него и му казали, че в книгата на Казанджиев има неверни неща, той веднага се решил да зачертае няколко пасажа: че Йовков излизал рано от вкъщи, отбивал се в някоя сладкарница (какво ще помислят хората, значи вкъщи не му е приятно); че обичал да пуска все една и съща плоча с народна музика на един грамофон, който останал у Йовков от д-р Меворах, или нещо подобно.

Винаги е трудно да се работи с близките на покойните писатели – има неща, към които те са малко ревниви, чувствителни, дори мнителни. То е нещо съвсем естествено, засягат се най-дълбоките им чувства. Съвсем нормално е близкият да се идеализира. А всъщност големият писател след смъртта си принадлежи вече на само на близките – принадлежи на обществото, на народа си, на историята, а великите личности – и на човечеството.

Близките на Йовков – и дъщерята, и съпругата – са едни от най-симпатичните, най-достойните, най-сдържаните хора, които съм познавал. Но понякога и те проявяваха твърде болезнена ревливост, диктувана от най-добро чувство към паметта на Йовков. Така се е породило и недоволството им от някои места в разговорите на Казанджиев. Помня навремето, че госпожа Йовкова ми говореше за това недоволство.

⁴⁸ Бълг. литератор.

⁴⁹ Бълг. литераторка.

⁵⁰ „Йордан Йовков – спомени и документи“, 1947 и 1969 г.

⁵¹ Казанджиев, Спиридон. Срещи и разговори с Йордан Йовков. София, 1960.

Аз съм съгласен с Бела Казанджиева – разговорите трябва да излязат такива, каквито са написани. От онова време вече са изтекли четири десетилетия, много от хората не са живи и не мога да се засягат. Най-сетне в някои отделни случаи могат да се поставят инициали.

Но първото издание не беше добре направено. Дори не бяха взети предвид обработките, които Казанджиев бе направил при обнародването на някои части от разговорите. Очевидно Досев не е бил в течение на всичко това. Книгата се нуждае от предговор, в който да се каже, кой бе Казанджиев, да се хвърли известна светлина върху обстановката и атмосферата, в която са възникнали тези разговори. Казах на Бела Казанджиева, че ще бъде много хубаво, ако тя напише няколко думи за онова, което знае за тези срещи и разговори – може да използва вече отпечатания си спомен за Йовков. Припомних ѝ чудесното писмо, което Лидия Шишманова отправя към Михаил Арнаудов, редактора на Шишмановата книга за Вазов⁵². Бела Казанджиева не познава това писмо – обещах да ѝ го занеса да го прочете (тяхната книга била на тавана, неразопакована след пренасянето в новото жилище).

Попитах – къде е ръкописът на разговорите. Останал е у нея. Ще отида да го видя, след това ще говоря с „Наука и изкуство“ за евентуално второ издание на книгата. Убеден съм, че ще има успех – читателят свикна да търси и цени такива книги.

Бела Казанджиева не е харесала последната статия на Симеон Султанов за Йовков – намира, че Йовков е представен невярно, че е принизен. За съжаление не съм чел още статията – оставих да я прочета по-късно. Вижда ми се малко странно това впечатление на Казанджиева – Султанов работи с голяма любов и истинско увлечение върху книгата си за Йовков.

ТЕТРАДКА № 48

София, 18.I.1967

Днес едно голямо събитие развълнува литературните среди – статията на „Литературен фронт“ „Бдителност и черногледство“, насочена срещу Караславов. Поводът за написването ѝ е интервюто на Караславов, печатано преди десетина дни в „Работническо дело“. Това интервю възмути мнозина – отново в него се търсеха и сочеха вещици, за да бъдат разпъвани на кръст, терзани, изгаряни, посочваха се мними врагове сред културните дейци, развяваше се плашилото на опасност от западно влияние, буржоазна пропаганда и т.н. Караславов отново се показва тесногръд сектант, ограничен по ум и дух – нещо, което не бива да бъде присъщо на един голям писател⁵³.

Чашата преля и трябваше да се реагира официално. Към това се прибави и пиесата „Вуйчо владика“ – тя бе свалена от театралните сцени за черногледство, т.е. в нея бе открито тъкмо онова, срещу което от много години Караславов надава рев.

⁵² Шишманов, Иван. Иван Вазов. спомени и документи. София, 1930.

⁵³ Много е спорно дали Г. Караславов е „голям писател“.

В разговорите, които днес слушам целия ден, се чувства общо задоволство – Караславов твърде много тежеше на литературния живот със своите непрекъснати апели за бдителност, със своята вледеняваща мнителност.

Разказват много подробности относно свалянето на пиесата му и цялата сложност на отношенията между него и официални партийни и държавни представители в последно време. Свикнал да бъде хвален непрекъснато, той бе получил извънредно високо самочувствие; заел позата на блюстител на чистотата на марксистическата линия и социалистическото изкуство, той е чувствал голяма сила зад себе си, затова не е очаквал удара, който в края на краищата сам е предизвикал. Той не само че не се е смущавал от трупачите се срещу него недоволства, но е заплашвал до последния момент и на най-високо място.

Срещата му с Павел Матев е била драматична. Извикали го в Комитета за култура и изкуство. Павел му казал, че е прочел пиесата му и я намира черногледа, невярно изобразяваща нашия живот. Караславов отговорил: „Щом мислите така, тогава я свалете от сцената“. – „Тъкмо за това сме ви повикали да ви съобщим“. От тоя момент започва бурен разговор с нападки, оплаквания и т.н., разговор, който продължил дълго и при крайно разгорещена атмосфера.

Казват, че днес Караславов се е явил на заседание на бюрото на Съюза и си поднесъл оставката от редакцията на „Литературен фронт“; съобщил, че ще се откаже от всички обществени постове, които заема.

Не знам как ще завърши цялата история – дали няма да се намери някакъв компромис. Лично аз не очаквах, че ще се стигне до такова бързо сваляне на Караславов; струваше ми се, че отстраняването му (поведението му вече го правеше невъзможен) ще стане постепенно и безболезнено.

Жалко само, че един талантлив писател толкова години заемаше позицията на гонител на вещици – това нанесе големи пакости на литературата ни, а за него самия – като творец и художник – бе почти равносилно на самоубийство. Защото не могат да се създават художествени творби със стойност и значение от ограничен ум, подчинен на тези си; от сърце, лишено от живот.

*

Във вторник слушах чудесен концерт – Меса в до минор от Моцарт в изпълнение на Софийската филхармония с румънски диригент (Мирча Басараб), с румънски хор (хорът на Букурещката филхармония), с румънски солисти. Отдавна не съм изпитвал такова голямо удоволствие; през цялото време чувствах трепета от досега с истинското изкуство. Хорът – великолепен, а от солистите Емилия Петреску пееше с такова дълбоко чувство, с такъв финес, с такова тънко разбиране, че всеки път, когато ставаше от стола си – висока, стройна, с класически профил, с голямо светло чело – в салона преминаваше някакво невидимо дихание, огромната зала замираще възхитена.

Мисля си: вярвам, че имаме отлични певци, хорове, оркестри. Но рекламата не надхвърля ли понякога истинската стойност на нашето музикално изкуство? Слушах румънците – тънко разбиране, изработка, стигнала до съвършенство, мярка и

стил, хармония и равновесие. Много малко от тези качества притежаваме ние във всички изкуства. А тази мярка е резултат от дълга традиция. Румънците я имат много десетилетия преди нас. И тя дава своето отражение върху съвременната им култура и изкуство. Обстоятелствата са се стекли така, че те са ни изпреварили най-малко с едно столетие. В средата на миналия век у нас възникват първите театрални и музикални интереси в някои градове (главно Шумен); все по това време една голяма българска емиграция в Румъния почва да търси светлината на изкуството. Първи опити, примитивни вкусове, плахи усилия, а в Румъния вече има театър и музика – българите се докосват до тях в Букурещ. И се учат от тях, там търсят първите образци за още съвсем плахите си и несигурни стъпки.

Трябва да обичаме своето и да се гордеем с него, но все пак по-малко самооблъщения, по-малко самохвалби! Трябва да признаваме голямото чуждо [изкуство] и непрекъснато да извличаме от него критерии за себе си. А към народите, които са създали преди нас съвременната си култура, да се отнасяме постоянно с признание и любов.

София, 21.I.1968, неделя

Тая сутрин получих две нови книги: „Дъжд вали – слънце грее“ от Валери Петров и „Истината е жестока“ от Венко Марковски. Каква огромна разлика между двете: у Валери Петров проста, естествена поезия, поезия на всекидневните неща и всекидневните събития в живота на поета, а у Венко Марковски – трясъци от думи, водопади от словоизлияния, зад които не съзираш поезия; гръмогласие, което те уморява. Към книгата предговор от Сим. Русакиев⁵⁴ – многословен и празен, лишен от всякакъв усет за изкуство.

Боя се, че Венко Марковски го чакат големи разочарования у нас. Той избяга от Югославия и сам по себе си този факт е знаменателен, с много сериозно политическо значение – едно свидетелство за колебанията, които съществуват сред населението на Македония. Тези колебания намират място дори сред оная интелегенция, която положи основите на македонския език и македонската нация. Венко бе един от първите и един от най-запалените. Помня разговорите, които съм водил с него в навечерието на войната – той тогава бе студент в София, често идваше в моята стая, често го виждах по улиците. Не бях съгласен с писането на диалект; той ми отговаряше: „Не знаеш какво става в Македония“. Подкрепяха го Ст. Младенов, Т. Павлов, Т. Траянов; мъчно приемаше възражения. След двадесет и няколко години трябваше да промени схващанията си, да дойде в София, да почне отново да пише на български език. Но той е вече така откъснат от българската поезия, че онова, което пише, не убеждава никого. Думи, думи, без съвременно поетическо виждане. Щедри официални признания без никакъв отзвук в средата на писателите и читателската интелегенция. Един ден пукнатината ще стане толкова голяма, че Венко Марковски ще се озове в една пустиня. Какъв ще бъде тогава неговият път? Боя се да гадая.

⁵⁴ Симеон Русакиев – бълг. литературен историк и критик.

Харесвам у Валери простотата на израза, искреността на чувството, пулса на поезията, който никога у него не спира. В последните години той се връща към своя поетически свят – на размисли, хрумвания, на търсене смисъла на ежедневието, на лека ирония и скептицизъм. Не се стреми да бъде модерен, затова остава при своя традиционен стих. Това е хубаво, защото показва увереност в себе си, в избрания път на художник. Когато чета новата му книга, имам странното впечатление, че чета Вазов. Макар и коренно различен от него по стил, като него Валери превръща в поезия всекидневните си мисли и впечатления. И при това не се стреми да прави от тези мисли и впечатления големи философски обобщения, да търси образи и форми, които да ги превърнат в необикновени, поразяващи въображението поетически преживявания (тая страст погубва много съвременни наши поети).

За пръв път откривам у Валери нотки на резигнация, мисли за старостта и смъртта. Виждат ми се странни и преждевременни, но изглежда, че е настъпила някаква вътрешна умора, някаква отчужденост от света.

Бих желал да говоря с него – един от най-интересните хора в нашата литература. Преди няколко дни се уговорихме по телефона след изпитите да му позвъня.

*

Отново много разговори за поведението и съдбата на Георги Караславов – с Камен Калчев, Людмил и Мери, Божидар Божилов, Георги Цанев, Боян Ничев, Любен Георгиев. Мнозина смятат, че той ще избере пътя на компромиса, за да не загуби обществените си позиции. Във всеки случай засега не издава външно никакви смущения, явява се навсякъде, не прави демонстрации на недоволен, оскърбен, не желае да се скрие от погледа на хората.

Днес на обяд се разхождахме с Камен, Божидар и художника Гришата Ковачев из парка. Студен ден, улиците са заледени, снегът скърца под стъпките ни, но небето е ясно и въздухът е чист и свеж. Божидар е развълнуван от предстоящите избори за членове на Съюза на българските писатели – прави комбинации, агитира. Тревоги от поведението на Джагаров – проявява голямо властолюбие, иззел е всички функции на членовете на бюрото и секретарите, всичко е съсредоточил в свои ръце. При това му липсва такт и гъвкавост, всеки ден допуска грешки. Божидар е песимист за по-нататъшното развитие на нещата в Съюза; могат да се очакват големи изненади и сътресения.

*

Снощи взех от Блага току-що излязлата полска антология – „Съвременни полски поети“. Общо взето добре оформен том. Не мога да се отнеса обективно към преводите – познавам оригиналите и търся винаги адекватност; затова губя усета за постигнатото в превода.

Прочетох предговора си и доста се смутих – без полет на мисълта, без проникване в същината на съвременната полска поезия, без големи обобщения. По-скоро

суха регистрация на имена. Исках да направя този предговор повече литературно-исторически, отколкото критически. Но поради малкия му обем получила се е само една твърде безжизнена информация. Явно несполука.

Мисля си: може би това е пределът на възможностите, началото на края? Всичко се изхажява и всичко има завършек. Младите хора идат със своето ново светоусещане, със своя живот – и затова пишат свежо и интересно.

„Пора, брат, пора...“

Всеки ден констатирам това – и в работите си по фолклор и литературна история, и в критическите си статии.

София, 23.I.1968, вторник

Вчера и днес Управителният съвет избира нови членове на Съюза на писателите. От 43-ма представени бяха избрани 11. Историята се повтаря: малцина могат да съберат необходимите гласове – и в това няма нищо лошо, ако тези малцина бяха най-добрите! За съжаление и този път пропаднаха даровити и културни хора. От критиците трябваше да влязат Тончо Жечев и Боян Ничев, например – хора с интересен поглед, задълбочени и оригинални. Настоявах и за Стефан Продев и Цветан Стоянов – биха могли да внесат по-друг нюанс в писателската среда със своята широка култура, с оригиналността на виждането си. И други някои заслужаваха да минат, [но] пропаднаха. За сетен [път] човек се убеждава колко мъчно си пробиват път даровитите и способните, колко случайни обстоятелства решават съдбата им.

Джагаров отново се прояви със своето фразьорство, със субективизма си, с властническата си бруталност. Слушахме го и се чудехме до каква степен му липсват такт и чувство на отговорност. Този човек няма да свърши добре: веднъж стомна за вода, втори път, на третия път се счупва.

Караславов присъства на заседанията на Управителния съвет. Външно е спокоен, сякаш нищо не се е случило. Имам впечатление, че ще направи усилия всичко да се размине. Няма да избере поведението на Радевски – липсват му неговата смелост и праволинейност.

*

Починала е Веса Маринова, съпругата на Ламар. Какъв парадокс – една седмица след 70-годишнината му, когато бе обсипан с внимание! Каквото и да мислим за Ламар и за тежката болест на Веса, все пак това е голям удар. Тя бе симпатичен човек, гостоприемна, общителна, внимателна към всички. Сигурно не малко е правила, за да намери Ламар спокойствие в собствения си дом за работа. Това е толкова по-необходимо за човек с неговия темперамент.

*

Днес разговарях с Хайтов за връзката на „Диви разкази“ с фолклора. Казах му, че съм споменал за такава връзка в статията си „Фолклор и литература“. Питах го,

правилно ли е моето наблюдение. Потвърждава го. Близостта в общата атмосфера и преди всичко в езика. Езикът в тази книга е представял голям проблем за него. Намира, че в нашето село през последните двадесет години са настъпили дълбоки изменения и душевността на днешния селянин не може да бъде изразена нито с езика на Йовков, нито с нормалния литературен език. Ако накара своите герои да говорят на този ограничен в изразните си средства език, това ще означава да се загуби самата същност на неговия разказ. Даде ми един пример (намирахме се в Клуба на журналистите): огромна е разликата между изразите „Имам намерение да ям агнешка скара“ и „Наежил съм се да ям агнешка скара“. В разказите си говори от първо лице и това му е дало възможност не само диалога, но целия текст да потопи в народния език, а това е същата езикова атмосфера, която е присъща и на фолклора.

София, 26.I.1968, петък

Днес на обяд по време на изпитване влезе в кабинета ми Георги Марков и ми съобщи: Никола Фурнаджиев е починал. Телефонирах веднага у Цаневи. Пенка Цанева потвърди: нощес от емболия в една от университетските хирургии.

Знаех за болестта и за операцията, която бе извършена в понеделник. Цанев ми каза, че е била лека (първата фаза при опериране на простата), минала добре. И ето изненадата – смърт.

Всичко започна по-миналия вторник след събранието, в което Венелин Коцев⁵⁵ говори пред писателите. Фурнаджиев, Ем. Станев, Джагаров, Радичков отишли вечерта в бара на хотел „Балкан“ и пили там до сутринта (Радичков ми казваше, че се прибрали към 5 ч.) Още тогава Фурнаджиев почувствал големи болки. Повикали проф. Пенчев: простатата. Посъветвал го веднага да постъпи в болница. Всичко било още в твърде лека форма. След няколко дни Фурнаджиев напуснал болницата. Отново болки, ново отиване в хирургията, решение за операция. В понеделник операцията бе извършена. Че е била лека, личеше по това, че Фурнаджиев бе пожелал да гласува при избора на нови членове на Съюза и както заяви на заседанието, Джагаров беше пратил кола да вземе бюлетините му. Възпротивихме се на такова процедуране, като нещо неправилно. Вчера Цанев ходил в болницата при Фурнаджиев (четвъртък – ден за посещения); чувствал се добре. А ето преди малко Кирилова от Съюза ми телефонира, че тялото ще бъде изложено от 9 до 11 ч. в Народния театър, а след това ще започне траурният митинг.

Това е кратката история на една неочаквана смърт.

Днес не мога да мисля за нищо друго – нахлуват в съзнанието ми спомени за Фурнаджиев. Повече от 40 години познавам името и поезията му – от дните на моето ученичество. Вероятно не по-малко от 35 години го познавах и лично. Има периоди, когато сме се срещали всеки ден – в края на 30-те години и през войната – като сътрудници на „Златорог“, а след войната като членове на секретариата на Съюза на българските писатели.

⁵⁵ Функционер на БКП.

Фурнаджиев беше неспокоен и остър характер, личност с ярко очертана гражданска и поетическа физиономия, човек на страстната любов и страстната омраза – и сам събуждаше много омраза. За всеки в обществото има противоположни преценки – на симпатия и антипатия; това е нещо неизбежно. Но при някои полярността на тези преценки е извънредно остра и силна. Така беше при Фурнаджиев: от една страна, приятели – и от друга, открити страстни врагове. Обвиняваха го, че има тежък характер, че е брутален в омразите си, че е мизантроп, че не умее да се радва на успехите на другите, че е остър в думите си и избухлив. Това е до голяма степен вярно и все пак не обяснява всичко. Основното е в твърдите позиции, които заемаше по културните, обществените и литературните въпроси. Неговите мнения бяха винаги ясни и категорични. И трябва да се признае – в основата си верни и справедливи, защото той изхождаше от една висока мярка за изкуството и от един сигурен естетически вкус. Почти не правеше компромиси – бореше се открито с бездарията, със сурогатите в поезията, с лекомислието и повърхността в писателската работа. Не приемаше липсата на талант да се прикрива с политически качества, да се прави кариера в литературата чрез партийни заслуги особено, когато това се вършеше от дребни духове, от нищожни кариеристи, от явни търгаши. Една такава позиция му струваше огромни неприятности – и той ги имаше като секретар в Съюза, като редактор на „Септември“ и „Литературен фронт“, като редактор в издателство „Български писател“. Като се прибави към това суровият му характер, човек може да си обясни голямото число на неприятелите му.

Че Фурнаджиев бе талантлив поет, едва ли някой вече се съмнява в това (може би само Людмил Стоянов, с когото съм водил много пъти спор на тая тема). Четеше твърде много, следеше новото, особено в областта на поезията, имаше сигурен вкус. Беше приятно да се разговаря с него за литература и да се слушат строгите му, взискателни преценки. Те бяха категорични по отношение на обществените въпроси – в тая област неговата съвест постоянно се бунтуваше. И не от вчера. Помня многобройните ни разговори по време на войната: никои от неговите приятели не беше така твърд в отношението си към Хитлерова Германия – той я ненавиждаше и не си правеше илюзии за катастрофата, която очакваше хитлеристката армия. Колко пъти сме седели в сладкарница „Цар Освободител“ и сме разговаряли по тези въпроси. Той не бе много разговорлив; по-скоро бе мълчалив като своите приятели Светослав Минков и Владимир Василев. Неведнъж съм ги сварвал да седят и пушат, и да прекарват десетки минути мълчаливи, като от време на време някой отронва една-две думи. Но Фурнаджиев умееше да разказва, да защитава мненията си горещо и убедително. Той беше умен и с ума си, и с волята си оказваше силно влияние върху някои от приятелите си (в последните години върху Радевски).

Между младите ставаше твърде разговорлив и приятен събеседник. Тъкмо заради тези беседи, за категоричните му преценки, за ума му, за знанията му, за спомените му от литературния живот (с увлечение говореше за Лилиев и Боян Пенев) младите поети го търсеха и обичаха. От време на време той отиваше с тях в някоя кръчма, където – не без помощта на виното – в увлекателни разговори осъмваха. Няма друг български поет, с когото младите да са прекарвали такива

приятни часове, цели нощи. Ламар е също добър събеседник, но скоро виното размътва мислите му. Далчев е компания за деня, за сериозните разговори върху литературата, интересен, увлекателен, убедителен, но в редица отношения странен с философията и вкусовете си. В това отношение Фурнаджиев като мислител бе „нормален“. Към това трябва да се прибави и хуморът му (понякога и хаплив), който правеше още по-интересни срещите и разговорите с него.

Фурнаджиев имаше своята сложна и трагична съдба в нашата литература – заедно с най-близките си приятели Разцветников, Каралийчев и Георги Цанев.

В ранната си младост те бяха революционни писатели. В най-тежките години за комунистическата партия те я напуснаха и веднага се озоваха в другия лагер. Отстъплението си заплачиха с десетки и стотици остри статии, които ги обвиняваха в ренегатство. Едва ли в нашата литература има хора, които да са понесли толкова много нападки. Каралийчев и Разцветников се отдалечиха твърде много от вярата и надеждите на своята младост – затова свидетелства поведението им през последните години до 9 септември. Цанев – твърде плах – също се кри в черупката си, макар че вътрешно оставаше верен на младостта си (за това свидетелства донейде поведението му в „Изкуство и критика“). Единствен Фурнаджиев, най-чувствителен от всички, изживяваше своето поведение като трагедия. Поезията му е свидетел за това – чувството на дълбоко недоволство от себе си е залегнало в много негови стихотворения. И това са най-хубавите и най-силните му стихотворения след „Пролетен вятър“:

*Понякога и аз не съм доволен
от своя млад, разбит и глух живот;
от мъка и от злоба смъртно болен
аз тъпча тоя черен мръсен под...*

Цялата му поезия след 9 септември е поезия на разкаянието и изкуплението. Патосът на първите следвоенни стихове беше толкова по-силен, колкото по-необходимо беше да се направи категорична декларация. Стиховете от сбирката „По пътищата ти вървях“ и последвалите я други книги в дълбоката си същност преследваха същата цел. Не искам да кажа, че Фурнаджиев не написа хубави неща, но все пак той не намери истинския път за новата си поезия. Той трябваше да остане верен на дълбоките сили, които бушуваха в душата му, на ония вълнения, така присъщи на могъщия му темперамент. Тогава би създал творби – откровения, огледало на нашето сложно време, белези на една велика дарба, която изживяват няколко поколения – и преди всичко неговото поколение.

Фурнаджиев е едно голямо име в нашата поезия. Страстите постепенно ще утихнат, омразите ще се забравят. Ще останат само ония силни стихотворения, главно от двадесетте и тридесетте години, които вълнуваха дълбоко неговите съвременници. В тези стихотворения има нещо, което свързва Фурнаджиев и с Ботев, и с Яворов, и с Вапцаров – това са поети, които се развиват в една линия.

*

Във вчерашния „Литературен фронт“ Далчев печата отговор на Б. Божилов, който преди известно време на оценката му за Яворов, дадена във „Фрагменти“[...]. Отговорът е остър, Далчев не търпи възражения, дори когато се правят от приятели. Колкото и мек, общителен, външно спокоен в обикновения живот, във всекидневните писателски отношения, толкова е строг и взискателен към другите в литературните спорове. Горещо държи за своето, липсва му широтата – да разбере чуждите мнения и евентуално да измени нещо от своите схващания. В това отношение неговият дух е твърде неповратлив, статичен, догматичен.

Не мога да приема неговото подценяване на Яворовото отношение към Македония – в четничеството му вижда поза, а това четничество е могло да струва живота на поета. Противопоставя на Яворов двамата Славейковци – по-верни са били на Македония, защото единият издавал вестник с това наименование, а другият завел Народния театър в Македония. Но това са несъпоставими неща. И изобщо има ли смисъл от това противопоставяне?

В понеделник излязохме с Далчев от заседанието на Управителния съвет на Писателския съюз и дълго се разхождахме из софийските улици. Далчев тогава ми каза, че е отговорил на Божилов и че Джагаров дал съгласието си отговорът да се печата в „Литературен фронт“. Изложи ми подробно аргументите си, подчертаваше с видимо удоволствие силните места, особено пасажа, че Македония не е само негова родина, но наша обща родина, част от нашата обща родина.

*

На партийното отчетно събрание Джагаров е защитил Караславов, който е избрал засега най-удобното поведение – да мълчи. Твърде вероятно е от статията в „Литературен фронт“ да не остане и следа. Напразни и преждевременни надежди.

София, 27.1.1968, събота

Погребението на Фурнаджиев. Студен ден, улиците са заледени, духа остър вятър. Тялото е изложено във фойето на Народния театър. Пред театъра малко хора, но вътре е пълно – стълбищата от ляво и дясно са задръстени. Много писатели. Минавам покрай ковчега, изказвам съболезнованията си на съпругата и на сина. Слизам долу, докато свалят ковчега пред театъра. Стоим и разговаряме със Сава Чукалов – спомняме си за Муза Разколникова. Познава Разколникова много добре – седем години е бил учител по български език в съветската легация.

Свалят ковчега. Митингът започва. Въпреки студа – събрали са се твърде много хора на площада пред театъра. Военен духов оркестър.

Митинга открива Анастас Стоянов, първата реч произнася Д. Фучеджиев от името на партийната организация. Фучеджиев говори добре. И все пак си мисля: има нещо чиновническо в начина, по който е уреден митингът. За ранга на Фурнаджиев като поет подхождаше друг ръководител на митинга и друго лице като

първи оратор: министърът на културата (Павел Матов не се вижда), Г. Цанев, Хр. Радевски. В тези неща чиновническият ред (единият е секретар на Съюза, а другият – на партийната организация) не може да играе роля.

Говори Цанев за съжаление твърде дълго за тоя студ и прави характеристика на творчеството на Фурнаджиев, излишна за такъв случай. Третият оратор е представителката на Сливен, секретарка на градския комитет на партията.

Шествие към гробищата. Студът реже, но групата, която следва катафалката, е твърде голяма. Над гроба говори Радевски – много хубаво, вярно, сърдечно, изпълнен с дълбока скръб (Фурнаджиев бе най-добрият му приятел през последните години). Втората реч произнася Божидар Божилов – многословна, хаотична, примесена със спомени, фалшиво сантиментална.

И край – край на земния живот на един човек, който допреди два дни бе пълен с жизненост, със страстни пориви, със силни чувства, с много мисли. Природата разрушава в един миг онова, което тя самата е градила в продължение на години. Да се създаде един поет, да се формира един вкус, да се развие един интелект, да се укрепи един характер – това е трудно и многогодишно дело, при това – неповторимо, не се предава и не се наследява.

Разбира се, смъртта е нещо нормално, животът трябва непрекъснато да се обновява. Но защо едновременно с това толкова много се руши, изчезва безвъзвратно с всяка човешка личност, особено когато това е личност на писател или учен? Човекът не е могъл да се примири с тази жестока истина и е измислил безсмъртието на духа, отвъдния живот, повярвал е, че има форми, в които се съхраняват силите и вътрешните богатства на личността. В миналите векове това е било една утеха, в нашия век – още една причина за скептицизъм.

*

Взех шестия том на събраните съчинения на Дим. Димов. Две незавършени повести, опит за драматизация на „Тютюн“, незавършена, само започната драма. Тук е поместено и обширното изказване, което през февруари 1952 г. Димов направи при обсъждането на „Тютюн“ в секцията на белетристите.

Оттогава са изминали 15–16 години и човек вижда все пак колко много неща са се изменили в нашите схващания за литературата и изкуството. Тогава всички бяхме смутени от този роман. Схематизмът бе сковал нашите понятия, виждахме нещата само в бяло и черно. Димов смеси боите, освен бялото и черното потърси и други цветове. И успя. Лично мене ме смущаваше образът на Ирина – не можех да приема лесната поквара у тая българска девойка, излязла от народа: бунтувах се срещу лекотата, с която тя влизаше във връзки с немските офицери, страдах за достойнството на българската жена. Вероятно Димов е познавал по-добре тоя свят и особено женския свят. Димов беше твърд в своите убеждения, отговаряше на критиците открито и категорично. Спечели битката морално; за да я спечели пълно, публично и официално, изиграха роля други обстоятелства. Но аз и днес се възхищавам от готовността му да се брани. Помня препълнената зала на старото съюзно помещение на площад „Славейков“ – там после се настани редакцията

на „Септември“. Залата беше препълнена – не само от писатели, но и от доста външни лица. Докладът на Зарев стреляше като тежка артилерия; другите критици допълваха атаката. Както винаги Максим Наимович⁵⁶ беше избрал най-удобната позиция, вярвайки, че защитава официалното становище (този път неговият нюх му беше изневерил). Димов запази спокойствието, което му беше присъщо. И още нещо – възпитанието си, което винаги респектиреше. И отговори в един тон крайно коректен, но категоричен.

Мисля, че битката за „Тютюн“ беше най-голямата и най-резултатната битка, която бе водена в нашата следвоенна литература. Димов има важната заслуга за тая битка.

След това излезе статията на „Работническо дело“, критиците бяха тежко ударени. Писателите използваха положението, за да вземат инициативата в своите ръце при оценяване на литературните явления. И това, за съжаление, има отрицателни последици.

Помня още един епизод. Скоро след историята с „Тютюн“ Червенков повика секретариата на Съюза при себе си; бе повикал и Караславов, който тогава не влизаше в ръководството. Срещата се състоя в стария дворец, тогавашния Министерски съвет. Червенков влезе начумерен, подаде ръка на всички, но не погледна в очите никого. За „Тютюн“ не стана дума; поставен бе въпросът за положението на писателите и за материалното състояние на Съюза. Тогава той отпусна първите крупни суми (няколко милиона) за издателството и Съюза. Разговорът беше много интересен, макар че никой не се отпусна да говори обширно, а самият Червенков беше твърде лаконичен. Някои от изказванията му бяха така резки и тъй необосновани, че си мислех: допустимо ли е това за един държавник?

София, 28.I.1968, неделя

В днешния брой на „Отечествен фронт“ е обнародвано голямо интервю с проф. М. Арнаудов. Между другото в него говори за приятелството си с Йорд. Йовков; би искал да напише книга за него. Следва пасажът: „Когато Йовков боледуваше в Хисар и чувстваше края си, той наредил да бъде веднага повикан, навярно за да ми направи някакви съобщения около литературното си наследство. Тръгнах веднага и, уви, когато стигнах, оказа се, че два часа по-рано е починал“.

Всъщност истината е съвсем друга – познавам я добре, защото през последните дни на Йовков бях непрекъснато около него. Йовков вече беше пренесен в Пловдив; почина в 3 часа през деня на 15 октомври 1932 г. в Католишката болница. Цялата сутрин до смъртта му прекарах при него. През последните часове дойде и Вичо Иванов, когото преди това г-жа Йовкова не допускаше в стаята, защото бе писал отрицателна статия за една от драмите на Йовков и това щеше да раздразни болния. Но в петък, последния ден, Йовков беше в безсъзнание и сега присъствието на Вичо вече нямаше значение.

Веднага след смъртта на Йовков г-жа Йовкова ме помоли да телеграфирам на Казанджиев да дойде с Елка. Без да пита никого, от своя страна Вичо беше теле-

⁵⁶ Бълг. литературен критик.

графирал още сутринта на проф. Арнаудов. Арнаудов действително пристигна и му беше много неприятно, че Вичо го е извикал без нужда – както се изрази: „да се откъсва от работата си“; но добави: „Готов съм да изпълня един приятелски дълг“.

Вичо Иванов описа последните часове на Йовков в „Лит. глас“. Д. Б. Митов⁵⁷, с когото тогава бяхме скарани, не позволи моето име да се яви във вестника. По-късно Вичо публикува в този вид статията си в една от своите книги.

Следователно през цялото време на болестта не е ставало дума с Йовков за Арнаудов, а още по-малко да бъде викан да дойде в Пловдив, за да му поверява Йовков някакви свои нареждания около литературното си наследство. И още нещо: Йовков нямаше съзнанието, че умира; той не узна до последния момент, че болестта му е фатална. Само след операцията беше казал на жена си, че всичко е свършено – имал такова чувство. Но това беше късно през нощта. На другия ден почина.

*

Постановка на „Братя Карамазови“ в Народния театър, автор на драматизацията и режисьор Б. Н. Ливанов от МХАТ⁵⁸. В главните роли: бащата – Вл. Трендафилов, Дмитрий – Ст. Гецов, Иван – Люб. Кабакчиев, Альоша – Люб. Киселички, Смердяков – Ас. Миланов, Катерина Верховцева – Виолета Минкова, Грушенка – Ванча Дойчева.

Една постановка, за която се говори от седмици, която се очаква с нетърпение. Театърът е пълен. Навсякъде познати от литературния, артистичния и политическия свят – билетите са раздадени само с покани. Отдавна не бях виждал такава премиерна тържественост.

Отделни сцени се приемат с бурни ръкопляскания (разговорът между Иван и Альоша в кръчмата, сцената със Смердяков и Иван), но цялото не увлича и не заразява. Чувства се известна скованост – може би премиерна. Може би и стилът на играта е твърде много Мхатовски, отживял за нашата епоха с психологическите подчертавания, мудния темп на действието, песенния ритъм на речта... Тъкмо затова и МХАТ не се харесва на съвременния зрител. Но МХАТ е театърът музей, в него ти се настройваш за връщане към старото, за реставрация на миналото. Пренесен този стил в друг театър – получава се нещо сковано и анахронично.

Похвални усилия на режисьора и актьорите, изпипани детайли, опростен декор, хубави мизансцени, в отделни случаи много добра игра: Ас. Миланов като Смердяков в първите сцени (но не и в последната), на известни места Гецов. Една хубава изненада – играта на младата Дойчева като Грушенка. По-слаби са Трендафилов и Кабакчиев; единият не създава цялостен образ, а другият декламира. Изобщо патосът погубва на много места играта. Нравственият патос е и основната линия на драматизацията. Ливанов⁵⁹ се е стремил да развие пиесата по една въз-

⁵⁷ Основател и редактор на в. „Литературен глас“ (1928–1944).

⁵⁸ Московски художествен академичен театър „М. Горки“. През 1987 г. театърът се разделя и се появява още един МХАТ, но на името на А. П. Чехов.

⁵⁹ Името е изписано Поливанов.

ходяща етична линия, да я освободи от „достоевщината“. Но едва ли това е най-верният път – получава се един опростен и изяснен Достоевски за сметка на оная дълбока вътрешна сложност, която характеризира гениалното му творчество. Уви, съветският Достоевски не отговаря на действителния, сложния, поразителния, изумителния творец, който преди сто години смути понятията на света за литература. Руската литература е създала цяло съзвездие велики писатели – и един от най-великите писатели в света – Лев Толстой. Но Достоевски е единствено и неповторимо явление тъкмо поради това, че е писател на най-сложните човешки мисли и откровения.

Дори в драматизацията на Ливанов, където е направен опит Достоевски да бъде изяснен, това се чувства. Когато слушах думите на Иван Карамазов в кръчмата, изведнъж ме докосна лъхът на гения, трепетът на великото изкуство. Залата замря от един глас, който идеше от дълбините на човешката душа – въпреки позата и декламацията на Кабакчиев (защо не могат да говорят просто, по човешки тези наши артисти?)

*

Вечера в „Балкан“. Дошли са делегациите на писателските съюзи в социалистическите страни – утре започва съвещание. Джагаров председателства вечерята. От Полша са Путрамент⁶⁰ и Олха. С Путрамент разменям само няколко обикновени думи – оказва се малословен и неотзивчив. По време на самата вечеря (седа до Джагаров) приказва шумно, разказва анекдоти, постоянно е в движение – ту наляво, ту надясно. Аз седа до Олха и разговаряме тихо през цялото време. Олха е спокоен, уравновесен, внимателен събеседник. Не за първи път се срещам с него. Говори ми за последните си пътувания, за заниманията си във Варшава (работи в радиото като представител на Селската партия – „людовиците“), готви книга стихове, каквато отдавна не е издавал. И той се занимава с така наречената *literature ślōrska* – наред с Пигон, Черник, Каменска. Обещава да ми изпрати една от книгите си, в която е поместил голям откъс за един от „селски[те] писатели“. След това се връща към впечатленията си от Бразилия, към съдбата на поляците в Америка; разказва ми за срещите си с поляци в Сао Пауло – интересуват се от полската литература и култура, но се боят от политическа пропаганда. И отново сме в Полша: смъртта на Jan Spiewak (след операция, уви, направена много късно), тежкото положение на Каменска, която трябва да се грижи за две големи момчета; цензурата, която все още съществува в Полша – официално, със специално учреждение (Олха съжالياва за това – трябва да се разчита на политическата зрялост на самата интелигенция); все по-нарастващият интерес към Норвид – вече поставят неговите пиеси; за мемоарната литература в Полша. Става дума за спомените, които пишат работници, бивши концлагеристи, поляци, изпращани по време на войната на работа в Германия, младежи и т.н. Това са материали, автентични, богати по съдържание, представящи огромен интерес преди всичко за социолози. На въпроса на Олха има ли нещо подобно в България, обяснявам му, че у нас излизат

⁶⁰ Йежи Путрамент – пол. поет.

много спомени на партизани и антифашисти, но подложени на литературна обработка от журналисти и др. И по този начин се получава една излишна псевдолитература. Един от най-невероятните моменти в този разговор е току-що излязлата антология „Съвременни полски поети“ – Олха и Путрамент в нея не са представени. Неудобството е главно с Олха, защото Путрамент е предимно белетрист. Но Олха е твърде деликатен и не изразява никакво недоволство.

Късно се връщаме с Първан Стефанов. Обичам разговорите с него – той е умен, съдържан, с поглед обърнат напред. Като поет има свой свят, оригинален и интересен. При това скромнен, дори стеснителен. От полската литература разговорът се прехвърля върху Арнаудов във връзка с днешното интервю в „Отечествен фронт“. Видял го за първи път преди десетина дни в издателство „Български писател“ – удивен е от живостта и паметта му. Чел е работите му за Яворов – не ги харесва, повърхностни, разтегнати, пълни с повторения. Казвам му, че въпреки всички качества и заслуги на Арнаудов предпочитам Шишманов и Боян Пенев. Интересно, Първан намира Боян Пенев твърде едностранчив – главно заради отношението му към Яворов. Не съм напълно съгласен. Това не е едностранчивост, а вяръност на едно дълбоко убеждение, на една определена и ясно литературна позиция. Б. Пенев е категоричен в своите оценки и отношения – все едно дали ни харесват или не.

В разговора става дума и за Фурнаджиев. Интересува ме отношението на младите към него. Първан говори с голямо уважение за необикновения му талант, който носи нещо Ботевско. За него Фурнаджиев стои в първата редица на нашите поети. Като мен има резерви по отношение на стиховете му от последните книги – заобикаля конфликтите и драматизма на нашето време; отгук и известно монотоние.

На вечерята в „Балкан“ срещу мен седеше Климент Цачев. От него научавам, че в следния брой на „Нар. култура“ на Фурнаджиев ще бъде посветена цяла страница. „Нашето поколение – забелязва Климент – му дължи много, той положи много грижи за израстването ни като поети.“

София, 31.I.1968

Пиша статия „Фолклор и история“ за сп. „Ново време“. От два-три дни се старая да се задържам по-дълго време въщи, за да я свърша. Както винаги, задачата изглежда по-лека, а като почнеш да пишеш, се оказва трудна и работата върви бавно.

Вчера ми се обадиха от Людмил Стоянови – режисьорката и Мери – да отида днес и да кажа няколко думи в телевизионния филм, който правят по случай 80-годишнината на Людмил. Апарати, жици из апартамента, лампи, силни светлини, горещина, пот – за няколко думи; най-сетне се свърши. Влизаме с Людмил в кабинета му, докато свърши Младен Исаев (той и Люси⁶¹ също са поканени за снимка). На бюрото на Людмил стои докладът му за избора на Панталей Зарев в академията. Людмил го взима в ръце и казва: „Ще го печатам като статия в „Работническо дело“. Трябва да го прегледам и да го посъкратя. Ех, Пантелей,

⁶¹ Людмила Исаева – бълг. поетеса, съпруга на М. Исаев. Самоубива се през 1991 г.

Пантелей... колко пъти ми телефонира да го дам на „Работническо дело“ – уредил всичко да се напечата. Не съм го пратил още – сигурно пак ще ми се обади...“. Питам: „По какъв повод ще го печатат? Статия за някого без повод не върви“. „Поводът – отговаря Людмил – е „Панорамата“, излизането на втория том.“ И се усмихва със своята малко скрита, но иронична усмивка. За да го убеди, Зарев му бил казал, че това не е обикновен доклад, а нещо повече – дълбоко проникване в изследователския и творческия му облик. Къде ли ще бъде напечатан докладът на втория рецензент – проф. М. Арнаудов?

Мисля си: каква суета! И каква организирана реклама.

След това отиваме в хола, филмът е свършен, снимачната група си отива, прием кафе, приказваме приятно. Мери се е успокоила. Преди два недоволстваше по телефона срещу този юбилей, срещу шума, който се вдига, срещу Людмил, който постоянно приема посещения, дава интервюта и т.н.

Самият аз съм против юбилеите и не бих се съгласил да ставам обект на такъв театро. Но за един човек на 80 години, който чувства, че все повече отминава като фигура в литературния живот, може би юбилеят му е шумен за повдигане на собственото му самочувствие.

София, 4.ІІ.1968, неделя

Писателски нрави. Днес се разхождаме с Камен из парка. Между другото става дума за голямата статия на Стоян Илиев за разказите на Хайтов във вчерашния „Народна култура“. Тези дни при Камен е бил Стоян Илиев – отчаян, изпаднал в паника, не може да пише, не може да спи, разстроен – защото не бил избран за член на Съюза на писателите... Като че Белински е бил член на някаква писателска организация. Какво значение има членството? Основното е литературното дело. обстоятелството, че Стоян Илиев не е член на Писателския съюз дори не е попречило на кариерата му – вече е заместник-главен редактор на „Лит. фронт“.

Тази вечер у Людмил Мери ме разпитва за стихотворението на Людмила Исаева, посветено на Фурнаджиев. Не го е чела още (не са взели „Лит. фронт“), но е поразена от появата на това стихотворение. Опитвам се да ѝ обясня – може би Фурнаджиев е бил редактор на някоя от книгите на Исаева – и тя му е признателна. Въпреки всичко Грубешлиева недоумява, като знае настроенията на Младен Исаев спрямо Фурнаджиев.

София, 10.ІІ.1968, неделя

От четвъртък насам слушам много коментари за бележката в „Лит. фронт“ срещу Хр. Радевски – „Безсмъртие и самомнение“. Касае се за следното стихотворение, обнародвано в кн. I на „Пламяк“:

*И колкото високо да стоиш,
и колкото добър администратор*

*да си – все някой ден ще станеш бивши
директор, секретар и председател.*

*А истинският, вдъхновен поет –
макар съдбата му да е корава –
е винаги и днешен, и напред,
но бивши той никога не става.*

Бележката е подписана с псевдоним – Бойко Петров; тя е много остра (по всяка вероятност авторът ѝ е Джагаров). В нея твърде тенденциозно тълкуването е насочено не към поетите, които са напуснали поезията и са заели административни постове, а към политическите дейци и ръководители. Радевски е обвинен, че надменно противопоставя едните на другите, че отрича делото на ръководителите и администраторите, че се дели от „огромния отряд на социалистическите труженици“.

По мое мнение едва ли такава е била идеята на Радевски. Бож. Божилов (днес говорихме по телефона с него) дори е склонен да тълкува стихотворението като автобиографично. Че то не е автобиографично – в това съм убеден; Радевски е искал да уязви някого (може би Джагаров, може би Павел Матев).

Но въпросът е другаде: може ли всяко стихотворение да бъде подлагано на такава своеобразна цензура? Нима поетът няма право да критикува и изобличава? Докъде ще стигне поезията при такова виждане? Тъкмо това е смутило много от нашите поети. Че Радевски е и остър, и надменен – това е вярно, но никой не може да отнеме правото му да казва това, което мисли.

Още преди да излезе бележката в „Литературен фронт“ чувах, че Джагаров страшно се е разсърдил на това стихотворение и че дори целия цикъл наричал бездарен. Всъщност цикълът е хубав (поздравих Радевски по телефона за него), но самото критикувано стихотворение е слабо. Джагаров карал Бож. Божилов (като редактор на „Пламяк“, където стихотворението е поместено) да излезе със самокритика.

Днес се разхождаме с Камен и Тошко Абазов из парка и се възмушчаваме, че у нас все още могат да се появяват такива бележки срещу отделни литературни творби. С какво се отличаваме от миналото?

Само Людмил Стоянов тая вечер (бях у тях), верен на омразата си към Радевски, като че ли одобрява бележката на „Лит. фронт“. Той нарече Радевски „бандит, който е нанесъл огромни пакости на българската литература“. Мери се възмути и му възрази остро, че не може да се избави от лошото си чувство към Радевски и всякога е готов да го нападне...

Следва